

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

2

1959

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КІРС

У К Р А Ї Н С Ь К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й
Ж У Р Н А Л

Р І К В И Д А Н Н Я Т Р Е Т Ї Й

№ 2

БЕРЕЗЕНЬ — КВІТЕНЬ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1959

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖИЙ, М. Р. ДОНІЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАВ-
РОВ, Г. М. МУЛТИХ (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. ШЕВЧУК (відповідальний се-
кретар).

Адреса редакції: Київ, Бульвар Шевченка, 14.

Телефон 4-53-43

СТАТТІ

В. П. СКОРОБОГАТОВ

РОЗГОРТАННЯ МАСОВОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1929 р.

Соціалістичне змагання — свідомо трудова творчість радянського народу, керованого Комуністичною партією, — пройшло славний шлях розвитку від перших комуністичних суботників у роки громадянської війни і відбудовного періоду, від масового соціалістичного змагання й ударництва в роки першої п'ятирічки до нового патріотичного руху сучасності — бригад комуністичної праці, яким наш народ відзначає втілення в життя величної програми, накресленої ХХІ з'їздом Комуністичної партії Радянського Союзу — програми розгорнутого будівництва комунізму в СРСР.

У 1959 р. радянський народ відзначає ювілеї славних трудових подій: 40 років тому в нашій країні виникли комуністичні суботники, а 30 років тому розгорнулося масове соціалістичне змагання й ударництво. В цій статті автор робить спробу на основі партійних рішень, архівних і друкованих джерел висвітлити процес розгортання масового соціалістичного змагання напередодні ІІ конференції КП(б)У і ХVІ конференції ВКП(б) на підприємствах вугільної, металургійної і машинобудівної галузей промисловості Української РСР.

* * *

Соціалістичне змагання розвивається як пізнана об'єктивна закономірність соціалістичних виробничих відносин, відносин товариського співробітництва й соціалістичної взаємодопомоги вільних від експлуатації людей. В. І. Ленін всебічно обґрунтував, що на відміну від капіталізму, який породив особливу форму змагання — конкуренцію, яка означає звірячу експлуатацію трудящих, придушення їх ініціативи, енергії, сміливого почину маси населення, соціалізм «не тільки не гасить змагання, а, навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно широкі, дійсно в масовому розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розвинути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»¹.

Керуючись ленінським ученням, враховуючи конкретні умови, Комуністична партія постійно приділяла і приділяє велику увагу розвитку соціалістичного змагання — творчої ініціативи і трудового почину народу, створенню і поширенню на всіх ділянках соціалістичного будівництва позитивних, зразкових прикладів організації праці по-новому.

В 1919 р., коли наш народ героїчно захищав великі завоювання Жовтневої революції, на заклик В. І. Леніна, Комуністичної партії пра-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 363.

цювати по-революційному, напружити всі сили для завоювання перемоги над ворогом робітничий клас відповів організацією комуністичних суботників. Перший комуністичний суботник був влаштований 12 квітня 1919 р. 15 передовими робітниками-комуністами і безпартійними депо Сортувальна Московсько-Казанської залізниці¹. Характерно, що майже через 40 років, у листопаді 1958 р., в цьому ж депо в дні всенародного обговорення тез доповіді товариша М. С. Хрущова на ХХІ з'їзді КПРС з ініціативи комуністів і комсомольців зародився рух бригад комуністичної праці².

Під керівництвом Комуністичної партії славний трудовий почин робітничих класів був активно підтриманий робітничим класом і передовими селянами України одразу ж після визволення її Червоною Армією від денікінців. Перший комуністичний суботник на Україні було проведено в Харкові 11 січня 1920 р., в ньому взяло участь 3 тис. комуністів і безпартійних робітників та червоноармійців³. Комуністичні суботники стали великою школою виховання передових робітників і селян у дусі соціалістичного ставлення до праці, знаменували собою все міцніючу дружбу радянських народів.

З метою дальшого розвитку трудового змагання, широкого залучення робітників до організації і керівництва виробництвом Комуністична партія у роки відбудовного періоду велику увагу приділяла виробничим нарадам — одній з форм виробничо-масової роботи профспілок. Змістом їх діяльності були розробка і контроль за виконанням виробничого плану підприємств, боротьба з простоями, браком, порушниками трудової дисципліни, організація робітничого раціоналізаторства, висування робітників на керівну адміністративно-господарську роботу й інші важливі питання⁴.

Перша виробнича нарада в нашій країні була створена в 1923 р. на Балтійському заводі у Петрограді⁵. На Україні перші виробничі наради на підприємствах гірничої, металургійної і машинобудівної промисловості були створені в 1924 р.⁶ В 1924 р. у вугільній промисловості відбулося 1767 виробничих нарад⁷. Досвід уже перших років існування виробничих нарад показав, що вони, як відмітив ХІV з'їзд партії, були «найкращою формою залучення робітничих мас у справу практичного будівництва радянського господарства, виховання в них розуміння тісної залежності інтересів трудящих від ступеня господарських успіхів соціалістичної держави»⁸.

Соціалістичне змагання як прояв нового, соціалістичного ставлення до праці розвивалося в міру становлення і зміцнення соціалістичних виробничих відносин в економіці країни. Вирішальне значення для остаточної ліквідації капіталістичних виробничих відносин і перетворення соціалістичних відносин в єдині пануючі відносини у сфері промисловості і сільського господарства мало проведення Комуністичною партією курсу на соціалістичну індустріалізацію країни.

¹ «Из жизни узла Москва-Сортировочная (По воспоминаниям рабочих)», Тракториздат, М., 1947, стор. 8.

² Газ. «Правда» від 25 листопада 1958 р.

³ Газ. «Коммунист» (орган Центрального і Харківського губернського комітету КП(б)У) від 13 січня 1920 р.

⁴ «Производственные совещания. Памятка», М., 1925, стор. 4—5.

⁵ Д. Фиш, Вопросы труда и заработной платы в социалистической промышленности. Лениздат, 1948, стор. 30.

⁶ Центральный державный архив Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі—ЦДАЖР УРСР), ф. 34, оп. 9, спр. 1836, арк. 13, 21.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 183, арк. 99—102.

⁸ «КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II. Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 205—206.

Боротьба Комуністичної партії за здійснення соціалістичної індустріалізації країни, посилення її організаторської ролі в масах, послідовне проведення в життя лозунгу критики і самокритики, непримирена боротьба проти троцькістів, зінов'євців, бухарінців, буржуазних, зокрема українських, націоналістів та інших ворогів ленінізму забезпечили створення вирішальних умов для розгортання в країні масового соціалістичного змагання. Всім ходом розвитку творчої ініціативи Комуністична партія підвела робітничий клас до усвідомлення великої життєвої необхідності масового соціалістичного змагання — комуністичного методу будівництва соціалізму. Створенням попередніх умов для виникнення соціалістичного змагання наша партія показала неперевершений зразок вміння перетворити в дійсність ті колосальні можливості, які має радянський лад для будівництва комунізму.

На початку 1929 р. Комуністична партія, враховуючи вирішальні успіхи соціалістичної індустріалізації, високу політичну і трудову активність робітничого класу і всіх трудящих, необхідність розгортання загального наступу соціалізму по всьому фронту, мобілізації робітничого класу і трудового селянства на боротьбу за реконструкцію всього народного господарства на базі соціалізму, за виконання плану першої п'ятирічки, розгорнула велику роботу по організації масового соціалістичного змагання. За вказівкою ЦК ВКП(б) газета «Правда» 20 січня 1929 р. опублікувала статтю В. І. Леніна «Як організувати змагання?». Написана В. І. Леніним ще в кінці 1917 р. і надрукована вперше на сторінках «Правди» більш ніж через одинадцять років, ленінська стаття стала політичним закликом Комуністичної партії, який знайшов відгук, одностайну підтримку і схвалення мільйонів радянських людей.

Під керівництвом Комуністичної партії застрільниками масового соціалістичного змагання і ударництва виступили ленінський комсомол і преса. Через шість днів після опублікування ленінської статті газета «Комсомольская правда» від імені ЦК ВЛКСМ звернулася із закликом до всіх комсомольських організацій в промисловості розпочати всесоюзне соціалістичне змагання комсомольців і молоді за зниження собівартості і високу якість продукції¹.

На Україні першими на заклик партії організувати змагання відгукнулися комуністи і комсомольці Донбасу. Розгортання соціалістичного змагання було важливим засобом вирішення завдань у справі ліквідації відставання вугільного Донбасу і дальшого його розвитку. Ці завдання були чітко визначені у постанові ЦК ВКП(б) від 17 січня 1929 р. «Про завдання вугільної промисловості Донбасу»².

25—26 січня 1929 р. з відозвами-закликами до комсомольців і молоді, до всіх робітників розгорнути соціалістичне змагання за кращу участь у виконанні програми вуглевидобутку і зниження собівартості звернулася газета «Молодой рабочий»³ і Артемівський окружком ЛКСМУ⁴. 31 січня в газеті «Луганська правда» було опубліковане звернення Луганського окружкому КП(б)У, окрпрофради, окружкому ЛКСМУ, редакції газети «Луганська правда» до робітників шахт і заводів округу. «Змагання,— писалося в цьому документі,— допоможе пролетаріату Луганщини виконати завдання, які поставлені перед Донбасом Центральним

¹ Газ. «Комсомольская правда» від 26 січня 1929 р.

² Газ. «Правда» від 18 січня 1929 р.

³ Газ. «Молодой рабочий» (орган Сталінського, Артемівського, Луганського і Маріупольського окружкомів ЛКСМУ) від 25 січня 1929 р.

⁴ Газ. «Кочегарка» (орган Артемівського окружкому КП(б)У, окрвиконкому і окрпрофради) від 26 січня 1929 р.

Комітетом нашої партії. Змагання буде продовженням і завершенням всесоюзного огляду виробничих нарад, який проводиться зараз»¹.

Ленінські ідеї Комуністичної партії піднімали на трудову творчість сотні і тисячі шахтарів. 28 січня шахтарі рудника № 1 Горлівського шахтоуправління² з ініціативи органу ЦК ВКП(б) «Рабочей газети» звернулися з листом до шахтарів Ірмінського рудника³ Луганського шахтоуправління⁴. Заявивши про високі обов'язки шахтарів Донбасу перед Батьківщиною, горлівці запропонували ірмінцям розпочати між собою змагання. «Не боячись своїх власних недоліків, ми з охотою приймаємо пропозицію «Рабочей газети» влаштувати змагання з рудником іншого району, щоб нам і тому руднику перейняти в підсумку позитивний досвід роботи, позбавитися недоліків і піднести продуктивність праці»⁵. Шахтарі Ірмінського рудника 9 лютого оголосили, що вони приймають виклик на змагання горлівців, трудовий почин яких став початком всесоюзного соціалістичного змагання вугільних шахт Радянського Союзу⁶. 31 січня розпочали між собою змагання шахтарі рудника Північний і шахти Центральна (Артемівський округ)⁷.

За прикладом передових шахт у змагання вже в лютому включилися десятки шахтарських колективів Донбасу та інших вугільних басейнів країни. Шахтарі шахти № 8 Горлівського шахтоуправління почали змагатися з шахтарями Підмосковного басейну, шахтарі шахти «Юний комунар» — з шахтарями Анжерських копалень⁸, шахтарі шахт № 22 і № 6 «Голубівка» — з шахтарями Кузнецького басейну⁹.

Соціалістичне змагання піднесло на вищий ступінь дружбу між народами нашої країни. «Гірники Донбасу,— говорилося у відозві пленуму Всеукраїнського Комітету профспілки гірників, що відбувся у лютому 1929 р.,— повинні пишатися тим, що перший виклик на змагання через «Рабочую газету» зробили шахтарі Донбасу — горлівські робітники. Голос горлівських шахтарів пролунав на весь Союз як заклик до походу за новий культурний побут, за трудову дисципліну. У відповідь на цей голос пролунали голоси шахтарів у всіх районах Донбасу, в рудниках далекого Сибіру і в Підмосковному вугільному басейні»¹⁰.

У світлі цих фактів є неправильним твердження Є. Рефердера про те, що соціалістичне змагання почало розгортатися на Україні з квітня 1929 р., після того, як на початку квітня II пленум ВУРПС звернувся до всіх робітників і робітниць, інженерно-технічних працівників і службовців з спеціальним зверненням¹¹.

Однією з причин відставання Донбасу в той час від темпів соціалістичної індустріалізації був низький рівень трудової дисципліни. Це

¹ Газ. «Луганська правда» від 31 січня 1929 р.

² Тепер шахта «Кочегарка» Сталінського економічного адміністративного району. В 1921 р. на цій шахті було створено ударну групу по видобутку вугілля, яка складалася з 10 шахтарів і була однією з перших ударних бригад в країні (див. газ. «Луганська правда» від 25 березня 1921 р.). В 1932 р. на цій шахті зародився ізотовський рух.

³ Тепер шахта Центральна-Ірміно ім. Сталіна Луганського економічного адміністративного району. В 1935 р. на ній зародився стахановський рух.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, спр. 8, арк. 83—84.

⁵ «Рабочая газета» від 31 січня 1929 р.

⁶ «Рабочая газета» від 9 лютого 1929 р.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 300, арк. 124.

⁸ Там же, арк. 131.

⁹ Газ. «Луганська правда» від 12 березня 1929 р.

¹⁰ Газ. «Диктатура труда» (орган Сталінського окрпарткому, окрвиконкому окрпрофради) від 7 березня 1929 р.

¹¹ Е. Рефердер, Социалистическое соревнование в годы первой сталинской пятилетки, журн. «Вопросы истории», 1950, № 8, стор. 81.

було результатом підривної діяльності ворогів соціалізму — троцькістів, а також незадовільної організації виробничого процесу, слабкої постановки політико-виховної роботи серед шахтарів на ряді шахт басейну. В першому кварталі 1928/29 господарського року шахти тресту «Донвугілля» не виконали плану вуглевидобутку¹. Газета «Правда» організувала не тільки друкування на своїх сторінках кореспонденцій з Донбасу, а й обговорення їх робітниками підприємств Москви і Ленінграда, які, в свою чергу, зверталися з численними листами до шахтарів Донбасу. «...Робітники великих пролетарських центрів країни,— писала «Правда»,— дізнавшись про загрозу недовидобутку вугілля, звертаються із закликом до робітників-шаhtarів, братів по класу і революційній боротьбі, зміцнити виробничу дисципліну і подолати нові труднощі, які постали перед соціалістичним Донбасом... В цьому основне значення звернення московських і ленінградських робітників до шахтарів Донбасу»².

Братній заклик російських робітників знайшов гарячий відгук серед передових шахтарів Донбасу. Конференція робітників шахт №№ 1, 3 і 5-біс Сорокинського рудника заявила, що «у відповідь на заклик робітників Москви і Ленінграда шахтарі оголошують бойкот злісним прогульникам, симулянтам і п'яницям, тим, хто за пляшку горілки готовий продати інтереси соціалістичної індустрії. Робітники Сорокинського рудника твердо підуть вперед по шляху підвищення продуктивності праці і зміцнення вугільної промисловості»³. В резолюції зборів шахтарів рудоуправління «Паризька комуна» зазначалося: «Для того, щоб піднести вуглевидобуток, ми одногослоно постановляємо відробити за звичайну плату недільник в честь Паризької комуни, іменем якої назване наше рудоуправління. На заклик московських і ленінградських робітників до нас, гірників, ми відповідаємо, що зараз на своїй дільниці ми добилися стопроцентного виходу на роботу і підвищення продуктивності праці. Виробничу програму ми обіцяємо виконати повністю»⁴.

Патріотичний почин гірників шахтоуправління «Паризька комуна» про проведення недільників був схвалений і поширений на всі шахти округу Луганським окружкомом КП(б)У, а також активно підтриманий шахтарями всіх округів Донбасу⁵.

12 і 18 березня при небаженому трудовому піднесенні, під лозунгом «Дамо більше вугілля країні!» відбулися недільники на багатьох шахтах Донбасу. В Луганському округу 12 березня в недільнику взяло участь 52 тис. шахтарів, які перевершили денну норму вуглевидобутку⁶. Про недільник 12 березня, який відбувся на шахтах усіх восьми рудоуправлінь Сталінського округу, газета «Диктатура труда» писала: «В цей день на противагу ледарям, на злість п'яницям і симулянтам героїчні шахтарі Сталінщини дали країні 29 тисяч тонн вугілля»⁷. 18 березня на шахтах Луганщини відбувся другий масовий недільник, в якому взяли участь 70 тис. шахтарів, які видобули 2,5 млн. пудів вугілля. «Недільник, проведений з великою одностайністю,— писала «Луганська правда»,— вилився в демонстрацію готовності шахтарів допомогти

¹ «Вестник Донугля». 1929, № 61, стор. 33.

² Газ. «Правда» від 10 лютого 1929 р.

³ Газ. «Луганська правда» від 26 лютого 1929 р.

⁴ Там же.

⁵ Центральний партархів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі— ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 6, од. зб. 440, арк. 199.

⁶ Державний архів Луганської області (далі— ДАЛО), ф. 164, зв. 61, сир. 47, арк. 168.

⁷ Газ. «Диктатура труда» від 14 березня 1929 р.

країні напружити всі сили в боротьбі за індустріалізацію. Не випадково в резолюціях усіх робітничих зборів підкреслювалось, що недільник буде кращою відповіддю московським і ленінградським робітникам»¹.

В Луганському, Сталінському, Артемівському округах недільники проходили з участю делегацій московських і ленінградських робітників, які були запрошені шахтарями Донбасу². Це мало велике значення для зміцнення дружби між українськими і російськими робітниками, для розгортання соціалістичного змагання. «Ми, московська делегація, яка відвідала шахту «Паркомуні», впевнилась у тому, що обушок знаходиться в надійних, могутніх руках. Ми задоволені трудовим героїзмом і настирливістю гірників, які з безприкладною мужністю борються за краще майбутнє»,— писали робітники московських заводів імені Володимира Ілліча і «Геофізик»³. У свою чергу, на запрошення московських і ленінградських робітників з метою вивчення досвіду організації соціалістичного підприємства Москви і Ленінграда відвідали делегації шахтарів Краснолуцького, Кадіївського, Ровеньківського районів Донбасу⁴. З цією ж метою передові шахти Донбасу відвідали делегації шахтарів Сибіру і Кузбасу⁵.

В результаті соціалістичного змагання, що розгорнулося, в лютому — березні шахти Донбасу значно поліпшили роботу. Хоч з метою ліквідації прориву програма вуглевидобутку в березні була збільшена до 2,3 млн. тонн, березневий план було виконано на 100,8%. Це дозволило тресту «Донвугілля» виконати план другого кварталу 1928/1929 господарського року на 99,9% замість 94,6% у першому кварталі⁶. Середньоденний виробіток шахтаря в березні становив 0,55 т вугілля проти 0,54 т в лютому⁷. Перше місце по вуглевидобутку зайняв Луганський округ, в якому план вуглевидобутку першого півріччя було виконано на 100,8%. Добовий вуглевидобуток на шахтах Луганщини в березні становив 88,9 тис. т проти 87,1 тис. т в січні⁸. Проте, як указувалось в рішенні Луганського окружного КП(б)У, хоч собівартість тонни вугілля в березні знизилась в порівнянні з січнем, але все ж вона перевищувала планове завдання⁹.

Ленінський заклик Комуністичної партії про розгортання соціалістичного змагання був активно підтриманий і на металургійних та машинобудівних підприємствах. Першими прапор соціалістичного змагання піднесли робітники зміни майстра Білокобильського в осьовому цеху металургійного заводу ім. Дзержинського. 6 лютого 1929 р. за пропозицією комуністів робітники, ущільнивши робочий день, домоглися збільшення випуску продукції. 8 лютого вони викликали на змагання робітників інших змін цеху. Коли змагання стало надбанням робітників усього цеху, осьовий цех заводу ім. Дзержинського викликав на змагання робітників обжимного стану заводу ім. Петровського¹⁰.

В лютому 1929 р. на сторінках «Рабочей газеты» була організована перекличка між робітниками Люберецького заводу з Краматорським

¹ Газ. «Луганська правда» від 20 березня 1929 р.

² Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі—ЦДАЖР СРСР), ф. 5451, оп. 20, спр. 144, арк. 29.

³ Газ. «Луганська правда» від 21 березня 1929 р.

⁴ ДАЛО, ф. 164, зв. 63, спр. 52, арк. 76.

⁵ «Рабочая газета» від 9 березня 1929 р.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, спр. 81, арк. 11—13, 40—41, 142—143.

⁷ «Вестник Донугля», 1929, № 61, стор. 33.

⁸ ДАЛО, ф. 164, зв. 62, спр. 49, арк. 11.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, од. зб. 440, арк. 175.

¹⁰ Газ. «Звезда» (орган Дніпропетровського окружного КП(б)У, окрвиконкому та окрпрофради) від 22 лютого 1929 р.

і Костянтинівським заводами. Метою її було посилення боротьби за підвищення якості продукції, яку поставляли заводи один одному. Ця перелічка перетворилася в змагання¹.

Проте масовий вступ у соціалістичне змагання колективів підприємств розпочався після звернення робітників ленінградського заводу «Красный выборжец» до робітників усіх заводів і фабрик Радянського Союзу з пропозицією розпочати змагання за зниження собівартості продукції і підвищення продуктивності праці². В Дніпропетровському окрузі робітники вагобудівного заводу ім. «Правды», яких безпосередньо викликали на змагання ленінградські робітники, в свою чергу, викликали на змагання робітників Тверського паровозоремонтного заводу і Миколаївського суднобудівного заводу³. Вступ у змагання робітники заводу ім. «Правды» ознаменували перевиконанням березневого виробничого плану по всіх показниках, у тому числі й по зниженню собівартості. Якщо в лютому на побудову вагона витрачалось матеріалів у середньому на суму 2226 крб., то в березні — 1935 крб.⁴

Делегатські збори робітників заводу ім. Петровського, прийнявши виклик робітників заводу «Красный выборжец», звернулися з листом-пропозицією про змагання до робітників Сталінського та ім. Дзержинського металургійних заводів⁵. Змагання між собою почали Дніпропетровський завод ім. Леніна, Таганрозький⁶, Макіївський, Єнакіївський і Сталінський металургійні заводи⁷, Харківський паровозобудівний та електромеханічний і Луганський паровозобудівний заводи, Київський кабельний і Харківський електромеханічний заводи та десятки інших підприємств республіки⁸.

Як у кам'яновугільній промисловості, так і в металургійній та машинобудівній розгортання соціалістичного змагання давало великі позитивні результати. Підприємства «Південсталі» план другого кварталу перевиконали по чавуну на 4%, сталі—на 3, прокату—на 1%⁹. Успішно справилися з програмою і машинобудівні підприємства. Середньоденний виробіток одного робітника у другому кварталі порівняно з першим кварталом 1928/29 р. зріс у металургійній промисловості на 7,2%, а в машинобудівній — на 7,9%¹⁰.

Розмах соціалістичного змагання перебував у прямій залежності від рівня організаційної роботи партійних осередків на виробництві, від авангардної ролі комуністів у соціалістичному змаганні. В Луганському окрузі після опублікування в пресі статті В. І. Леніна «Як організувати змагання?» і постанови ЦК ВКП(б) «Про вугільну промисловість Донбасу» Луганський окружком КП(б)У разом з окрпрофрадою, окружкомом ЛКСМУ і редакцією газети «Луганська правда» звернувся до трудящих із спеціальним листом, в якому закликав організувати соціалістичне змагання заводів і рудників за зниження собівартості продукції¹¹.

Щоб надати змаганню організованості і цілеспрямованості, був розроблений і надісланий на місця план проведення змагання за зни

¹ «Рабочая газета» від 2 і 30 березня 1929 р.

² Газ. «Правда» від 5 березня 1929 р.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 300, арк. 127—128.

⁴ Газ. «Правда» від 13 квітня 1929 р.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13, спр. 302, арк. 29.

⁶ Газ. «Правда» від 14 квітня 1929 р.

⁷ Газ. «Диктатура труда» від 20 березня 1929 р.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 300, арк. 127—128.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, спр. 85, арк. 1—48; спр. 86, арк. 1—44.

¹⁰ «Державна статистика УРСР. Статистична хроніка кон'юнктурного бюро Центрального статистичного управління», № 147/IX, 27 жовтня 1929 р., стор. 26.

Газ. «Луганська правда» від 31 січня 1929 р.

ження собівартості, в якому визначалися мета і порядок організації з 15 лютого змагання¹. На заводах і шахтах були проведені партійні, комсомольські збори, збори робітників, засідання виробничих нарад по вивченню статті В. І. Леніна «Як організувати змагання?» і постанови ЦК ВКП(б) про Донбас². Під керівництвом партосередків виробничими нарадами на підприємствах були розроблені за широкою участю робітників та інженерно-технічних працівників плани організації змагання, в яких передбачалися заходи по створенню ударних бригад, розвитку раціоналізаторства, поширенню передового виробничого досвіду, проведенню агітмасової роботи³. З метою підвищення партійного рівня керівництва виробництвом Луганський окружком КП(б)У провів розстановку комуністів і комсомольців на всіх ділянках виробництва, що забезпечило посилення їх ролі в організації соціалістичного змагання серед робітників⁴.

Предметом великої уваги партійних осередків були питання підвищення ролі виробничих нарад у керівництві змаганням, поширення позитивного досвіду в організації змагання. На відміну від інших округів, де для керівництва змаганням на підприємствах створювалися різні штаби — «трійки», «п'ятірки», що вело до приниження в цій важливій справі ролі виробничих нарад, у Луганському округу на підприємствах керівництво змаганням здійснювали виробничі комісії⁵. Щоб забезпечити гласність у змаганні, поширення передового досвіду, з ініціативи партосередків провадилася взаємоперевірка стану змагання на підприємствах, що змагалися між собою. Так, у безрні партосередки шахтоуправлінь Ровеньківського і Краснолуцького районів провели взаємоперевірку ходу змагання, під час якої робітники обмінялися передовими методами роботи⁶. Редакція газети «Луганська правда» разом з партійними і комсомольськими осередками провела перевірку за провадження на підприємствах раціоналізаторських пропозицій, внесених робітниками під час всесоюзного огляду виробничих нарад, що сприяло піднесенню роботи виробничих нарад по керівництву змаганням⁷. «Правда» позитивно оцінила діяльність газети «Луганська правда» по оперативному і цілеспрямованому висвітленню розвитку соціалістичного змагання⁸.

Комуністи на виробництві особистим прикладом учили безпартійних робітників соціалістичним методам праці. Один з характерних прикладів цього наведено в газеті «Пролетарій». Коли на шахті 5-6 «Трунівська» робітники слабо включалися в змагання, члени бюро партосередку, вибравши найвідсталіший забій, з найбільш міцним пластом, з поганими під'їзними шляхами, вирішили показати приклад праці по-соціалістичному. «Вся зміна, — писала газета, — слідувала за роботою комуністів у забої, в якому норма вуглевидобутку ніколи не виконувалася. Незважаючи на вимушену зупинку роботи через відсутність транспорту, партійний актив за чотири години фактичної роботи виконав стопро-

¹ Газ. «Луганська правда» від 15 лютого 1929 р.

² «Известия Центрального Комитета Всесоюзной Коммунистической партии (б)», № 19 (278), стор. 32.

³ Партійний архів Луганського обкому КП України, ф. 34, оп. 1, зв. 75, од. зб. 1016, арк. 1—6.

⁴ «Известия Центрального Комитета Всесоюзной Коммунистической партии (б)», № 16 (275), стор. 32.

⁵ «Округова Рада профспілок. Інформаційний бюлетень», № 2/13, лютий 1929 р., Луганськ, стор. 6.

⁶ Газ. «Луганська правда» від 9 квітня 1929 р.

⁷ Газ. «Правда» від 26 червня 1929 р.

⁸ Газ. «Правда» від 21 травня 1929 р.

центну норму. Приклад бюро осередку мав великий вплив на робітників»¹.

Комуністична партія, здійснюючи керівництво розвитком соціалістичного змагання, широко залучала до цієї роботи комсомол, профспілки. Центральний Комітет ВКП(б) 11 лютого 1929 р. прийняв постанову «Про чергові завдання комсомольської роботи і завдання парткерівництва комсомолом, в якій схвалив ініціативу комсомолу в справі організації соціалістичного змагання й ударництва, зобов'язавши партійні організації всемірно підтримувати трудовий почин комсомольців і молоді². Завдання комсомолу України в організації соціалістичного змагання й ударництва були визначені постановою ЦК КП(б)У «Соціалістичне змагання в справі зниження собівартості і покращання якості продукції»³. За рішенням ЦК КП(б)У при бюро ЛКСМУ було створено «Комітет керівництва соціалістичним змаганням», який очолював секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев. Аналогічні комітети було створено в округах — при бюро окружкомів ЛКСМУ і в промислових районах — при бюро райкомів ЛКСМУ⁴.

Під керівництвом Комуністичної партії ініціатива і трудовий подвиг комсомольців і молоді сприяли розгортанню масового соціалістичного змагання.

В Донбасі, з ініціативи Артемівської і Сталінської організацій ЛКСМУ, в лютому 1929 р. під лозунгом «Молодь — в лаву!» розпочався вугільний похід комсомолу, що був складовою частиною всесоюзного змагання гірників. У вугільному поході комсомолу брали участь тисячі комсомольців і молодих патріотів. У лютому — квітні 1929 р. було організовано понад 300 комсомольських ударних бригад і артілей, які проявляли масовий трудовий героїзм⁵. У Макіївці, наприклад, на шахтах 17, 28, «Капітальна», «Софія», «Іван» комсомольцями було створено 14 ударних бригад. Кожний молодий шахтар з цих бригад добував за зміну в середньому по 5—6 вагонеток вугілля замість 4 за нормою⁶. За прикладом комсомольців Краснолуцького району в Донбасі розгорнувся похід за створення зразкових ударних комсомольських шахт⁷.

В Дніпропетровську змагання комсомольців розпочався в лютому 1929 р. після обговорення цього питання на пленумі Окружкому ЛКСМУ. За лютим — квітнем на підприємствах округу комсомольцями було створено 160 ударних бригад⁸. На заводі ім. Петровського комсомольці поряд з організацією ударних бригад були ініціаторами проведення товариських судів над прогульниками, дезорганізаторами виробництва. Комсомольський колектив заводу «Комінтерн» виступив ініціатором створення раціоналізаторських груп і груп боротьби з прогулами та браком, а заводу ім. Карла Лібкнехта — виробничої переклички з Маріупольським металообробним заводом⁹.

У Харкові не було жодного підприємства, де б не працювали комсомольські ударні бригади. На заводі «Серп і молот» комсомольські ударні бригади, незважаючи на опір адміністрації і відсталих робітни-

¹ Газ. «Пролетарій» (орган ВУРПС і ВУК спілок) від 23 березня 1929 р.

² «Известия Центрального Комитета Всесоюзной Коммунистической партии (б)», № 8—9 (267—268), 31 березня 1929 р., стор. 15.

³ «Вісті Центрального Комітету Комуністичної партії (б) України», № 4—5 (48—49), 20 березня 1929 р., стор. 14—16.

⁴ Газ. «Комсомолец України» від 31 березня 1929 р.

⁵ Архів ЦК ВЛКСМ, ф. 147, оп. 7, зв. 82, спр. 413, арк. 7.

⁶ Газ. «Диктатура труда» від 22 травня 1929 р.

⁷ Газ. «Луганська правда» від 16 квітня 1929 р.

⁸ Газ. «Звезда» від 16 травня 1929 р.

⁹ Газ. «Звезда» від 20. 26 і 31 березня 1929 р.

ків, довели на практиці, що складні деталі для молотарки «МО-900» можуть виготовляти 4 робітники замість 6, як це було. Приклад комсомольців підтримали кадрові робітники, внаслідок чого були переглянуті норми виробітку. З ініціативи комсомольців було проведено конкурс між цехами на краще виконання промфінплану¹. На Харківському держелектрозаводі комсомольці організували 7 груп «легкої кінноти» по боротьбі з прогулами і браком, в результаті чого значно зміцніла трудова дисципліна і зменшився брак².

Яскраві зразки соціалістичного ставлення до праці проявляли комсомольці підприємств металургії і машинобудування Києва, Сталіно, Луганська, Одеси та інших промислових центрів.

Зростання політичної і виробничої активності робітничого класу, яке знаходило свій яскравий вияв у соціалістичному змаганні, викликало шалений опір класового ворога та його агентури — троцькістів, бухарінців, українських буржуазних націоналістів. Щоб викликати незадоволення робітників Радянською владою, вороги влаштовували на підприємствах аварії, погіршували техніку безпеки праці, створювали перебої з харчуванням, глушили робітничу ініціативу. Так, руками ворогів у Горлівському шахтоуправлінні, де зародилося змагання шахтарів, було організовано аварію на шахті «Марія»³.

Але вороги прорахувались. Їм не вдалося викликати розгубленості робітників. Шахтарі «Марії» з допомогою робітників інших шахт швидко відбудували зруйновану шахту⁴. В своєму листі на ім'я другої конференції КП(б)У шахтарі «Марії» писали: «Ми ліквідуємо всі труднощі, які зустрічаються на шляху видобутку вугілля, ми рішуче відкидаємо політику правого ухилу, примиренства і троцькізму, як контрреволюційної організації, тавруємо ганьбою зрадника Троцького. Ми пережили за березень цілий ряд нещасних випадків, катастрофу на шахті «Марія», що ще більше згуртувало нас на трудовому фронті... Шахтарі є резервом Комуністичної партії, вони завжди з Комуністичною партією»⁵.

З метою компрометації ідеї соціалістичного змагання вороги партії і народу намагалися там, де це їм вдавалося, перетворити змагання в парадну шумиху, позбавити його ділового характеру. Правий опортунізм у керівництві профспілок відображав ворожий пролетаріатов вплив класового ворога, спрямований на підірвати соціалістичної реконструкції народного господарства. Особливо шалено праві опортуністи виступали проти соціалістичного змагання. «Крилата фраза, — говорив М. М. Шверник, — кинута колишнім керівництвом ВЦРПС: «соціалістичне змагання не від доброго життя», — показує найбільш яскраво суть правого опортунізму в профспілках»⁶.

Боротьба робітничого класу під керівництвом Комуністичної партії за викриття і вигнання з профспілок правих опортуністів, що розгорнулася з новою силою після VIII Всесоюзного з'їзду профспілок (грудень 1928 р.), була боротьбою робітничого класу за генеральну лінію партії, за розвиток соціалістичного змагання. Про те, як неоперативно, із запізненням, без достатньої уваги відгукувались не тільки деякі низові профосередки, а й окремі керівні органи профспілок на розвиток соціалістичного змагання, свідчать факти, наведені в першому номері

¹ Газ. «Правда» від 19 квітня 1929 р.

² Там же.

³ Газ. «Правда» від 27 квітня 1929 р.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 412, арк. 181.

⁵ «Друга Всеукраїнська конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт». ДВУ, Харків, 1929, стор. 199.

⁶ Н. Шверник, Профсоюзы СССР накануне второй пятилетки, Профиздат, М., 1932, стор. 17.

бюлетеня «Дайош 7 та 17», який видавався Всеукраїнським Комітетом соціалістичного змагання. В статті «Не топіть великого почину у водичі загальних фраз» бюлетень критикував керівництво ВУРПС за те, що воно із значним запізненням, уже коли розпочалося всесоюзне соціалістичне змагання, скликало другий пленум ВУРПС для обговорення питань організації змагання, що на самому пленумі обговорення цього важливого питання носило неконкретний характер¹.

Період розгортання масового соціалістичного змагання припав на час проведення в партійних осередках зборів по обговоренню рішень листопадового (1928 р.) пленуму ЦК ВКП(б) і VI конгресу Комінтерну. В своїх постановках комуністи і безпартійні одностайно схвалювали політику партії, яка вела боротьбу на два фронти, зосереджуючи при цьому вогонь на правому опортунізмі. «З правими нам не по дорозі. Ми за ленінську лінію ленінського ЦК»,— говорилося в рішенні партійних зборів Путіловського заводу Сталінського округу². В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу³. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁴. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁵. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁶. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁷. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁸. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу¹⁰. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу¹¹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу¹². В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу¹³. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу¹⁴. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу¹⁵. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу¹⁶. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу¹⁷. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу¹⁸. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу¹⁹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу²⁰. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу²¹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу²². В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу²³. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу²⁴. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу²⁵. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу²⁶. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу²⁷. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу²⁸. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу²⁹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу³⁰. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу³¹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу³². В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу³³. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу³⁴. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу³⁵. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу³⁶. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу³⁷. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу³⁸. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу³⁹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁴⁰. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁴¹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁴². В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁴³. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁴⁴. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁴⁵. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁴⁶. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁴⁷. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁴⁸. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁴⁹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁵⁰. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁵¹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁵². В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁵³. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁵⁴. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁵⁵. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁵⁶. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁵⁷. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁵⁸. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁵⁹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁶⁰. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁶¹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁶². В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁶³. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁶⁴. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁶⁵. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁶⁶. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁶⁷. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁶⁸. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁶⁹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁷⁰. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁷¹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁷². В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁷³. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁷⁴. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁷⁵. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁷⁶. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁷⁷. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁷⁸. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁷⁹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁸⁰. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁸¹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁸². В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁸³. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁸⁴. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁸⁵. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁸⁶. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁸⁷. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁸⁸. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁸⁹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁹⁰. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁹¹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁹². В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁹³. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁹⁴. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁹⁵. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁹⁶. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁹⁷. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁹⁸. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу⁹⁹. В резолюції партійних зборів харківського заводу Сталінського округу¹⁰⁰.

9—14 квітня 1929 р., напередодні XVI конференції ВКП(б), відбулася II конференція КП(б)У, головним питанням якої було обговорення першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства УРСР — складової частини плану першої п'ятирічки СРСР, розрахованого на побудову соціалізму в нашій країні. Одностайно схваливши п'ятирічний план УРСР і затаврувавши правий ухил як вираз цілковитого відмовлення від ленінських позицій партії і переходу його на позиції куркульства, II конференція КП(б)У ще раз продемонструвала безмежну відданість комуністів України генеральній лінії Комуністичної партії.

Конференція підбила перші підсумки розгортання соціалістичного змагання на Україні. Вона схвалила почин ленінського комсомолу, виробничий героїзм робітничого класу в змаганні і прийняла відозву «До всіх комуністів і комсомольців, до всіх пролетарів України!», в якій закликала їх ще вище піднести прапор соціалістичного змагання. «Пролетарі, комуністи, комсомольці України! — говорилося у відозві. — Шикуйтеся в сталеві ряди для дружнього натиску на господарську відсталість! У похід за стопроцентне виконання господарського плану, за трудову дисципліну, за високу продуктивність соціалістичної праці, за вищу якість виробів, за низьку собівартість!»⁶.

¹ «Дайош 7 та 17» (Бюлетень Всеукраїнського Комітету соціалістичного змагання), № 1, 2 квітня 1929 р.

² Газ. «Диктатура труда» від 22 березня 1929 р.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 67, оп. 4, од. зб. 414, арк. 14.

⁴ Газ. «Луганська правда» від 21 березня 1929 р.

⁵ «Вісті Центрального Комітету Комуністичної партії (б) України», № 12 (56), стор. 3.

⁶ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», Держполітвидав УРСР, К., 1958, стор. 478.

Грандіозні завдання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства УРСР і першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР, які були винесені на розгляд і затвердження ІІ конференції КП(б)У і XVI конференції ВКП(б), викликали нову хвилю змагання серед робітничого класу.

На початку квітня в Донбасі і Кривбасі у соціалістичному змаганні брали участь колективи 114 шахт¹. Першість у змаганні завоювали шахтарі Луганського округу. Уже в першій половині квітня всі 9 рудоуправлінь виконали план вуглевидобутку з перевищенням від 2 до 17%². Найкращих показників добилися робітники шахти № 15 Боковського рудоуправління. Змагаючись з колективом шахти № 14, вони підвищили продуктивність праці на 51,7%, виконали виробниче завдання на 114% і знизили собівартість тонни вугілля на 57%. У рапорті на ім'я XVI конференції ВКП(б) шахтарі писали: «З метою дальшого підвищення продуктивності праці ми прийняли рішення 28 квітня, як першотравневий подарунок Всесоюзній конференції, організувати соціалістичний недільник. Це ж саме пропонуємо в порядку виклику всім шахтам Донбасу. Зобов'язуємось перед лицем робітничого класу та його вождя — Комуністичної партії — не здавати завойованих виробничих успіхів і тим же кроком продовжувати наступ на фронті праці»³.

В результаті змагання невпинно зростає вуглевидобуток і на шахтах інших округів Донбасу. В Артемівському округу гірники шахти ім. Карла Маркса в квітні знизили собівартість тонни вугілля у порівнянні з січнем—лютим на 1 крб. 80 коп. Узловський рудник виконав місячний план вуглевидобутку з перевищенням на 2,6 тис. т і знизив собівартість тонни вугілля на 24 коп.⁴ На Горлівському руднику № 1 комсомольські ударні бригади і артіль виконали план вуглевидобутку на 200%⁵.

На початку змагання колективи підприємств, що змагалися, як правило, не укладали договорів на змагання. Програмами змагання були плани виробничих нарад по підвищенню продуктивності праці і зниженню собівартості. Новим у розвитку змагання у квітні було укладення договорів на змагання. Так, наприклад, 7 квітня на об'єднаній нараді делегацій Рутченківського і Петровського рудоуправлінь Сталінського округу після підведення попередніх підсумків змагання був підписаний революційний договір. У ньому шахтарі записали: «Всі ми, як один, докладемо всіх зусиль до стопроцентного виконання заданої нам виробничої програми»⁶. 21 квітня був підписаний договір між делегаціями шахтарів Чистяківського рудоуправління (Сталінський округ) і Шахтинського рудоуправління (Північно-Кавказький край). Цей патріотичний документ був соціалістичним зобов'язанням 26 тисяч шахтарів⁷.

В дні роботи XVI конференції ВКП(б) 27—28 квітня на шахтах Донбасу з великим політичним і виробничим піднесенням відбувся соціалістичний вугільний недільник, ініціатором якого виступили боковські шахтарі. У недільнику взяли участь всі шахти Донбасу, які видобули тисячі тонн надпланового вугілля, що сприяло значному перевиконанню шахтами Донбасу місячного виробничого плану. Квітневий

¹ «Вісник профруху України», 1929, № 12 (160), стор. 46.

² Газ. «Луганська правда» від 19 квітня 1929 р.

³ Газ. «Правда» від 21 квітня 1929 р.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 300, арк. 134.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13, спр. 302, арк. 17—18.

⁶ Газ. «Диктатура труда» від 9 квітня 1929 р.

⁷ Газ. «Диктатура труда» від 23 і 26 квітня 1929 р.

план трест Донвугілля по вуглевидобутку виконав на 106%, або на 40% більше, ніж в квітні 1928 р.¹, і знизив собівартість тонни вугілля на 3,8%².

Трудовим подвигом шахтарів пишалася вся країна. Редакція газети «Правда», Московський комітет ВКП(б), Московська Рада профспілок і Московська Рада депутатів трудящих, Центральний Комітет профспілки гірників звернулися із спеціальним вітанням до шахтарів Донбасу і запросили «150 робітників — представників шахт і рудників Донбасу, які досягли великих результатів у проведенні рішень ЦК ВКП(б) про Донбас, на першотравневі свята в гості до московських пролетарів»³. Донбасівці з радістю прийняли це запрошення. Їх приїзд на першотравневі свята до Москви сприяв дальшому розгортанню соціалістичного змагання, вилився у велику демонстрацію дружби між російським і українським народами. «Приїзд делегації робітників Донбасу на першотравневі свята, — говорилось в резолюції робітників Московського заводу «Серп і молот», — ми розглядаємо як запоруку дальших досягнень в соціалістичному змаганні»⁴. «Ми уважно слідкували за вашими боями за вугілля, — писали робітники заводу «Динамо» — ... Міцне кайло шахтаря, могутній мотор динамівців подолають всі перепони на шляху будівництва соціалізму»⁵.

Масовим розгортанням соціалістичного змагання відзначили підготовку до II конференції КП(б)У і XVI конференції ВКП(б) також металурги і машинобудівники республіки. В квітні у змаганні брали участь 34 підприємства, на яких працювало 170 тис. робітників⁶.

Ідея соціалістичного змагання породжувала великий трудовий героїзм серед передових робітників. На Єнакіївському металургійному заводі доменна піч № 5, яку робітники оголосили ударною, кожної доби в середньому виплавляла 419 т металу, або на 100 т більше, ніж в січні — березні того ж року⁷. На заводі ім. Петровського до створення ударних бригад піч № 3 мартенівського цеху давала середньодобову плавку металу 94,6 т, а в квітні — 101,6 т⁸.

28 квітня на Макіївському металургійному заводі на честь XVI конференції ВКП(б) відбулася зустрічна виробнича конференція, в якій взяла участь представники Макіївського, Сталінського, Єнакіївського, Дніпропетровського ім. Петровського металургійних заводів і Миколаївського суднобудівного заводу, на якій було підведено перші підсумки соціалістичного змагання між заводами. Конференція від імені 70 тис. робітників цих заводів прийняла урочисту обіцянку: «Зробити наш Союз Радянських Соціалістичних Республік металічним, повністю і в строк виконати п'ятирічний план господарського будівництва... Ми зобов'язуємося зробити заводи зразками соціалістичного виробництва, фортецями індустріалізації»⁹. Того ж дня на зустрічній виробничій конференції робітників Сталінського і Макіївського металургійних заводів було підписано колективний договір на змагання робітників цих заводів з робітниками Кривбасу¹⁰.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, спр. 81, арк. 11.

² Газ. «Правда» від 2 липня 1929 р.

³ Газ. «Луганська правда» від 7 квітня 1929 р.

⁴ Газ. «Рабочая Москва» (орган МК ВКП(б), Мосради та Міськпрофради) від 28 квітня 1929 р.

⁵ Газ. «Правда» від 1 травня 1929 р.

⁶ «Вісник профруху України», 1929, № 12 (160), стор. 49.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 300, арк. 134.

⁸ «Вісник профруху України», 1929, № 11 (159), стор. 1.

⁹ Газ. «Диктатура труда» від 1 травня 1929 р.

¹⁰ Газ. «Диктатура труда» від 30 квітня 1929 р.

Соціалістичне змагання служило великій справі зміцнення дружби, соціалістичної допомоги і товариського співробітництва між робітничим класом Української РСР і братніх радянських республік. Коли на Луганському заводі ім. Жовтневої революції, що змагався з Ленінградським заводом «Красный выборжец», через відсутність мідних листів для будівництва паровозів у квітні нависла небезпека зриву виконання промфінплану, робітники заводу «Красный выборжец» швидко подали допомогу своїм українським товаришам, щоб, як писали ленінградці, «не постраждала справа соціалістичного змагання»¹. Велике значення для розвитку соціалістичного змагання мало проведення у квітні виробничої переключки між робітниками Ленінграда, Дніпропетровська і Харкова². Десятки підприємств республіки мали тісні виробничі відносини на основі соціалістичного змагання з робітниками ряду підприємств братніх радянських республік.

Велику увагу розвитку соціалістичного змагання приділила XVI конференція ВКП(б), робота якої проходила 23—29 квітня 1929 р. Її історичне значення полягає в тому, що вона прийняла знаменитий перший п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР, який став великим планом будівництва соціалізму, озброєння промисловості і сільського господарства сучасною технікою. Приймавши, всупереч домаганням правих капітулянтів, «максимальний» варіант плану п'ятирічки, XVI конференція ВКП(б) тим самим озброїла партію і народ всебічно розробленою науковою програмою переможного соціалістичного будівництва.

Успішне вирішення завдань п'ятирічного плану конференція розглядала в нерозривному зв'язку з розвитком соціалістичного змагання. В резолюції «Про п'ятирічний план розвитку народного господарства» вказувалось, що здійснення цього плану можливе тільки на основі величезного зростання активності і організованості трудящих мас взагалі і робітничого класу особливо, на основі всемірного залучення мільйонних мас робітничого класу до соціалістичного будівництва і до управління господарством, на основі всемірного розгортання соціалістичного змагання і могутнього розвитку самокритики мільйонних мас знизу проти бюрократичних перекозів держапарату³.

Виходячи з цього, XVI конференція ВКП(б) прийняла звернення «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу», в якому дала всебічне обґрунтування нерозривного зв'язку між п'ятирічним планом і соціалістичним змаганням:

«П'ятирічний план — це план боротьби робітничого класу за подолання капіталістичних елементів, план соціалістичного перевиховання мас, план створення фундаменту для соціалістичного суспільства.

Соціалістичне змагання — могутній засіб пробудження і організації ініціативи мас для виконання п'ятирічного плану і разом з тим могутній засіб розвитку самокритики знизу...»⁴. Партія закликала всіх трудящих міста і села ще з більшою енергією під ленінським прапором ВКП(б) розгорнути боротьбу за індустріалізацію СРСР, за соціалізм.

ЦК ВКП(б) 9 травня 1929 р. ухвалив постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». У цій постанові ЦК ВКП(б) визначив конкретні завдання змагання і закликав партійні організації рішуче

¹ Партархів Ленінградського обкому і міськкому КПРС, ф. 18, оп. 1, зв. 52, од. зб. 293, арк. 202—203.

² Газ. «Ленинградская правда» (орган Ленінградського обкому ВКП(б), облвиконкомом і облпрофради) від 16 і 21 квітня 1929 р.

³ «КПРС в резолюціях...», ч. II, стор. 534.

⁴ Там же, стор. 576.

борогися проти будь-яких спроб бюрократичного регламентування розвитку трудової ініціативи трудящих, застеріг усі організації від загрози перетворення змагання у парадний переклик без справді масової участі в ньому трудящих¹.

Звернення XVI Всесоюзної конференції ВКП(б) і постанова ЦК ВКП(б) від 9 травня 1929 р. стали програмою діяльності партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій в справі перетворення соціалістичного змагання в справді масовий рух робітничого класу і трудящого селянства, яким він і став уже в роки першої п'ятирічки.

¹ Газ. «Правда» від 10 травня 1929 р.

О. П. ОЛІЙНИЧЕНКО

КЕРІВНИЦТВО В. І. ЛЕНІНА «ПРАВДОЙ» І ПРАВДИСТСЬКОЮ ПРЕСОЮ В РОКИ НОВОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ (1910—1914)

В. І. Ленін невтомно керував «Правдою» і правдистською пресою як ідейно, так і організаційно. Особливість цієї діяльності полягала в тому, що у Володимира Ілліча боротьба за зміцнення «Правды» і більшовицької преси була нерозривно пов'язана з нещадною боротьбою проти опортунізму і ревізіонізму в робітничому русі, з допомогою яких буржуазія прагнула підкорити пролетаріат своєму впливові, відвернути його від революційної боротьби.

Зрозуміло, що в невеликій статті неможливо висчерпати цю дуже важливу тему з усім багатогранним колом питань. Тому ми висвітлюємо лише деякі істотні питання періоду нового революційного піднесення 1910—1914 рр., залучивши мало використані до цього часу документи і матеріали Краківсько-Поронінського архіву В. І. Леніна, що були передані Центральним Комітетом Польської об'єднаної робітничої партії Центральному Комітетові Комуністичної партії Радянського Союзу, нові публікації з фондів газет «Правда» і «Рабочая газета», а також неопубліковані партійні матеріали з архівних фондів.

* *

Ідейний напрямок майбутньої «Правды» широко популяризувала серед робітничих мас щотижнева газета «Звезда»—її попередниця. Головним натхненником і організатором «Звезды» був В. І. Ленін, який поставив перед нею завдання—широко висвітлювати діяльність думської соціал-демократичної фракції серед робітничих мас і вести боротьбу з ліквідаторською та опортуністичною течіями. Проте «Звезда» не зразу зайняла послідовну більшовицьку позицію. Її половинчатість і непослідовність виявились уже в першому номері. Так, у передовій статті «Наші завдання» зазначалося, що вплив газети «Звезда» не розповсюджується «безпосередньо на галузі політичної практики» і тому їй не слід вдаватися «в полемічні захоплення різних фракцій»¹.

В. І. Леніну доводилось вести постійну роботу з редакцією газети. Він рішуче боровся з усіма відхиленнями «Звезды» від більшовицького напрямку і допомагав їй зайняти справжню партійну позицію. Так, наприклад, у листі до редакції «Звезды» від 22 квітня 1912 р. В. І. Ленін писав: «Ліквідаторам даремно не відповідаєте. Це велика помил-

¹ Газ. «Звезда» від 16(29) грудня 1910 р.

ка. Відповіді можна і треба...»¹. При цьому він підкреслював, що необхідно на кожну брехню ліквідаторського «Живого Дела» давати коротку відповідь: «Живое Дело» в номері такому-то бреше, як і всі ліквідатори»². Такого змісту листів у редакцію «Звезды» В. І. Ленін надіслав дуже багато. Про труднощі цієї роботи Володимир Ілліч писав 27 травня 1911 р. О. М. Горькому: «Із «Звездой» у нас *ч и м а л о* неладів було і є: У них немає лінії, вони бояться йти з нами, бояться йти з ліквідаторами, щуляться, бундючаться, вагаються»³.

В. І. Ленін систематично друкував на сторінках «Звезды» свої статті, які вносили в газету бойовий партійний дух, робили її діючою і боездатною. В статті «Про деякі особливості історичного розвитку марксизму», надрукованій в № 2 «Звезды» від 23 грудня 1910 р., В. І. Ленін викривав опортуністів, що спотворювали живу душу марксизму, його діалектику⁴. Нещадно викриваючи махізм і одзовізм, В. І. Ленін закликав робітників згуртуватися для послідовної боротьби за «відстоювання теоретичних основ марксизму і корінних положень його, перекручених з найбільш протилежних сторін, шляхом поширення буржуазного впливу...»⁵. В статті підкреслювалось, що в цій боротьбі полягає головне завдання епохи для марксистів. У статті «Про старі, але вічно нові істини» В. І. Ленін рішуче виступив проти ліквідаторів та їх опортуністичної позиції. Провідною думкою статті було те, що ідея гегемонії пролетаріату являє собою одне з основних положень марксизму, «розрив з якими (або навіть байдужість до яких) у ліквідаторів є найглибшим джерелом цілого ряду непримирених принципіальних незгод з противниками ліквідаторства»⁶. Викриваючи ліквідатора П. В. Левицького, який наряджався в тогу з марксистських цитат і в той же час пропагував соціал-лібералізм, В. І. Ленін писав, що на цьому прикладі Левицького різко і ясно розкриваються ідейні основи ліквідаторства.

На сторінках «Звезды» В. І. Ленін боровся не тільки з російським, а й з міжнародним ревізіонізмом. Уже в першому номері газети було вміщено його статтю «Незгоди в європейському робітничому русі», в якій особливо підкреслювалось, що ревізіонізм становить собою явище не національно-особливе, а міжнародне. «...Ці відступи,— писав В. І. Ленін,— від пануючої в робітничому русі марксистської теорії і марксистської тактики спостерігаються в різних формах і з різними відтінками у всіх цивілізованих країнах на протязі більш ніж піввікової історії масового робітничого руху»⁷.

В. І. Ленін довів, що виникнення ревізіонізму в різних країнах зумовлено загальними соціально-економічними причинами і показав, що класовою основою ревізіонізму є широкі верстви дрібної буржуазії, що його живильним середовищем є також верхівка робітничого класу—робітничя аристократія. Нарешті, В. І. Ленін розкрив гносеологічні корені ревізіонізму і показав, що ревізіоністи прагнуть відірвати робітничий клас від революційної боротьби за своє визволення і тому «проголошують «застарілим» учення про класову боротьбу або починають вести політику, яка на ділі здійснює відречення від неї»⁸ та

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 12.

² Там же.

³ Там же, т. 34, стор. 388.

⁴ Там же, т. 17, стор. 19—23.

⁵ Там же, стор. 23.

⁶ Там же, стор. 175.

⁷ Там же, т. 16, стор. 304.

⁸ Там же, стор. 310.

«приймають реформи за часткове здійснення соціалізму»¹. Говорячи про резонанс, що його викликало ренегатство англійських опортуністів на міжнародній арені та в Росії, В. І. Ленін писав, що ліберали всіх країн і Росії, в тому числі, «радіють і сміються тепер, бачачи панування опортунізму в англійському робітничому русі. Але—«добре посміється той, хто посміється останнім»².

В. І. Ленін опублікував на сторінках «Звезды» і «Невской звезды»³ близько 50 статей⁴. Внаслідок такого наполегливого і систематичного керівництва він домогся того, що «Звезда» зайняла правильну позицію. Її ідейний напрям був прийнятий глибокою войовничою більшовицькою партійністю.

Зв'язки «Звезды» з робітничими масами зростали і міцніли. Редакція газети перебудувала роботу відділу робітничого руху та збільшила відділ робітничих кореспонденцій і наполегливо відстоювала програму і тактику більшовицької партії. В середовищі передових робітників газета користувалася широкою популярністю і великим авторитетом. Тираж окремих її номерів досягав 50—60 тис. примірників⁵. «Звезда» під керівництвом В. І. Леніна в боротьбі з опортунізмом та ревізіонізмом меншовиків і ліквідаторів все більше завойовувала широкі маси на сторону більшовиків і залучала їх до свого ідейного напрямку.

Але в період нового революційного піднесення вже недосить було щотижневої газети, щоб охопити більшовицьким впливом найширші верстви робітничого класу. В умовах жорстокого переслідування партійних організацій без щоденної легальної газети стало все важче керувати зростаючим робітничим рухом. Робітники самі відчували потребу в такій газеті. В статті «Чергове питання», надрукованій на сторінках «Звезды», зазначалося, що «вже кілька місяців в професійній пресі, в столиці і закутках гаряче розглядається питання про щоденну робітничу газету»⁶.

В. І. Ленін надавав величезного значення виданню легальної більшовицької газети. На Празькій партійній конференції він провів спеціальне засідання, на якому було розглянуто питання про видання щоденної масової легальної робітничої газети і накреслено практичні заходи по здійсненню цього важливого рішення. Конференція ухвалила «звернути належну увагу на зміцнення і розширення легальної робітничої преси»⁷ і винесла рішення про видання щоденної легальної газети «Правда»⁸. Про її вихід було повідомлено в № 2 (38) «Звезды». Саме завдяки «Звезде» робітники знали про ідейний напрям майбутньої «Правди».

Питання про приєднання робітничого класу до ідейного напрямку «Правды» В. І. Ленін вважав одним з найважливіших, бо від його вирішення залежало успішне будівництво партії та перемога над меншовиками і ліквідаторами. Для цієї важливої справи потрібно було, перш за все, проведення великої організаційної роботи на місцях. Партійні осередки на заводах, фабриках та інших підприємствах повинні

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 308.

² Там же, т. 17, стор. 143.

³ «Невская звезда» — більшовицька газета, виходила з 26 лютого (10 березня) по 5(18) жовтня 1912 р. замість закритої «Звезды».

⁴ В. І. Ленін, т. 16, стор. 417.

⁵ Там же.

⁶ Газ. «Звезда» від 3 квітня 1911 р.

⁷ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. 1, Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 254.

⁸ Там же, стор. 245.

були, за вказівкою ЦК РСДРП, знайомити робітників з ідейним змістом більшовизму, викривати зрадницьку роль ліквідаторів і меншовиків. Зрозуміло, що ця робота могла пройти з успіхом тільки тоді, коли партійні осередки на місцях були б тісно зв'язані з масами і вели їх за собою. Тому ЦК партії під керівництвом В. І. Леніна невтомно працював над тим, щоб спрямовувати всі місцеві осередки на боротьбу за завоювання робітників на сторону «Правды». В зв'язку з цим В. І. Ленін писав у червні 1912 р.: «Щоб підтримувати і розширяти рух мас, потрібна організація і організація»¹.

Внаслідок правильного і енергійного керівництва ленінського ЦК почала всюди налагоджуватися партійна робота на місцях. У своєму інформаційному листі Центральний Комітет повідомляв, що більшовицькі парторганізації Петербурга, Москви та інших міст Росії широко розгорнули свою діяльність². Про це також писали і парторганізації Петербурга³. В результаті такої копіткої роботи величезні маси робітничого класу відкинули меншовиків і ліквідаторів, які чинили опір у справі видання робітничої газети, і цілком приєдналися до ідейного напрямку «Правды».

Як тільки було поставлене питання про вихід «Правды» та характер її ідейного напрямку, робітники рішуче і без всяких вагань заявили, що до кінця поділяють ідейну позицію «Звезды» і тієї майбутньої щоденної газети, яка продовжуватиме ідейну лінію своєї попередниці. Так, на зборах представників профспілок, що були скликані петербурзькими більшовиками на початку лютого 1912 р., було схвалено резолюцію, в якій робітники приєднувалися до ідейного напрямку «Правды». Вони заявили, що «представники 9 професійних спілок підтримують марксистську робітничу газету «Звезда» в справі створення щоденної робітничої газети, яка стояла б на класовій точці зору і прагнула б до проведення в робітничі маси ідеї послідовного марксизму»⁴.

Робітники друкарні Лінгарда (Петербург), які поділяли партійну позицію більшовиків, теж приєдналися до ідейного напрямку майбутньої «Правды» і з великим піднесенням писали до редакції «Звезды»: «Робітнича щоденна газета тепер особливо необхідна. Занадто вже душно від смороду вуличної і жовтої сучасної преси і від туманностей ліберальної вермишелі»⁵.

На фабриках, заводах та інших підприємствах країни робітники спочатку знайомились з ідейним напрямком майбутньої «Правды», обговорювали її лінію і після одностайного схвалення ідейної позиції газети приступали до групового збирання коштів у фонд «Правды» та писали на її адресу вітальні листи. Наприклад, робітники булочної Філіпова (Петербург) після обговорення лінії майбутньої «Правды» рішуче виступили проти ліквідаторів, цілком приєдналися до ідейного напрямку «Правды» і суворо застерігали: щоб вона не перетворилася «в орган ліберальної робітничої політики, робітнича газета повинна бути марксистською, однорідною з напрямом «Звезды»⁶.

5 травня 1912 р. в Петербурзі, всупереч зрадницьким діям ліквіда-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 86.

² Журн. «Пролетарская революция», 1923, № 14, стор. 452.

³ Центральний партійний архів інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі—ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 2, од. зб. 314, арк. 1—6.

⁴ Газ. «Рабочий» від 22 квітня (5 травня) 1914 р.

⁵ Газ. «Звезда» від 2 лютого 1912 р.

⁶ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 4-е діловодство, спр. 61, ч. 8, 1912, арк. 29.

торів, вийшов перший номер «Правды». Нова газета швидко завоювала авторитет серед робітничих мас. Про ступінь зростання авторитету «Правды» можна зробити висновок хоча б з того, як проходило її розповсюдження. Наприклад, у першу річницю «Правды» тільки в Москві було 298 її передплатників, а в другу річницю їх стало 750, не кажучи вже про те, що кожного дня з Петербурга до Москви відправлялось для поширення серед читачів 6 тис. примірників «Правды»¹.

Володимир Ілліч весь час стежив за важливою справою розповсюдження газети. Його цікавило, в якій мірі партійні осередки промислових підприємств будуть здатні охопити робітників більшовицьким впливом і вести рішучу боротьбу з ревізіонізмом і опортунізмом ліквідаторів, меншовиків та їх трубадурів. Публікація численних резолюцій на сторінках «Звезды» і «Правды» щораз переконувала В. І. Леніна в тому, що більшовики, керуючись вказівками ЦК, успішно проводили цю роботу серед робітників. В. І. Ленін уважно знайомився з резолюціями, вивчав їх, робив відповідні узагальнення, висновки. Працюючи над цими матеріалами, В. І. Ленін констатував, що основна маса робітників приєдналася до ідейного напрямку «Правды». Резолюції, писав він, «переконали нас у тому, що ми стоїмо на правильному шляху і що величезна більшість робітників приєднується до лозунгів послідовного марксизму»².

Приєднання робітничого класу Росії до ідейного напрямку «Правды» В. І. Ленін вважав видатною перемогою партії. Але попереду ще треба було налагодити велику і важку роботу. Для більшовицької партії було необхідно, щоб «Правда» непохитно стояла на гранітній ідейній основі революційного марксизму і самовіддано боролася проти ревізіонізму та опортунізму меншовиків, ліквідаторів і трюцькістів, за єдність партії та її залізну дисципліну. В. І. Ленін ще на Празькій конференції накреслив ряд організаційних заходів у справі керівництва «Правдой», бо вважав, що вона не зможе працювати без систематичного партійного контролю. «Правда» фактично була центральним органом партії.

Уже в перші місяці виходу в світ «Правды» В. І. Ленін і керований ним ЦК партії доклали багато зусиль і енергії до того, щоб надати їй роботі партійного характеру. В. І. Леніну доводилось суворо критикувати загальний напрям «Правды» і зв'язані з ним окремі помилки редакції. Такий стан пояснювався, перш за все, відсутністю серед складу редакції тієї партійної однастайності в питаннях боротьби з ліквідаторами, якої вимагала Празька конференція, що вигнала з партії меншовиків як штрейкбрехерів і зрадників робітничого класу. Частина відповідальних працівників редакції (Молотов, Бубнов, Полетаєв та ін.) сповзла на позицію примиренства щодо ліквідаторів, бо з перших днів роботи в «Правде» зайняла неправильну лінію щодо характеру ідейної боротьби газети. Вони вважали, що з ліквідаторами повинна вести боротьбу «Невская звезда», яка розрахована на передові кола робітників. «Правда» ж, що обслуговує величезну масу робітників, політичний рівень яких невисокий, не повинна боротись проти ліквідаторів, бо цим може лише відштовхнути робітників від себе³. Такої ж точки зору дотримувалась і частина журналістів, що співробітничала в «Правде»,— М. М. Крестинський, М. С. Нахамсон (Мі-

¹ Газ. «Путь Правды» від 22 квітня 1914 р.

² В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 506.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 18—19, 20—21, 22—24; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 364, оп. 7, од. зб. 41 490, 1912, арк. 8.

кальчі), М. М. Лебедєв, І. І. Закс-Гладнев, С. С. Данилов та ін.¹ Зайнявши таку позицію, яка йшла всупереч з рішеннями Празької конференції, редакція не тільки не друкувала полемічних статей проти ліквідаторів, не тільки не викривала і не боролася проти них, а навіть не згадувала слова «ліквідатор» або «ліквідаторство».

Внаслідок цього все більше послаблювалася позиція «Правды» в боротьбі за реалізацію партійних рішень Празької конференції і за завоювання робітничого класу на бік більшовиків, і тим посилювалася позиція ліквідаторів та їхніх опортуністичних органів — «Невського голоса» і «Луча», що нападали на більшовиків, лаяли їх як розкольників робітничого руху, а себе малювали прихильниками єдності пролетарських лав. Викриваючи ліквідаторів, В. І. Ленін підкреслював: «Курйозно, що ця лайка подається під лозунгом «єдності» робітничого класу, «єдності» виборчої кампанії. Панове,— відповімо ми ліквідаторам,— єдність робітничого класу великий принцип. Але це, справді ж. смішно, коли ви хочете, галасуючи про «єдність», нав'язати робітничому класові платформу і кандидатів групи ліберальних інтелігентів-ліквідаторів»².

Повністю приєднуючись до поглядів В. І. Леніна в цьому питанні, Я. М. Свердлов писав: «Трапилась цікава історія. Ліквідаторський «Луч» видається під назвою «Робітнича соціал-демократична газета», а «Правда» тільки «Робітнича газета». Рекламує себе «Луч» часом до неподобства. При цьому грає весь час на словах «єдність», «об'єднання» і використовує їх так, що у широкого кола читачів складається думка, нібито «Луч» за єдність, а більшовики за «розкол». По суті це положення невірне».

В. І. Ленін настійливо вимагав від редакції «Правды» не захищатись, а вести наступальну боротьбу проти нахабних ліквідаторів. Він писав, що «Луч» безпринципний, підлий, але ліквідатори жваві, спритні, вміють воювати, а «Правда» не вміє. Вона не нападає, не переслідує ні кадета, ні ліквідатора³. Ці вказівки В. І. Леніна давали працівникам «Правды» чіткі настанови боротьби проти ліквідаторів.

Войовничого духу газеті надавали і статті В. І. Леніна. За період існування «Правды» В. І. Ленін написав для неї 250 статей, які наочно показували, як треба писати, щоб зробити «Правду» могутньою зброєю партії в боротьбі проти опортуністів і ревізіоністів, за перемогу соціалістичної революції в Росії. В своїх статтях В. І. Ленін нещадно викривав ревізіоністські проповіді російських ліквідаторів. Так, наприклад, у статтях «Ліквідатори і єдність»⁴, «Питання про єдність»⁵, «Ліберальна буржуазія і ліквідатори»⁶ та багатьох інших В. І. Ленін викривав ліквідаторів як ренегатів, що намагалися ліквідувати більшовицьку партію, і закликав пролетаріат Росії до рішучої боротьби з ними.

В. І. Ленін невтомно керував «Правдой» шляхом скликання спеціальних нарад, бесід з активними діячами «Правды», шляхом численного листування з редакцією та її постійними працівниками. За позиціями В. І. Леніна приймалися постійні рішення і директиви ЦК партії з питань діяльності «Правды».

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 51, 55; «Из эпохи «Звезды» и «Правды» 1911 — 1914 гг.), вып. III, Госиздат, М.—П., 1923, стор. 243.

² В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 255.

³ Там же, т. 36, стор. 160.

⁴ Там же, т. 18, стор. 255—256.

⁵ Там же, стор. 495—496.

⁶ Там же, т. 19, стор. 398—400.

Внаслідок цього почала налагоджуватися робота редакції і зміцнюватися більшовицька партійність «Правды». В зв'язку з цим В. І. Ленін писав з Кракова до редакції: «Сьогодні прочитав у «Правде» ...про підсумок виборів по робітничій курії в Пітері. Не можу не висловити вам з приводу передової № 146 привітання... редакція відразу взяла правильний, твердий, гідний тон...»¹.

«Правда» зазнавала жорстоких переслідувань з боку царської цензури. Доводилось щоразу думати про те, як, в якій формі писати статті, щоб вони були цілком зрозумілими робітникам і всім читачам «Правды» і разом з тим недоступні цензорському невсипущому оку. В цій галузі В. І. Ленін був неперевершеним майстром. Ніхто з більшовицьких журналістів, публіцистів і літераторів не міг обходити рогатки царської цензури так уміло, як це робив В. І. Ленін. Наприклад, у його статті «Поганий захист»² ми знаходимо побічний заклик шляхом страйків боротися за підвищення заробітної плати; у статті «В Швейцарії»³ — побічний заклик до боротьби за опортунізмом; у наступній статті «Успіхи американських робітників»⁴ — побічний заклик до вступу в партію та об'єднання навколо «Правды» та ін. З приводу цих статей Н. К. Крупська писала, що вони «мали величезне організаційне значення, емоційно заражали маси»⁵.

В. І. Ленін був дуже незадоволений редакцією «Правды» в тих випадках, коли її невміння обходити царську цензуру призводило не тільки до штрафування «Правды» та арештів її редакторів, а навіть загрожувало закриттям газети. В ряді листів В. І. Ленін давав численні настанови редакції, як треба обходити рогатки царської цензури і зберігати газету від закриття. Так, восени 1913 р. В. І. Ленін писав з Пороніно в редакцію «Правды»: «Мені здається, що ви робите гігантську помилку, пливучи несвідомо за течією і не міняючи тону газети. Усе вказує на те, що треба змінити і тон і зміст частини хроніки. Треба добитися легальності, цензурності. Можна і треба її добитися. Інакше ви даремно губите справу, за яку взялися. Обміркуйте це серйозно»⁶. Крім листів, В. І. Ленін вніс ряд пропозицій до Центрального Комітету, на підставі яких було зроблено директивні вказівки «Правде» про необхідність суворо перевіряти легальність змісту газети, щоб уникати конфіскацій. Але це не означає, що В. І. Ленін вимагав завойовувати легальність у цензури шляхом будь-яких політичних відступів від принципів революційного марксизму. Навпаки, у цьому відношенні В. І. Ленін був непримиреним, про що свідчать його твори та численні листи. Так, в одному з листів до редакції «Правды» В. І. Ленін запитував, чому «Правда» вперто, систематично викреслює і з його статей і з статей інших колег згадки про ліквідаторів? «Ви знаєте з досвіду,— писав він,— що і до цензурних ваших правок ставлюсь я з величезним терпінням. Але корінне питання вимагає прямої відповіді»⁷. Далі В. І. Ленін категорично і рішуче ставить питання перед редакцією «Правды» про те, чи має вона намір «вести виборний відділ газети проти ліквідаторів, називаючи їх ясно і точно, чи не проти. Середина нема і бути не може»⁸.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 36.

² Там же, т. 18, стор. 253—254.

³ Там же, стор. 132—134.

⁴ Там же, стор. 295.

⁵ Н. К. Крупська, Ленин — редактор и организатор партийной печати. Партиздат, М., 1932, стор. 27.

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 77.

⁷ Там же, стор. 22.

⁸ Там же.

Про те, наскільки В. І. Ленін був непримиреним до політичних цензурних відступів, свідчить його висловлення про Чернишевського. Н. К. Крупська згадувала, що В. І. Ленін неодноразово посилався на Чернишевського, який в тяжких цензурних умовах свого часу вмів сказати дуже багато, а коли не можна було висловити свою думку, то він умів промовчати, але не говорив того, що суперечило його переконанням¹. Звідси видно, що В. І. Ленін учив уміло пристосовуватися до цензурних обставин, ні на йоту не відступаючи від принципових партійних позицій більшовизму. «Правда» дотримувалась його досвідчених настанов.

В. І. Ленін, як досвідчений садівник, вирощував професійні кадри більшовицьких журналістів і загартовував їх для наступних революційних битв. Він уважно ставився до них і дорожив ними. Про це, наприклад, свідчить лист В. І. Леніна з Пороніно в редакцію газети «Правда» наприкінці травня 1913 р., в якому він бере під захист Д. Бедного: «Відносно Дем'яна Бедного продовжую бути за. Не прискіпуйтеся, друзі, до людських слабостей! Талант — рідкість. Треба його систематично і обережно підтримувати. Гріх буде на вашій душі, великий гріх (в сто раз більший від «гріхів» особистих різних, коли є такі...) перед робітничою демократією, якщо ви талановитого співробітника не притягнете, *не допоможете* йому. Конфлікти були дрібні, а справа серйозна. Подумайте про це!»². В. І. Ленін захищав Д. Бедного не тільки від короткозорих членів редакції «Правды», а також і від нападок та брехні ліквідаторів. За його вказівками ЦК партії ухвалив рішення, в якому підкреслювалось, що обвинувачення, пред'явлені ліквідаторами Д. Бедному, — цілковита «плітка».

Проте було б помилково думати, що В. І. Ленін розраховував організувати діяльність робітничих масових легальних газет, спираючись, головним чином, на актив професійних більшовиків-журналістів, навіть найбільш видатних, найбільш талановитих, безмежно відданих народові і революції. Будучи непримиреним ворогом гуртківщини та сектантства, В. І. Ленін вважав робітничу газету справжньою масовою газетою лише в тому разі, якщо вона підтримувала органічний зв'язок з багатотисячними масами робітничого класу і всіма трудящими країни. Ленін указував, що газета може бути такою при умові, якщо її основою будуть тисячі робітників, які не тільки матеріально підтримували б газету, не тільки читали і захищали її від переслідування царизму, а й створювали її своїми листами, замітками, резолюціями, кореспонденціями, статтями та іншими матеріалами.

«Правда» була новим явищем в світовій революційній пресі, бо вона існувала тільки на кошти пролетаріату і майже цілком складалася з багатотисячних кореспонденцій і матеріалів робкорів. У свій час М. С. Ольмінський писав, що співробітниками газети як в робітничому відділі, так і в інших відділах були «не професійні літератори, а робітники»³. Так, наприклад, «Правда» лише протягом першого року свого існування надрукувала 5 тис. робітничих кореспонденцій, з них 2405 — замітки про страйки⁴. Це була справжня масова робітничая газета.

Аналізуючи і узагальнюючи діяльність «Правды» в зміцненні масової робітничої партії, в боротьбі за завоювання робітничого класу і

¹ Н. К. Крупская, назв. праця, стор. 4.

² В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 68.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 364, оп. 3, од. зб. 33 726, 1913, арк. 1—3.

⁴ «Очерки истории СССР, 1907 — март 1917», Учпедгиз, М., 1954, стр. 189.

трудящих країни на бік більшовизму, В. І. Ленін неодноразово констатував, що «Правда» ніколи не досягла б таких успіхів, якби не проводила нищівної боротьби з опортунізмом і його численними різновидностями як в Росії, так і на міжнародній арені, бо непримиренна боротьба з опортунізмом є необхідною умовою перемоги пролетарської революції. В. І. Ленін писав: «Тільки вивчаючи історію боротьби марксизму з опортунізмом, тільки знайомлячись ґрунтовно і докладно з виділенням самостійної пролетарської демократії із дрібнобуржуазної мішанини, передові робітники остаточно зміцнять свою свідомість і свою робітничу пресу»¹.

Завдяки вмілому і глибокому керівництву В. І. Леніна, газета стала повнокровним, могутнім, легальним органом більшовицької партії, і в цьому — її сила, її історичне значення.

Разом з «Правдой» створювалась і правдистська преса. Так, 25 серпня 1913 р. в Москві вийшов перший номер газети «Наш путь». По своєму значенню вона займала перше місце після «Правды» серед усіх правдистських газет. Її створили московські робітники при активній допомозі «Правды» і широких мас пролетаріату всієї країни, про що свідчать численні робітничі групові збирання коштів у її фонд, проведені за зразком збирання грошей до «залізного» фонду «Правды». Про одне з таких масових збирань коштів до фонду «Наш путь» більшовицька «Правда» писала, що пожертвування на правдистську московську газету становлять 1116 крб. 01 коп.²

Незважаючи на короткочасне існування газети «Наш путь», вона відіграла велику роль у політичному вихованні пролетаріату Москви, у викритті опортунізму і ревізійонізму меншовиків, ліквідаторів, троцькістів. У зв'язку з цим московська охрानка повідомляла в департамент поліції, що «найбільше піднесення в партійних колах слід віднести за рахунок видання в Москві легальної робітничої газети «Наш путь» — органа більшовицької фракції РСДРП, навколо якої починають згуртовуватися місцеві соціал-демократи і яка за короткий час свого існування встигла зробити на маси робітників свій вплив»³.

Успішно почали видаватись правдистські газети на мовах інших народів: польська газета «Nowa trybuna» («Нова трибуна») у Петербурзі, латиська правдистська газета «Vilnis» («Хвиля») у Ризі. Сюди слід також віднести латиську газету «Таупа Балсс» («Новий голос»), що, як і «Правда», під тиском цензури двічі міняла свою назву («Dsihwes Balss» і «Dsihwes Atbalss»). Під керівництвом «Правды» єдиним фронтом латиська правдистська преса громилла ліквідаторів і виганяла їх геть з легальної робітничої преси. Газета «Dsihwes Atbalss» («Новий голос») писала: «Робітники повинні знати ліквідаторів як порушників класової боротьби пролетаріату і безумовно повстати проти цих розкольників»⁴. У зв'язку з цим «Правда» писала, що, «вірні своїй старій марксистській організації та випробуванним бойовим лозунгам, латвійські робітники повинні були усунути від себе л і б е р а л ь н е ліквідаторство. Вони це зробили. Тепер завдання латвійської робітничої преси... поставити роботу на новій основі. Тоді за нею підуть робітничі маси»⁵.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 226.

² Газ. «Правда» від 7 березня 1913 р.

³ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, Особний відділ, спр. 5, ч. 46, 1913, арк. 76.

⁴ Газ. «Dsihwes Atbalss» від 4 березня 1914 р.

⁵ Газ. «Путь Правды» від 22 квітня 1914 р.

15 червня 1912 р. естонські робітники створили свою правдистську газету — «Külg» («Промінь»), яка почала виходити у Нарві спочатку щоденно, а з 1 грудня 1912 р. — три рази на тиждень. Згодом ця газета була закрита. 22 серпня 1913 р. вона знову з'явилась під новою назвою «Narwa Külg» («Нарвський промінь»). Після закриття «Нарвського променя», з грудня 1913 р., вона продовжувала виходити під заголовком «Rahwaleht» («Народна газета») і, нарешті, з 1 січня 1914 р. — під назвою «Töö Hääl» («Голос праці»).

Щоб міцніше підтримати правдистські газети на Україні, Уралі та Прибалтиці, «Правда» за ініціативою В. І. Леніна почала друкувати спеціальні листки, присвячені правдистській пресі. Так, 30 березня 1914 р. на двох сторінках «Правды» вийшов спеціальний листок «Прибалтийский край», 4 травня 1914 р. — «Шахтерский листок» і 1 червня того ж року — «Уральский листок».

Поряд з газетами виходили і правдистські журнали. Так, у Петербурзі видавались журнали: «Просвещение» (грудень 1911 р. — липень 1914 р.), в якому брали активну участь В. І. Ленін, О. М. Горький, В. В. Воровський та ін.; «Вопросы страхования» (жовтень 1913 р. — лютий 1918 р.), «Рабочий по металлу», він же «Металлист», «Наш путь» (1906 р. — липень 1914 р.) — орган професійної спілки металістів, спочатку ліквідаторський, а з 1913 р. — правдистський, «Работница» (лютий — червень 1914 р.), який висвітлював життя жінки-трудівниці, її пекучі потреби та завдання. Активну участь у роботі цього журналу брали видатні більшовички — Н. К. Крупська, К. М. Самойлова, І. Арманд та ін. В. І. Ленін був дуже задоволений цим журналом. У листі до І. Арманд він писав: «Надсилаю № 3 «Работницы». Аджеж добре! Налагоджується справа»¹. В 1913—1914 рр. в Петербурзі виходили і такі правдистські журнали, як «Текстильный рабочий», «Печатное дело», «Деревообделочник», «Жизнь лекарей», «Голос булочника и кондитера», «Пролетарий иглы», «Вестник приказчика», «Утро жизни». Слід також указати на правдистський периферійний журнал «Заря Поволжья» (Самара), який хотіли прибрати до рук Дан та інші опортуністи. В. І. Ленін відстояв журнал і, направляючи його діяльність, зміцнював більшовицьку спрямованість цього важливого друкованого органу².

Під керівництвом В. І. Леніна «Правда» регулярно давала оцінку і напрям правдистським журналам і газетам. Так, у 23 номері «Правды» було надруковано позитивну рецензію на журнал «Заря Поволжья»³. Позитивні оцінки одержали також журнали «Просвещение»⁴, «Металлист»⁵, «Утро жизни»⁶ та ін.

В. І. Ленін вів велику організаційну роботу по керівництву правдистською пресою, давав систематичні вказівки редакціям газет і журналів, виправляв їхні помилки і піддавав гострій критиці ідеологічні хиби, роз'яснюючи, як треба працювати, які перешкоди стоять і можуть стати перед ними, та вказував шляхи їх подолання. Поряд з цим В. І. Ленін інтенсивно листувався з активними більшовиками-журналістами.

Багато цінних вказівок дав В. І. Ленін редакціям «Невской звез-

¹ Журн. «Исторический архив», 1955, № 4, стор. 26.

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 85, 1913, арк. 1.

³ Газ. «Путь правды» від 27 березня 1914 р.

⁴ Газ. «Путь правды» від 28 лютого 1914 р.

⁵ Газ. «Путь правды» від 2 і 17 квітня 1914 р.

⁶ Газ. «Путь правды» від 11 травня 1914 р.

ды», «Просвещения» та інших органів правдистської преси щодо налагодження зв'язків з місцевими партійними організаціями¹.

Важливим завданням «Правды» і правдистської преси В. І. Ленін вважав їх рішучу боротьбу проти ревізіонізму та опортунізму в національному питанні, виховання робітничого класу і всіх трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

В статтях «Сепаратисти в Росії і сепаратисти в Австрії»², «Критичні замітки з національного питання»³, «Розбещування робітників витонченим націоналізмом»⁴, «Про право націй на самовизначення»⁵ та інших, написаних для «Правды» і правдистської преси, В. І. Ленін, роз'яснюючи національну програму партії, вчив пролетаріат ніколи не розглядати національне питання у відриві його від класової боротьби.

Зовсім інакше ставились до вирішення національного питання дрібнобуржуазні партії царської Росії — меншовики, Бунд, українська соціал-демократична робітнича партія та ін., які дотримувалися австрійської теорії культурно-національної автономії і намагалися поділити партію робітничого класу в межах однієї країни на автономні частини. В. І. Ленін оголосив цій теорії нещадну війну. З цього приводу в листі до О. М. Горького він писав: «Ні, тієї мерзоти, що в Австрії, у нас *не буде*. Не пустимо! Та й нашого брата, великорусів, тут більше. З робітниками не пустимо «австрійського духу»⁶. Борючись проти шкідливого поділу партії на національні автономні частини, В. І. Ленін вважав, що партія, яка визначає лінію боротьби, повинна діяти в інтересах всіх національностей в цілому, повинна бути єдиною. Він пояснював, що теорія культурно-національної автономії — це витончений націоналізм, який проповідував розкол і роздроблення пролетаріату під найбільш пристойними лозунгами, наприклад, під лозунгом охорони інтересів «національної культури», «національної автономії» або «незалежності» тощо і тим самим прагнув послабити боротьбу робітничого класу. В. І. Ленін закликав свідомих робітників дати відсіч будь-якому націоналізмові як грубому, чорносотенному, так і найбільш витонченому, «що проповідує рівноправність націй *разом...* з *роздробленням* робітничої справи, робітничих організацій, робітничого руху *по національностям*»⁷. В. І. Ленін вчив, що цим «свідомі робітники... відстоюють — на відміну від усіх різновидностей націоналістичної буржуазії — не тільки найбільш повну, послідовну, до кінця доведену *рівноправність* націй і мов, але й *злиття* робітників різних національностей в *єдиних* пролетарських організаціях...»⁸. Ці статті В. І. Леніна завдавали нищівного удару ревізіонізму та опортунізму в національному питанні.

Робітничий клас Росії активно підтримував правдистську пресу, демонструючи по всій країні свою повну солідарність з її ідейним напрямом і тавруючи ліквідаторську пресу, як зрадницьку, опортуністичну.

Всі думки В. І. Леніна, вся його невичерпна кипуча енергія були спрямовані на те, щоб зміцнити партію, посилити єдність її лав, загар-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 20—21, 49—50, 51, 64—65.

² Там же, т. 19, стор. 65—66.

³ Там же, т. 20, стор. 1—33.

⁴ Там же, стор. 262—264.

⁵ Там же, стор. 361—418.

⁶ Там же, т. 35, стор. 59.

⁷ Там же, т. 20, стор. 262.

⁸ Там же, стор. 262—263.

тувати для боротьби проти ренегатів-опортуністів. На таку партію В. І. Ленін покладав величезні надії: «Якщо створити тепер,— писав він,— хорошу пролетарську організацію, без перешкод зрадників-ліквідаторів,— чорт знає які перемоги можна тоді здобути при зростанні руху знизу...»¹. В ім'я цих перемог В. І. Ленін закликав більшовиків до непохитної боротьби проти опортунізму та ревізіонізму.

«Правда» і правдистська преса, виконуючи вказівки В. І. Леніна, наполегливо боролися за зміцнення парторганізацій на місцях. Все більше витискалися ліквідатори і меншовики з робітничого руху, ширилась партійна діяльність більшовиків. Пролетаріат Петербурга, загартований у класових битвах, все тісніше об'єднувався навколо партії і «Правди». З приводу цього петербурзька охранка повідомляла в департамент поліції, що «Петербургський комітет групується навколо редакції газети «Правда», яка є керівним органом лєнінців. Приміщення редакції служить штаб-квартирою Петербурзькому Комітетові, і в ньому призначаються явки та даються всі необхідні вказівки»².

Це донесення петербурзької охранки було досить точним. Про зростання більшовицького впливу на пролетаріат країни свідчить такий факт з життя пітерських робітників: відновлена в 1913 р., при активній допомозі «Правди», найбільша професійна спілка металістів на своїх зборах висловила політичне недовір'я ліквідаторам і одно-стайно обрала більшовицьке правління. Петербурзька охранка у зв'язку з цим доносила, що в члени правління профспілки обрані «виключно ті кандидати, які були висунуті соціал-демократами більшовиками по списку, надрукованому в газеті «Северная Правда» (більшовицький орган)»³. Знаменно, що з двох тисяч металістів, присутніх на зборах, тільки близько 150 чоловік голосували за ліквідаторів⁴. В. І. Ленін вбачав у цій перемозі пітерського пролетаріату перемогу більшовиків і розцінював її як зміцнення єдності партії. В листі до М. Горького він писав, що радіє з приводу перемоги робітників у Пітері над ліквідаторами під час виборів правління нової спілки металістів, і підкреслював: «Йде вперед — всупереч усьому — наша справа, і робітничая партія будується *революційна* соціал-демократична, проти ліберальних ренегатів, ліквідаторів»⁵.

Більшовицькі партійні організації зростали і поширювались по всій країні. Дружно і згуртовано розгорнули свою підпільну і легальну діяльність численні парторганізації Москви. Вони рішуче виступали проти ліквідаторів та ревізіоністів, повсякденно боролись за зміцнення єдності своїх рядів. Охранка повідомляла в департамент поліції, що «в Москві, в більшовицькому таборі велике пожвавлення. Багато молоді, енергійних людей. Працюють переважно серед робітників у справі їх зорганізування»⁶.

Значну роль у боротьбі московських більшовиків проти ревізіонізму та опортунізму меншовиків, ліквідаторів і троцькістів відіграла «Правда» й правдистська преса. Так, у резолюції наради партійних працівників центральної промислової області і Московської округи,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 43.

² ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, Особий відділ, спр. 5, ч. 57, 1913, арк. 63—78.

³ Там же, ф. 102, оп. 105, спр. 61, ч. 9, 1913, арк. 46—50.

⁴ Там же.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 66.

⁶ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, Особий відділ, спр. 5, ч. 146, 1913, арк. 4.

що відбулася на початку 1914 р. в Москві, повідомлялося, що «Московська нарада в питанні про можливість погодження з ліквідаторами приєднується до резолюції організованих марксистів, вміщеної в № 9 «Пролетарской правды», вважаючи, однак, що обмін думками, запропонований МСБ (Міжнародне Соціалістичне Бюро.— О. О.) ні до чого не приведе»¹. Резолюція, прийнята на Московській нараді, наочно свідчила про непримиренність московських більшовиків до ліквідаторів і про повну перемогу більшовиків московських і всієї центральної промислової області над ліквідаторами. Про це з тривогою доносила московська охранка: «Найбільшими симпатіями свідомих робітників користується лєнінська течія, через що величезна більшість професійних спілок є партійними осередками легального напрямку»². При цьому відзначалось: «Паралельно з вищеописаною діяльністю «лєнінців» у Москві була помітна і робота меншовиків-ліквідаторів, але їх діяльність була досить безбарвною і всі їх починання незмінно зазнавали повну поразку»³.

Більшовицькі парторганізації поширювались і міцніли в Катеринославі, Харкові, Луганську, Миколаєві, Києві, Одесі та інших містах України. В зв'язку з цим В. І. Ленін писав до редакції газети «Соціал-демократ», що одержані «з Пітера, Московської області і півдня *хороші* вісті. Росте й складається *робітнич*а нелегальна організація»⁴. Ліквідатори зазнали поразки навіть там, де в свій час тримались досить міцно, наприклад, у Києві і Одесі. Н. К. Крупська писала 17 червня 1914 р. Вегман-Вейсману в Одесу: «Дивна справа, або вірніше не дивна, а дуже характерне явище — цитаделі меншовизму, виявилось, взяті правдистами: Одеса, Київ та ін.»⁵.

Успішно проходила партійна діяльність більшовиків на Уралі. Відтворювались низові парторганізації на великих підприємствах, створювались нові партійні осередки, їх діяльність координувалася районними та міськими партійними центрами. Великою популярністю серед робітників користувалась газета «Правда». Вона відіграла значну роль у зміцненні єдності партійних лав і в успішній боротьбі з ліквідаторами. 15(28) жовтня 1913 р. більшовики Уралу писали до ЦК РСДРП, що «серед робітників панує «Правда»⁶ і що ліквідатори не мають ніякої питомої ваги в робітничому русі. Більшовики Пермі і Мотовилихи також писали, що склад їхніх парторганізацій суто робітничий і що вони стоять цілком на позиціях легальної правдистської преси»⁷.

Про успішну боротьбу більшовиків з меншовиками-ліквідаторами по всій Росії свідчить лист московської парторганізації від 4 січня 1914 р. О. О. Ділевській, в якому повідомлялося: «Ліберальний (і ліквідаторський) реформізм блякне з кожним днем, не знаходячи опори в навколишній дійсності і не зустрічаючи підтримки в масах»⁸. При цьому підкреслювалось, що хоч «ліквідатори продовжують боротьбу проти революційних страйків, проти революційної агітації в масах, проти «підпілля», але на місцях вони «майже ніде не відіграють будь-якої значної ролі»⁹.

¹ ЦДІА СРСР, ф. 102, спр. 5, ч. 46, 1914, арк. 7.

² Там же, арк. 7—8.

³ Там же, арк. 82—83.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 60.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 7, од. зб. 43 330, 1914, арк. 1—2.

⁶ Журн. «Исторический архив», 1957, 1, стор. 13.

⁷ Там же.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, Особий відділ, спр. 5, 1914, арк. 14—15.

⁹ Там же.

Так в умовах жорстокої боротьби проти опортуністів і ревізій-ністів гартувалась «Правда». Згадуючи героїчну діяльність «Правды» того часу, М. І. Калінін писав: «Коли б знайшовся художник, близький по своєму масштабу Шекспіру, він зумів би у виключно яскравих фарбах показати історію цієї боротьби, де стільки було ідейності, де тисячі людей гинули в боротьбі за високі ідеали. Що може бути благороднішого, чеснішого, де більше закладено внутрішнього ідейного змісту, ніж у цій боротьбі російського пролетаріату, в керівництві якого брала таку велику участь «Правда»¹.

В. І. Ленін неодноразово роз'яснював робітничому класові, що «Правда» і правдистська преса відрізнялася від преси буржуазної кристалічною чистотою і високою ідейністю, що вона завжди самовіддано боролась проти опортунізму та реформізму і в цьому полягає її політична своєрідність і історичне значення.

Глибокий теоретичний і практичний досвід, набутий «Правдою» та правдистською пресою за роки нового революційного піднесення, ці в якому разі не може належати тільки минулому, тільки історії. Виступи В. І. Леніна проти ревізійнізму та опортунізму в цей період мають виключно принципове значення і на сучасному етапі. Адже всі питання, які висувають тепер ревізійністи, взяті із застарілого арсеналу далекого минулого. Як би не виряджалися сучасні ревізійністи в різного роду соціалістичний одяг, їм не сховати свого родоводу, який вони ведуть від своїх духовних батьків — Бернштейна, Каутського, Отто Бауера, Вандервельде і Жюля Гада.

Статті В. І. Леніна, що друкувались на сторінках «Правды» і правдистської преси, стали зброєю в боротьбі з сучасними ревізійністами, які повторюють старі вигуки про «застарілість» марксизму, про необхідність його «перегляду», тобто ревізії. Вони твердять, що в сучасних умовах учення революційного марксизму про класову боротьбу і диктатуру пролетаріату вже нібито не відповідає політичним вимогам робітничого класу, твердять про організований капіталізм, який мирно перероджується в соціалізм, невгамовно кричать про «свободу» взагалі і «свободу критики» зокрема.

Взяти хоча б так званий націонал-комунізм, що його проповідують югославські ревізійністи. Хіба не зрозуміло, що це та сама застаріла проповідь культурно-національної автономії з поділом пролетарських партій та робітничого руху національними переговорками, яку в свій час нещадно викрив В. І. Ленін, ті самі старі пісні опортуністів і ревізійністів, які намагались отруїти буржуазним націоналізмом український, польський, єврейський робітничий рух і підкорити соціалізм націоналізмами?!

А що являють собою ревізійністи типу П'єра Ерве (Франція), Джона Гейтса (США), Солсберга (Канада), Кадогана (Англія), Жолітті (Італія) та інших, що проповідують ліквідацію революційних пролетарських партій? Хіба це не повторення застарілої ревізійністської проповіді російських ліквідаторів, яких багато років тому розгромив В. І. Ленін на сторінках «Правды» і правдистської преси, як ренегатів, що намагались ліквідувати більшовицьке підпілля і марксистську партію робітничого класу?!

Історія підтвердила геніальний прогноз В. І. Леніна про те, що в майбутньому, коли пролетарська революція загострить усі спірні питання, сконцентрує всі незгоди на пунктах, які мають найбезпосередніше

¹ М. І. К а л і н і н, Печать в руках большевиков — могучая сила, Госполитиздат, М., 1938, стор. 13.

значення для визначення поведінки мас, робітничому класові доведеться мати ще більш запеклі сутички з ревізіоністами.

Значне поживлення ревізіонізму за останні роки є наслідком загострення класової боротьби між пролетаріатом та буржуазією на міжнародній арені. Всесвітньоісторичні успіхи світової системи соціалістичних країн, розпад колоніальної системи імперіалізму, кризисні явища в економіці капіталістичних держав — все це свідчить про швидке послаблення позицій капіталізму. Намагаючись зміцнити позиції капіталізму, ревізіоністи прагнуть одного — ідеологічно та організаційно підірвати пролетарський рух, підпорядкувати його інтересам буржуазії.

Все це робить в наші дні велику спадщину, залишену В. І. Леніним у «Правде» та правдистській пресі періоду нового революційного піднесення, могутнім зняряддям робітничого класу і всіх трудящих проти опортунізму і ревізіонізму, за перемогу міжнародного комуністичного руху.

В. О. МАРКІНА

ПРО ГРОШОВУ І ВІДРОБІТНУ РЕНТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Феодальна рента у всіх своїх видах (відробітна, натуральна, грошова) відбивала соціально-економічні взаємовідносини між феодалами і селянством «як безпосереднє відношення панування і поневолення»¹. При феодалізмі розвиток продуктивних сил обумовлював зміну форм ренти, а виникнення товарно-грошових відносин сприяло поширенню саме грошової ренти.

Правобережна Україна після визвольної війни 1648—1654 рр. знову підпала під владу польських магнатів. Внаслідок селянських повстань влада польських феодалів у ряді областей була підірвана, а в багатьох місцях зовсім знищена. Татарські напади, війни, стихійні лиха спустошили багатий край.

Відновлення продуктивних сил на Правобережній Україні відбувалося дуже повільно і розтягнулося на все XVIII ст. Головна роль у цьому процесі належала корінному населенню, яке поверталось на свої попелища. До нього приєднувалося багато селян з Волині та Галичини, які втікали від феодального гніту.

Зізнання селян свідчать про те, що на Уманщину в 70 роках XVIII ст. йшли селяни з Дрогобича, Львова, Ковеля, Брод, Гродка, Полісся². З Росії втікали пилипи (старовіри), яких переслідувала православна церква. Саме народна колонізація була вирішальною силою у заселенні південно-східної частини Правобережжя.

Польські магнати встановлювали своє панування в умовах безперервної гострої класової боротьби; вони не мали такої військової і політичної сили, щоб відразу підкорити рухливий склад населення, ось чому відбудова магнатського господарства затримувалася через нестачу робочих рук. Тому феодали використовували у першу чергу народну колонізацію, створювали численні слободи, звільняли їх мешканців від будь-яких повинностей строком на 5—6 років.

Були випадки, коли магнати гнали на Брацлавщину «підданих» з інших своїх володінь. Наприклад, Потоцькі поселяли на Уманщині підвладних селян з Волинського, Бельзького, Руського воеводств³. Взагалі слобожан не питали, звідки і чому вони тікали, бо феодалів цікавило лише те, як затримати прибулих у межах своїх володінь. З цієї причини вони допомагали новим «підданим» у будівництві жител, давали насіння, хліб і худобу «в борг», потім ще на деякий час вводили данини і «помірний» чинш. Таким чином, магнатами керувало бажання створити

¹ К. Маркс, Капітал, т. 3, Держполітвидав УРСР, К., 1952, стор. 796.

² Центральний державний історичний архів УРСР (далі—ЦДІА УРСР), ф. 49, оп. 2, спр. 817, арк. 21; спр. 989, арк. 8—9, спр. 1102, арк. 1—4.

³ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 1377, арк. 53—56.

виробничий базис для відбудови фільварочно-панщинного виробництва, а не гуманні цілі, як твердили польські шляхетські і буржуазні історики¹.

Безумовно, без певного ступеня розвитку товарно-грошових відносин не могло бути й мови про грошову ренту. Перед тим як селянин вносив магнату «ціну» виробленого ним продукта, він повинен був частину його перетворити на товар². У XVIII ст. на Правобережжі товарно-грошові відносини розвивалися повільно. Це обумовлювалося війнами, наявністю невеликих міст аграрного типу і низьким рівнем розвитку сільського господарства. В той же час безпосередній виробник давав перевагу чиншу перед іншими повинностями, тому що грошова рента більше сприяла розвитку його господарства, давала змогу йти на заробітки, або займатися промислами.

Це добре розуміли ідеологи польських панів. В одному з творів невідомого автора про економіку Уманщини у другій половині XVIII ст. говорилось, що відробітна рента була для селян нестерпною і «підданство» завжди бажало за краще сплачувати чинш³. Таку думку підтверджують й інші документи. Наприклад, жителі м. Буки просили, щоб після закінчення терміну слобід вони були на «чинш посаджени»⁴. Аналогічне прохання поступило й від Якова Дитчака у 1771 р.⁵. В 1791 р. Прот Потоцький поселив голландських колоністів у Михалі з правом «вічного чиншу»⁶.

В другій половині XVIII ст. у Польщі і на Правобережній Україні спорадичне поширення грошової ренти поєднувалося з пануванням відробітної. При цьому фільварк, який виникав у XVIII ст. на Правобережжі, був не тільки базою для натурального господарства феодала, а й давав певний продукт на ринок⁷. В міру укріплення фільварків грошові повинності селян почала витискувати панщина, внаслідок чого співвідношення форм ренти в окремих районах Правобережжя було неоднаковим протягом усього XVIII ст.

Ще буржуазні історики В. Б. Антонович, В. І. Щербина вивчали соціально-економічні відносини на Правобережжі у XVIII ст. Але вони об'єктивістськи зображували становище селянства, не розкривали закономірностей розвитку феодального способу виробництва. Проте на великій кількості джерел ці історики переконливо показували, особливо В. Б. Антонович⁸, що у XVIII ст. повинності селян на Волині, Поліссі, Поділлі збільшувались, і це обумовлювало втечі жителів з північно-західної у південно-східну частину Правобережжя, де були тривалі слободи і малий чинш. В. І. Щербина⁹ видав люстрації королівщин за 1765, 1789 роки, в яких підтверджувалася наявність чиншу в південно-східній частині Правобережжя в 70-х роках XVIII ст., а пізніше — розповсюдження там панщини. Але Щербина не наводив даних про се-

¹ Fr. Rawita-Gawroński, *Historia ruchów hajdamackich*, t. 1, Brody, 1913. Fr. Vujak, *Rozwój gospodarczy Polski w krótkim zarysie*, Kraków, 1925.

² К. Маркс, *Капітал*, т. 3, стор. 802.

³ ЦДА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 655, арк. 1.

⁴ Там же, спр. 1094, арк. 8.

⁵ Там же, спр. 1095, арк. 80.

⁶ Там же, оп. 1, спр. 2300, арк. 1.

⁷ В. О. Маркіна, До питання застосування найманої праці в господарстві польських магнатів на Правобережній Україні в II пол. XVIII ст., «Вісник Київського університету», № 1, серія історії та філософії, вип. I, Вид-во КДУ ім. Т. Г. Шевченка, 1958, стор. 95—98.

⁸ В. Б. Антонович, Предисловіє, Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. II, К., 1870, стор. 1—64.

⁹ В. И. Щербина, Украинские староства по люстрации XVIII в., Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. III, К., 1905, стор. 1—22.

лянські господарства, вважаючи їх маловажливими. В. Якубович¹ опублікував люстрації по 13 поселеннях Брацлавського староства за 1765, 1789 роки разом із скаргами селян на свавілля старост. Автор говорить про запеклу боротьбу, яка точилася між українськими селянами і польською шляхтою, але не помічав того, що виступи селян проти феодальної гніту збігалися із збільшенням саме відробітної ренти.

Звертали увагу на співвідношення форм ренти на Правобережній Україні у XVIII ст. і радянські історики. Так, І. І. Кравченко², вивчаючи господарство Прота Потоцького в Ямполі, показав, що там в кінці XVIII ст. основною повинністю для селян і міщан був чинш не тільки із земельного держання, а й з ремесла. Відмічаючи поширення грошової ренти на півдні Правобережжя, автор твердив, що після відробітної ренти вводилася грошова. Документи свідчать про інше.

П. А. Лавров³, досліджуючи питання класової боротьби на Поділлі в першій половині XIX ст. на таких важливих документах, як інвентарі і скарги (супліки) селян, переконаливо довів, що зростання товаризації магнатського господарства сприяло різкому підвищенню відробітної ренти на початок XIX ст., навіть у тих селах і містечках, де до кінця XVIII ст. утримувалася грошова рента, яка існувала разом з невеликою панщиною в 30 днів на рік із селянського господарства.

Д. Л. Похилевич⁴ на базі вивчення величезного документального матеріалу з історії Литви та Білорусії показав, що для цих місцевостей і Правобережної України в другій половині XVII ст. і на початку XVIII ст. було характерним переведення селян з відробітної ренти на грошову, зумовлене не зростанням продуктивних сил, торгівлі, промисловості, а війнами, стихійними лихами і селянськими повстаннями, і що по суті заміна відробітної ренти грошовою була зигзагом у розвитку панщинного господарства феодалів.

В той же час Ф. О. Ястребов⁵ твердить, що в XVIII ст. на Правобережжі домінувала панщина в 260—300 днів на рік з господарства. Ця думка викликає заперечення, коли мова йде про південно-східну частину Правобережжя. Документи свідчать, що на Брацлавщині в південно-східній Київщині, Поділлі мала місце й грошова рента, яка з розвитком фільварків у другій половині XVIII ст. сполучалася подекуди з відробітною рентою в 26—120 днів на рік з господарства.

Автор ставить за мету на основі численних інвентарів, скарг (суплік) жителів сіл і містечок дослідити співвідношення грошової і відробітної ренти протягом другої половини XVIII ст., рух її в окремих

¹ В. Якубович, Мещане и селяне Брацлавского староства в борьбе с польской старостинской властью за свободу и земельную собственность в XVI—XIX вв., Камениц-Подольск, 1912 г.

² И. Кравченко, Ямпільський маєток наприкінці XVIII та першій чверті XIX ст., журн. «Студії з історії України науково-дослідної кафедри в Києві», т. 2, К., 1929.

³ П. А. Лавров, Селянський рух у Подільській губернії в першій третині XIX ст., «Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка», т. 5, вип. I, К., 1946, стор. 137—156.

⁴ Д. Л. Похилевич, Перевод государственных крестьян Литвы и Белоруссии в середине XVIII в. с денежной ренты на отработочную, «Исторические записки АН СССР», № 39, Изд-во АН СССР, 1952, стор. 121—158; Його ж. Структурні зміни в помісті після визвольної війни українського й білоруського народів, «300 років возз'єднання України з Росією, Науковий збірник», Львів, 1954; Його ж. W sprawie koryuusu i upadku gospodarłki obszarniczej Rzeczypospolitej w drug. poł. XVII i pierwsz. 1/2 XzVIII w, «Kwartalnik historyczny», 1958, № 3.

Ф. Ястребов, Феодально-кріпосницькі відносини на Україні у XVIII ст., К., 1948.

областях Правобережної України (на Поділлі, Брацлавщині, Київщині) ¹.

У XVIII ст. на Правобережжі питома вага чиншу була різною не тільки по окремих воеводствах, старостах, але навіть і селах. Це залежало від економічного стану селянського господарства і розвитку фільварочно-панщинної системи. Так, на Поділлі відбудова фільварків почалась після того, як у 1699 р., за Карловицьким миром, цей край знову було включено до Польщі. Окремі області Поділля були дуже спустошені і феодалі перше ніж встановити відробітну ренту, влаштували слободи, брали чинш, щоб залучити до своїх маєтків селян. Про це переконливо свідчать інвентарі Хмельницького староства і Новокостянтинівського ключа. У люстрації Хмельницького староства за 1721 р. записано, що всі володіння польської корони у воеводстві Подільському «через різних ворогів, особливо татар, козаків і опришків, знищені, спустошені», а Хмельницьке староство, «розташоване на самому шляху ворогів, ще більше зруйноване, знищене, ... піддані з сіл порозбігалися і ніяких повинностей не виконують» ². Прибуток староства в 1721 р. становив 180 злотих, а в 1742 р. з м. Хмельника і 11 сіл надійшло 45 035 злотих ³. При цьому важливим джерелом прибутку стали корчемна оренда — 22 000 злотих, а від селян і міщан — роговщизна. У 1763 р. по 31 селу Хмельницького староства з 2246 господарств чиншувало лише близько третини ⁴: міщани, ремісники, мірошники, пилипи, комірники і ті, що осіли на слободи. Аналогічне явище спостерігається у Новокостянтинівському ключі, де у 30—40 рр. XVIII ст. головною повинністю був чинш ⁵. У першій половині XVIII ст. майже все населення Новокостянтинівського ключа сплачувало грошову ренту та відробляло літні дні і шарварки. Наприкінці століття там із 1096 господарств чиншувала половина ⁶, але це були міщани, ремісники, частина заможного селянства, халупники, які тримали невеликі ділянки землі і не мали тягла. Основна частина селян (парові, поєдинкові) замість чиншу відробляли панщину в 90—120 днів за рік та вносили данину.

При порівнянні становища Хмельницького староства і Новокостянтинівського ключа в 50—60 роки XVIII ст. з іншими феодальними володіннями цього часу на Поділлі також видно, що певна частина безпосередніх виробників чиншувала. Так, у 1754 р. у Михалпільському ключі (Летичівський повіт) з 350 господарств чиншувала третина ⁷, а у Минковецькому ключі (Ушицький повіт) з 168 господарств — майже половина ⁸, у Китайгородському ключі в 1750 р. в 9 селах з 476 господарств чиншувало більше $\frac{1}{5}$ ⁹.

¹ Більшість цих документів уперше вводиться в науковий оборот і є лише частинною дослідженою автором значної кількості джерел, які зберігаються в ЦДІА УРСР, ф. 49, 236, 241, 256, 741 та ін.; у Рукописному відділі Бібліотеки АН УРСР у Львові, ф. VI; філії ЦДІА УРСР у Львові, ф. 181; у Рукописному відділі Бібліотеки АН УРСР у Львові, ф. Осолінських, Радзімінських, Баворовських та ін.; ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 379, 559; Варшава Archiwum Główny Akt Dawny, f. «Archiwum skarbu koronnego» (далі—ASK), odziały XLVI, LIV, LVI.

² Бібліотска АН УРСР у Львові (далі—ЛБАН УРСР), Відділ рукописів, ф. Осолінських, III, спр. 526, арк. 150.

³ ЛБАН УРСР, Відділ рукописів, колекція Чоловського, спр. 364, арк. 17.

⁴ Там же, ф. Баворовського, спр. 576, арк. 1—165.

⁵ Львівська філія Центрального державного історичного архіву УРСР (далі—ДФЦДІА УРСР), ф. 181, оп. 2, спр. 363, арк. 19—31; спр. 541; спр. 604, арк. 8; ЛБАН УРСР, Відділ рукописів, колекція Чоловського, спр. 1316.

⁶ ДФЦДІА УРСР, ф. 181, оп. 2, спр. 1280—1287.

⁷ Там же, спр. 541, арк. 37—39.

⁸ Там же, арк. 13—18.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 2888, арк. 1—6.

Можна припустити, що в цих ключах у першій половині XVIII ст. мала місце також грошова рента. В Демшині і Вихватнівцях — корінних селах Китайгородського ключа — в 1729 р. було 81 господарство. Всі вони сплачували чинш від 8 до 16 злотих, роговизну по злотому з голови великої рогатої худоби та по 6 грошей з вівиці¹. У 1750 р. там було уже 110 господарств, а чиншувало лише 13², решта відбувала панщину. До 1758 р. кількість господарств у с. Вихватнівці збільшилася до 94, а чиншуючих — з 12 господарств до 43³, мабуть за рахунок нових захожих. З 1750 р. по 1758 р. зросла і кількість господарств в м. Китайгороді з 91 до 129⁴, з яких $\frac{2}{3}$ продовжували чиншувати.

У Калюському ключі (м. Калюс і 3 села) в 1747 р. налічувалося 214 господарств, основною повинністю їх був чинш від 2 до 16 злотих і данини⁵. У м. Калюсі вже існував фільварк, а тому можна припустити, що деяка частина селян відробляла панщину. Розмір чиншу у Калюському ключі, як і в інших селах Поділля, був малим, але і селянське господарство було зовсім невелике — на 214 господарств тільки 88 селян мали по 1—2 воли, а тому вони не могли обробляти великі ділянки землі.

На захід від Калюса, у Каменецькому старостві, по 2 передмістях і 8 селах на 296 господарств чиншувало всього 29⁶, а на схід від нього, в Лучинецькому ключі (м. Лучинець і 3 села), в 1754 р. на 442 господарства відробляли панщину тільки 10, а інші чиншували та виходили на шарварки і «літні» дні⁷. В 1763 р. до Лучинецького ключа приєдналося с. Сугаки з 131 господарством, 120 з яких сплачували чинш від 5 до 8 злотих, роговизну по злотому з вола, корови, коня, по 3—6 грошей з вівиці; подорожчизну — парові по 2 злотих, а поєдинкові — по 1 злотому; сторожчизну — тягли і піші від кожної халупи по 2 злотих. Крім цього, кожний «підданий» був зобов'язаний відробити 17 днів «повинних» і 12 шарварків⁸. Таким чином, основні повинності селян с. Сугаки виражалися в грошах. Аналогічне явище спостерігаємо по 3-х селах Кам'янокриницького ключа, де в 1764 р. населення сиділо на чинші⁹. Жителі м. Могилева і навколишніх сіл до 1770 р. чиншували¹⁰.

Якщо в Летичівському, Каменецькому, Ушицькому повітах у першій половині XVIII ст. поширення грошової ренти було спорадичним, то на території від Лучинця, Тульчина і до самого Дніпра, в межах Дністра, Південного Бугу, включаючи Уманщину, Білоцерківщину до 60—70 років XVIII ст., а в деяких селах і наприкінці XVIII ст., чинш був однією з основних повинностей безпосереднього виробника. Подібне явище пояснюється тим, що ця територія в кінці XVII і в першій половині XVIII ст. була заслоном проти набігів татар, а тому населення краю знало слободи і помірний чинш, і не тільки стримувало татар, а й неодноразово било польських магнатів за посилення феодального гніту. При такому становищі тут магнати більш тривалий час, ніж на Поділлі, утримувалися від влаштування фільварків, даючи перевагу чиншу. Тим самим весь тягар війни вони перекладали на

¹ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 2635, арк. 7.

² Там же, спр. 2888, арк. 2—3.

³ Там же, спр. 1952, арк. 1—3.

⁴ Там же, спр. 1977, арк. 1—5; спр. 2888, арк. 1—2.

⁵ Там же, ф. 256, оп. 1, спр. 977, арк. 44—55.

⁶ Там же, арк. 1—3, 8—10, 12—14, 19—21.

⁷ ЛФЦДІА УРСР, ф. 181, оп. 2, спр. 541, арк. 14—42.

⁸ Там же, спр. 665, арк. 1—6.

⁹ ЛБАН УРСР, Відділ рукописів, ф. Оссолінських, III, спр. 4699, арк. 56—60

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 1855, 2246.

безпосереднього виробника. Це переконливо підтверджується діями одного з найбільших феодалів Брацлавщини — Станіслава Потоцького, який розширював свої володіння і на 1777 р. мав на Уманщині і в районі Тульчина 168 сіл і містечок, а в 1793 р.—300 сіл і 12 містечок¹.

Таке збільшення сіл здійснювалося шляхом купівлі (у 1788 р. був куплений Дашевський та Кальницький ключі — 22 села та 2 містечка)²; одержанням старост за емфітеутичним правом³ і, головним чином, шляхом народної колонізації, яка на Брацлавщині, особливо в її південній частині, затягнулася до кінця XVIII ст.

В зв'язку з тим, що населення Уманщини поповнювалося за рахунок втікачів, Потоцькі були змушені вводити не тільки слободи на 5—6 років, а й чинш. По Брацлавщині є близько 50 інвентарів 50—70 років XVIII ст., які містять дані про кількість господарств, наявність худоби та ін.⁴ Так, у 1745 р. по 6 селах біля Брацлава на 350 господарств 187 мали 1—2 тягла, 45 — по 3—4 воли і тільки 18 по 5—6 волів⁵. Ці інвентарі підтверджують і повну ідентичність повинностей, відбитих у грошах. По 4 селах Тульчинського ключа в 1748 р. піші селяни сплачували 4 злотих чиншу, а тяглі — 6—18 злотих, давали четверик вівса, 1,5 четверника жита, курку, підводу дров, мед і віск. Крім цього, всі по одному дню косили сіно, гребли, жали по одній копії озимого і 1,5 ярого, в'язали його і звозили. Відробляли 12 днів шарварків з господарства по ремонту гребель, мостів тощо⁶. Таким чином, основною повинністю селян була грошова рента в 4—18 злотих з господарства. Аналогічне становище спостерігаємо і по інших селах⁷.

Звертає на себе увагу своєрідний принцип збору чиншу. Так, в інвентарях ряду сіл Уманщини, у тому числі в с. Ботвинівка і Цеберманова Гребля, за 1753 р. відмічено, що «кожний підданий, який має тягло і висидів слободи, згідно звичаю свого краю, чинш платить 6 злотих від одного тягла до трьох, а хто має більше, нічого не платить. Піші платять по 4 злотих»⁸. Цей порядок збирання грошової ренти мав місце на Поділлі, Брацлавщині⁹ і цілком ймовірно обумовлювався такими економічними розрахунками феодала: робочої худоби було дуже мало, а для оранки землі потрібно впрягти в плуг 4—6 волів. Якщо селянське господарство буде мати таку кількість волів, воно зможе сплачувати чинш і виконувати тяглу панщину. Документи свідчать про те, що відробітна рента збільшувалася за рахунок господарств, які мали достатню кількість тягла і землі.

У західній частині Брацлавщини виникнення відробітної ренти мало місце в середині XVIII ст. Так, в с. Вишковець (біля Брацлава) в 1748 р. із 60 господарств чиншувало 46 і 9 відробляли панщину по 52 дні на рік, а в 1750 р. селян, повинних відробітною рентою, стало 15¹⁰. Таким чином, маємо справу з невеликим, але явним поширенням панщини. Це підтверджується також інвентарем Брацлавського староства

¹ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 3, спр. 17, арк. 1—4, 248.

² Там же, арк. 137.

³ Там же, арк. 128, 132. Таким чином було одержано Гайсинське та Ольховецьке староства в 1787 р.

⁴ Там же, оп. 1, спр. 2640, спр. 1913.

⁵ Там же, спр. 2471, арк. 5—8; ф. 256, оп. 1, спр. 977, арк. 36—37.

⁶ Там же, спр. 1913, арк. 3—4, спр. 2640, арк. 4.

⁷ Там же, спр. 1854, 1916, 1933, 1940, 2240, 2875.

⁸ Там же, спр. 2875, арк. 4; спр. 1916; спр. 1933, арк. 1—2.

⁹ Там же, ф. 241, оп. 1, спр. 5, арк. 85; ЛФЦДІА УРСР, ф. 181, оп. 2, спр. 363, арк. 31.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 256, спр. 1008, арк. 1; ф. 49, оп. 1, спр. 2887, арк. 4.

за 1765 р. (м. Брацлав і 12 сіл). Там існував лише 1 фільварк, де селяни всього староства відробляли «літні» дні і виходили на шарварки до гребель та мостів¹. Але головною повинністю мешканців був чинш.

На схід від Уманщини були землі, захоплені польською короною і розподілені між 20 староствами. В 10 з них: Трахтемирівському, Шауліському, Кагарлицькому, Білоцерківському, Корсунському, Черкаському по 259 селах, 12 містечках в 60—70 роках XVIII ст. (можна припустити — і в першій половині цього століття) панувала грошова рента².

Про те, якими були повинності селян одного з найбільших староств — Білоцерківського — свідчать інвентарі Синявського ключа (м. Синява, 11 сіл і 8 слобід), розташованих по р. Рось. У 1769 р. там було одержано всього прибутку 38 141 злотих³. З них корчемна оренда становила 54,6%, чинш, осілість і подорожчизна — 39%, данини — 2,6%, пасіки — 2,1%, колове — 1,2%, ставщизна — 0,5%. Таким чином, повинності безпосередніх виробників були відбиті у грошах. Панщина виявлялася лише у косовому (але її могли замінити грошима) і шарварках. Безумовно, експлуатація була вище інвентарних норм хочби тому, що тягар продажу горілки корчмарями лягав на плечі селянства — основного покупця хмільних напоїв. Корчемна оренда в даному випадку збільшувала повинності селян майже в два рази, гальмувала розвиток продуктивних сил і загострювала класову боротьбу.

В Богуславському старостві в 1765 р. по 33 селах і 2 містечках налічувалося 2640 господарств⁴, а в 1767 р. — 2890, повинності яких, як і в Синявському ключі, виражалися у данинах і чинші⁵, що був тут пануючим до кінця XVIII ст.⁶ В 1789 р. мешканці 37 сіл і 2 містечок, як і в 1767 р., продовжували сплачувати грошову ренту та інші повинності з тою лише різницею, що з'явилась панщина в 30 днів на рік з селянського господарства як додаток до існуючих грошових повинностей⁷.

Феодали значну частину своїх прибутків одержували шляхом здавання в оренду баналітетних прав на пропінання та млини. Тому в 1789 р. по Богуславському староству із загальної суми прибутку в 235 638 злотих корчемна оренда давала майже 50%⁸.

У південних районах Уманщини і деяких селах між Південним Бугом і Дністром до кінця XVIII ст. мала місце грошова рента у сполученні з невеликою панщиною (20—36 днів на рік). Наприклад, у 1785 р. в Голованівському ключі по 56 селах із загальної суми прибутку 42 006 злотих 20 гр. чинш складав 35 590 злотих 2 гр., а десятина бджільна і очкове — 8415 злотих 15 гр.⁹

Наявність грошових повинностей пояснюється тим, що в Голованівському ключі багато сіл тоді тільки виникало. Це дуже добре видно на прикладі Богопілля і навколишніх сіл, де слободи тривали по 5—6 років¹⁰. В люстрації відмічалось, що заселення утворилося в

¹ В. Якубович, Назв. праця, стор. 72—119.

² «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. III, К., 1905, стор. 1—81, 85—131.

³ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 1936, арк. 17—31.

⁴ «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. III, К., 1905, стор. 7.

⁵ В. О. Маркіна, Про документи польського архіву «Скарб Коронний», «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління МВС УРСР», № 4 (34), К., 1958.

⁶ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі—ЦДІАЛ СРСР), ф. 379, оп. 3, спр. 73, арк. 2.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 2—34.

⁸ Там же.

⁹ Там же, ф. 49, оп. 1, спр. 457, арк. 7.

¹⁰ Там же, оп. 3, спр. 17, арк. 2.

90 роки XVIII ст. Тоді навколо Богопільля виникло 9 слобід, куди у 1782—1784 рр. прийшло 90 «підданих» і про повинності з яких ще не могло бути й мови. Прибуток був тільки з корчемної оренди, яка становила 17 000 злотих з Богопільля і 10 сіл¹. Аналогічне становище було у 1788 р. в Гайсинському старостві (м. Гайсин і 4 села), де 576 господарств сплачували, головним чином, чинш, десятину бджільню і відробляли невелику панщину 26 днів на рік. Від панщини звільнялися міщани м. Гайсина і жителі с. Шури, яке нещодавно було слободою. Подібно до того, як і в інших ключах, перше місце в прибутках Гайсинського староства займала корчемна оренда. Так, в 1788 р. із загальної суми надходжень в 26 242 злотих вона давала 17 320 злотих. В 1794 р. прибуток староства зріс до 32 370 злотих, в основному за рахунок корчемної оренди².

Грошова рента була головною формою повинностей в ряді сіл і містечок Ямпільського повіту в кінці XVIII ст., про що переконливо свідчить інвентар Ярузького староства за 1798 рік³. Грошова рента там сплачувалася в залежності від розміру земельного держання. В інвентарі 1798 р. є багато важливих відомостей про розмір ґрунтів, про наявність робочої худоби, які дають можливість дослідити економічне становище безпосередніх виробників і їх повинності. Всього у Ярузькому старостві було 569 господарств. З них почворних — 11 (по 52 морги ґрунту), потрійних — 11 (по 39 моргів), парових — 187 (по 26 моргів), поєдинкових — 153 (по 13 моргів) і піших — 173 (по 6 моргів). Кожна група сплачувала і певний чинш: почворні — по 36 злотих, потрійні — по 27 злотих, поєдинкові — по 9 злотих, піші — по 7 злотих. Старий принцип збирання чиншу — з 3—4 волів порушився, і сам чинш збільшився. Змінилося й поняття господарства. Тепер паровими вважалися ті, хто мав по 2—6 волів і більше, а потрійними — по 6—8 волів. Це свідчить про економічну нерівність, про наявність заможної верхівки села, яка володіла наділом в 20—25 десятин землі і тяглом більше як 6 голів. Найбільшою групою залишалися піші і поєдинкові, які мали невеликі наділи в 3,5—6,5 дес.

На півдні Правобережжя в ряді сіл чинш піших, поєдинкових, парових протягом другої половини XVIII ст. підвищився у півтора раза. До грошових платежів приєдналися відробітна рента по 21—90 днів на рік з господарства і данини.

Як і в інших поселеннях, одною із суттєвих статей прибутку була корчемна оренда, вона становила $\frac{2}{3}$ загальної суми грошових надходжень. Щодо безпосередніх повинностей селян, то вони виражалися у прошах і у два рази перебільшували панщину. Самі селяни цього краю давали перевагу чиншу. Так, у 1778 р. жителі с. Бушинки скаржились на те, що вони переїхали з Росії і осіли з умовою сплачувати власникові чинш, згідно з земельним держанням, але це село купив граф Дунін і почав стягувати великі податки, вводити панщину, якої раніше там не було⁴.

В 1800 р. казенна палата Російської держави купила у польського магната, банкіра Прота Потоцького м. Ямпіль (1318 ревільських душ). Комісія, яка приймала Ямпіль, оцінила його в 619 086 злотих і повідомила сенат, що «головним прибутковим артикулом є сплачуваний селянами чинш грішми (підкреслено нами. — В. М.)

¹ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 457, арк. 8—10.

² Там же, спр. 2021, арк. 5; оп. 2, спр. 309, арк. 25—26.

³ Там же, оп. 2, спр. 525, арк. 1—126.

⁴ Там же, ф. 248, оп. 1, спр. 14.

з пропорції землі, яку вони займають»¹. Всі інші повинності (косове, садове), також сплачувалися грошима. Щодо відробітної ренти, то почворні, парові, піші, за виключенням халупників і коморників, відробляли на рік по 2 дні. Крім цього, селяни відбували шарварки, але останні не були враховані комісією, тому що «додання або зменшення їх залежить від місцевих потреб»². Наприкінці XVIII ст. на півдні Брацлавщини, в Побережжі частина населення продовжувала чиншувати³. Повільний процес заселення і тут зумовив більш тривалу перевагу грошової ренти.

У північно-західних областях Київщини в XVIII ст., особливо у його першій половині в ряді поселень грошова рента була головною повинністю населення. Так, в м. Рожеві в 30 роках XVIII ст., згідно з інвентарем, 42 господарства сплачували чинш 6—12 злотих⁴, який в Рожевському ключі зберігався до 1763 р.⁵

В 30 роках XVIII ст. бачимо чинш в м. Троянові і окремих селах цього ключа, які виникали протягом XVIII ст.⁶

Згідно з інвентарем 60—70 років XVIII ст. серед сіл, розташованих навколо Ходоркова, в 1763 р. чинш мав місце лише в с. Струсевському⁷. В с. Снітинки Великі (Фастівський ключ) в 1772 р. основною повинністю була грошова рента, але той, хто мав тягло, повинен був улітку зорати землі по 4 упруги, де «двір вкаже»⁸. Таке становище підтверджує посилення феодалного наступу. Феодали вимагали від селян поки що виконання найбільш трудомістких робіт. Це безумовно було кроком вперед на шляху поширення відробітної ренти.

Якщо на Поділлі, західній Київщині відбудова магнатського землеволодіння супроводжувалася на початку XVIII ст. спорадичною появою грошової ренти, то на Брацлавщині вона була головною повинністю до 60—70 років XVIII ст., а в окремих районах Південного бугу, Дністра, в зв'язку з більш пізнім освоєнням цієї території, і в кінці століття.

Наявність чиншу і невеликої відробітної ренти в умовах колонізації зразу після закінчення слобід ще не говорить за легке становище безпосереднього виробника. Документи свідчать про те, що в другій половині XVIII ст. в південно-східній частині Правобережжя кількість робочої худоби по селах збільшилася якраз в господарствах заможних селян. А в переважній більшості селянські господарства залишалися дрібними, дуже погано забезпеченими тяглом і володіли невеличкими земельними наділами. Свавілья феодалів, особливо під час введення відробітної ренти погіршувало становище селянського господарства, гальмувало його розвиток.

Всі факти з історії південно-східної частини Правобережжя підтверджують те, що поширення грошової ренти у феодалних володіннях було результатом економічної розрухи, яка утворилася внаслідок війн і соціальних потрясінь. Слободи і чинш були для магнатів лише півзаходом у справі відбудови помістя на панщинній основі.

¹ ЦДІАЛ СРСР, ф. 559, оп. 2, спр. 14, арк. 108, 110.

² Там же, арк. 109.

³ Там же.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 2426.

⁵ ЛБАН УРСР, Відділ рукописів, ф. Оссолинських, спр. 4145, арк. 255—256.

⁶ Там же, колекція Чоловського, спр. 1411.

⁷ Там же, ф. Оссолинських, спр. 4145, арк. 14.

⁸ Там же, спр. 4154, арк. 35, 36.

* * *

В процесі розвитку економіки Правобережжя, в тому числі Поділля, вже у 30—40 роках XVIII ст. по селах і містах організовувалися фільварки, з появою яких панщина почала витискувати чинш. Розміри відробітної ренти у днях відрізнялися в залежності від стану фільварків та селянського господарства. Головною закономірністю в розвитку економічного життя було поширення панщини на чиншуючі села та її збільшення. Це стверджують інвентарі ряду сіл. Так, у Хмельницькому старостві до 40 років XVIII ст. основні повинності жителів виражалися у прошах. В 50—60 роках XVIII ст. внаслідок поліпшення економічного життя староство розширилося за рахунок сіл, які відбули слободи. Збільшилися самі села і кількість робочої худоби, виникли гуті, поташні. В 1740 р. там був один фільварк, а в 1763 р.— 16. В зв'язку з цим помітно змінилося співвідношення рент у бік поширення і збільшення панщини. В Хмельницькому старостві за 20 років кількість панщинних селян зросла більше як у п'ять разів.

Становлення відробітної ренти не було однаковим не тільки в межах староств, а й окремих сіл. Так, у Хмельницькому старостві в 70 роках XVIII ст. панщина досягла в одних селах 120 днів на рік з тяглого і пішого господарства, в других — 120 днів з тяглого і 90 днів з пішого, а в третіх — з усіх господарств по 90 днів¹.

Введення панщини продовжувало сполучатися з грошовою рентою у вигляді роговщизни, з данинами, бджільною десятиною, ставщизною. Наступ на селянство йшов по лінії або заміни основних грошових повинностей селян (чинша і роговщизни) відробітною рентою, або остання була доповненням до грошових повинностей. Наприклад, в інвентарі с. Вишники прямо говорилося, що в 1763 р. «кожний селянин, який має тягло, вже не сплачує роговщизни тому, що відробляє панщину», якщо загальна кількість днів її дорівнювала 120².

Для Хмельницького староства 50—70 роки XVIII ст. були часом встановлення відробітної ренти, але фільварки ще не використовували повністю резерв селянських робочих рук, а тому дозволялося чиншування і в тих селах, де вже вводилася відробітна рента. Наприклад, в с. Сулімерця при з'ясуванні повинностей селян вказувалося: «Якщо хто хотів би чиншувати, то тяглий і піший, хто не відробляє панщину, крім подорожчизни і «літніх» днів, повинен сплачувати, згідно з старим звичаєм, по 16 злотих»³.

Панщина проникала і в промисли. Жителі Кирилівського поташного майдану, згідно з угодою 1763 р., повинні були або вносити по 6 центнерів золи, або сплачувати чинш, чи відробляти⁴. А в Гуті Новій, хоч люди й мали свою осілість, але «не користувалися ґрунтами», ніяких феодальних повинностей не відбували, тільки «за гроші наймані працювали»⁵.

Таким чином, до 40 років XVIII ст. у Хмельницькому старостві мав перевагу чинш. В міру того, як відновлювалося фільварочно-панщинне виробництво, він замінюється відробітною рентою, яка до 70 років XVIII ст. стала головною в системі селянських повинностей.

Заміна чиншу панщиною посилювала експлуатацію в два-три рази. Паровий селянин для виплати чиншу в 16 злотих міг заробити їх

¹ ЛЬАН УРСР, Відділ рукописів, ф. Баворовського, спр. 576, арк. 22—23, 29, 38, 54—55, 61—67, 75—79, 86, 91, 102—105.

² Там же, арк. 117.

³ Там же, арк. 74.

⁴ Там же, арк. 100.

⁵ Там же, арк. 85.

за 30—40 днів, а панщину він повинен був відробляти в господарстві феодала 81 день (без шарварків). А якщо врахувати, що переважна більшість селян (поєдинкові, піші), які сплачували чинш від 5 до 12 злотих, то видно, що введення регулярної панщини, як доповнення до існуючого чиншу, дуже посилювало експлуатацію.

Наступ магнатів на селян викликав енергійний опір останніх. В інвентарях всіх сіл староства за 1763 р. багато поміток про втечі селян: «ушел», «збегл», «пшел на слободи», а всього було в бігах 12% «підданих»¹.

Нерівномірність формування панщинних відносин переконливо стверджують інвентарі 25 сіл, 4 ключів — Новокосянтинівського, Лучинецького, Миньковецького і Михалпільського², які належали феодалу Жевуському. В Новокосянтинівському і Лучинецькому ключах по 18 селищах на 1004 господарства у 1754 р. тільки 93 були панщинними, останні чиншували і відробляли по 24 дні «літніх» і шарварків³. А в Миньковецькому ключі на 168 господарств чиншувало тільки 77, останні відробляли панщину від 90 до 110 днів на рік⁴. Тут відробітна рента зайняла перше місце серед прямих повинностей населення. Ще більша питома вага панщини була у Михалпільському ключі, де з 350 господарств чиншувала третина, а останні відробляли панщину в основному по 159 днів на рік з господарства і невелика група селян, які мали наділ у один шнур (11,4 дес.) — по 250 днів на рік⁵. Найвність різних форм ренти пояснюється тим, що населення мало різну матеріальну базу. Самі магнати прагнули до панщинної організації господарства. Про це свідчать інвентарі Новокосянтинівського ключа, в якому в 1754 р. було 562 господарства, а з них — 83 панщинних, що відробляли по 76 днів, а в 1798 р. — на 1096 господарств було вже 523 панщинних, і відробляли вони замість чиншу панщину по 90—120 днів на рік⁶.

Таким чином, загальна кількість господарств за цей час подвоїлась, а з них панщинних збільшилося у шість разів. Для парових відробітна рента була 120 днів на рік, але переважала панщина в 90 днів на рік з господарства поєдинкових і піших. На півдні Поділля в середині XVIII ст. по 16 поселеннях Каменецького староства, Китайгородського ключа, с. Войтовце, м. Межиров (Летичівський повіт), відробітна рента була 80—104 дні на рік з господарства⁷. Часто вона сполучалася з роговщиною, десятиною бджільною і данинами. Якщо інвентарі Каменецького староства за 1762, 1789 рр.⁸ не підтверджують істотних змін у повинностях селян, то, як свідчать документи, в окремих селах Китайгородського ключа, Поросятковського староства (4 села), Городецького ключа (6 сіл) відробіткова рента дорівнювалася 88—130 дням⁹, а по деяких селах Каменецького повіту — до 150 днів на рік із селянського господарства. Так, у с. Супрунковець в 1773 р. з 94 господарств 17 парових працювали кожне близько 150

¹ ЛБАН УРСР, Відділ рукописів, ф. Баворовського, спр. 576, арк. 48, 61, 77, 84, 85.

² ЛФЦДІА УРСР, ф. 181, оп. 2, спр. 541, арк. 1—37.

³ Там же, арк. 1—6.

⁴ Там же, арк. 13—18.

⁵ Там же, арк. 33—37.

⁶ Там же, оп. 2, спр. 541, 608, 1280—1287.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 256, оп. 1, спр. 977; ф. 49, оп. 1, спр. 2888, ф. 223, оп. 1, спр. 71, 87.

⁸ ASK, LVI, K., 4, т. II, арк. 5—49.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 2952, арк. 17—18, 60; ф. 256, оп. 1, спр. 1098, ф. 250, оп. 1, спр. 119, арк. 2—20.

днів на рік, 24 поєдинкових — по 110 днів, 23 піші — по 76¹. У тому ж 1773 р. в с. Бакотна панщина була лише додатком до чиншу².

Не завжди можна встановити час введення відробітної ренти, але ясно одне: всі села Поділля вступали на панщизняний шлях. Наприклад, в с. Поповець у 1795 р. мала перевагу панщина в 150—180 днів³. Разом з тим в 1797 р. по 8 поселеннях Уланівського і Вербицького староства, панщина незалежно від категорії господарства була 97 днів на рік з господарства⁴, а «літні» дні і шарварки відробляли навіть ремісники м. Уланова і Вербецька (це відрізняє їх, наприклад, від ремісників Новокостянтинова, Могилева та інших, де міщани чиншували і в кінці XVIII ст.

На Поділлі, в його центральній і південній частині відробітна рента мала місце вже в 40—50 роках XVIII ст., надалі вона в більшості сіл майже витискує грошову ренту. Наприкінці XVIII ст. в ряді сіл вона досягла 180 і навіть 250 днів для заможних селянських господарств, але переважала панщина у 90—120 днів на рік, бо більшість господарств були поєдинкові і піші.

В кінці XVIII ст. на півдні Поділля і Брацлавщини, у величезних володіннях Любомирського — Побережжі панщина становила 32—72 дні на рік з господарства⁵. Дуже часто в окремих селах відробітна рента існувала разом з грошовою — частина селян сплачувала чинш і відробляла панщину, друга — тільки чиншувала. В інвентарях кінця XVIII ст., наприклад, по 3-х селах Ольгопільського ключа панщина визначалася у 80 днів⁶ у поєднанні з чиншем. Але орендарі збільшували ці норми, про що свідчать скарги селян. Коли у 1797 р. царська казна купила у О. Любомирського Побережжя (187 поселень), то в донесенні сенату вказувалося, що перевищення панщини «над інвентарем» дійсно мало місце: «панщина є для селян нестерпимою і руйнівною. Дуже важкими бувають роботи влітку, тому багато сімей... змушені залишати свою корінну осілість і шукати в інших місцях вигіднішого притулку (підкреслено нами. — В. М.). З цієї причини багатолюдні поселення і особливо прикордонах... від Порти зменшилося майже наполовину. А тому і всю встановлену в цьому помісті панщину, включаючи так звані шарварки, відмінити, стягуючи лише чинш та інші податі, згідно з інвентарним положенням»⁷.

В області Могилева на Дністрі панщина з'явилась наприкінці XVIII ст. Коли Вінцетій Потоцький у 1804 р. продав Могилев царській казні, повинності міщан визначалися в грошах, а селян — у чинші та відробітній ренті. Із загальної суми річного прибутку Могилева у 232 304 злотих панщина становила 24 382 злотих⁸, тобто переважали грошові платежі. Для селян Могилевського ключа основними повинностями на початку XIX ст. були чинш і панщина.

В 50—70 рр. XVIII ст. посилювся феодалний гніт на Брацлавщині. Це стверджують інвентарі Уманщини, де однією з перших ознак відбудови магнатського господарства було відновлення баналітетних прав феодала на помол зерна і продаж горілки. В уманських володін-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 1873, арк. 18—20, 26—31.

² ASK, LVI, В. 26, арк. 4, 7.

³ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 2067.

⁴ Бібліотека АН УРСР у Києві, Відділ рукописів, ф. VI, спр. 3183, 3557.

⁵ ЦДІАЛ СРСР, ф. 379, оп. 3, спр. 153, арк. 16.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 236, оп. 1, спр. 77, арк. 1—13.

⁷ ЦДІАЛ СРСР, ф. 559, оп. 2, спр. 3, арк. 31—42; спр. 6.

⁸ Там же, ф. 379, оп. 3, спр. 7, арк. 18.

нях Потоцьких поряд із збільшенням чиншу з'являється відробітна рента в 15—16 днів з господарства¹. Там, де виникала панська оранка сам фільварк додавав до шарварків «літні» дні, що збільшувало відробітну ренту до 20—36 днів на рік з господарства², а потім встановлювалася регулярна панщина.

Наступ феодалів в напрямі поновлення і збільшення панщини поширювався і на жителів містечок. Так, ремісники м. Соколівки в 1770 р. скаржилися, що вони сплачують генеральний чинш, а їх примушують відбувати не тільки шарварки, а й панщину, хоча орною землею вони не користуються³. В 1771 р. селяни сіл Нестерівка і Кобилівка (Тульчинський ключ) скаржилися, що вони зобов'язані відробляти панщини 24 дні на рік, «а зараз ми працюємо по кілька днів на тиждень. І коноплі не терли, і мотків не пряли, а зараз все це робимо»⁴. Аналогічні зміни помічаємо у 1781—1782 рр. і в с. Могилівці⁵, а також і в інших селах Брацлавщини, що підтверджується численними документами⁶.

Таким чином, порушення інвентарних норм набуло широких розмірів. Об'єктивно воно свідчило про розширення фільварочного виробництва в 70—80 роках XVIII ст. на Уманщині. Інвентарні норми «старіли», і селяни відповідали на посилення гніту супліками, втечами, повстаннями.

В організації магнатського господарства значну роль відіграла оренда. Так, Потоцький в другій половині XVIII ст. віддавав в посесію майже третину своїх володінь. Орендарі, особливо корчмарі порушували інвентарні норми, збільшували феодальні повинності селян. Це призводило до бідуняння і розорення селян. Наприклад, у 1751 р. Францішек Потоцький віддав у заставну оренду шляхтичу Яловицькому село Козинець (Брацлавський повіт). Орендар настільки зловживав своїми правами, що проти нього було порушено судову справу. Селяни показували, що він чинш «з кровавим потом» стягував, на панщину по 4—5 днів на тиждень «без милосердя гнав», а хто запізнявся — «був битий і скалічений». Внаслідок цих знущань 25 селян втекли. За час оренди його кількість господарств, що мали тягло, зменшилася наполовину, зникли господарства з 4—6 волами і залишилося у 21 господарстві по 1—3 тягла⁷.

Про те, що орендарі часто зловживали своїми правами, свідчить такий факт: Потоцький в 1757 р., здаючи в оренду с. Козинець, попереджував, щоб «посесор не практикував повинностей понад інвентар, а якщо хто з підданих втече, за нього відповідатиме»⁸. В 1771 р. селяни сіл Журавлівка та Глубочек скаржились на орендаря, який збільшив відробітну ренту до 4-х днів на тиждень⁹.

Подібне явище спостерігалось і у королівщинах, які переходили до рук різних феодалів — орендарів магнатських маєтків, які також зловживали своїми правами. Наприклад, селяни всього Брацлавського староства в 70—90 роках XVIII ст. неодноразово скаржилися на старост за непосильний чинш і введення 5-денної панщини в тиждень

¹ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 1854, 1913, 1916, 1933, 2875, арк. 3—4.

² Там же, спр. 1940, 1946.

³ Там же, спр. 2301, арк. 96, III.

⁴ Там же, спр. 1077, арк. 6.

⁵ Там же, спр. 1828, арк. 7—18.

⁶ Там же, спр. 46, 212, 1893, 1927, 2292, 2301; оп. 2, спр. 1010, 1095.

⁷ Там же, спр. 2638, арк. 1.

⁸ Там же, спр. 2638, арк. 15.

⁹ Там же, оп. 2, спр. 1083, арк. 1, 3.

день. Такі умови привели до того, що наприкінці XVIII ст. села староства були спустошені наполовину, порівнюючи з люстрацією 1765 р.¹

В останнє 20-річчя XVIII ст. на Уманщині панщина збільшувалася. Наприклад, в с. Станіславчик і Будки (Брайловський ключ) у 1788 р. вже існував фільварк, і відробітна рента для всіх селян становила 64 дні на рік з господарства². Різниця в повинностях була у чинші (в 22—10 злотих), осепі, який селяни сплачували, як і раніше.

В селах Грезденівка і Маньковечне в кінці XVIII ст., крім чиншу і данини, селяни відробляли панщину по 90 днів з господарства³. В Літинському старостві у 1794 р. в 7 селах з 335 господарств землю мали 251. Третина жителів чиншувала, а останні відробляли панщину по 82 дні на рік з господарства⁴ і виконували інші повинності. В с. Криштосівка в 1783 р. панщину відбували 105 днів на рік за інвентарем, але рівень експлуатації був ще вищий, бо селян грабував орендар⁵.

Таким чином, із створенням фільварків на Уманщині з'явилася і відробітна рента в 64—90 днів на рік з селянського господарства. Вона була доповненням до чиншу і данин і збільшувала гніт селян вдвічі, а якщо врахувати відхилення від інвентарних норм, то експлуатація в багатьох селах була ще більшою. Однак можна гадати, що і в кінці XVIII ст. Потоцькі мали важливими статтями прибутку оренду і чинш. Це знайшло відображення у генеральній касі Уманщини — грошовий прибуток за 1777 р. досяг 1 632 209 злотих, а в 1793 р. — 3 001 740 злотих.

В 70 роках XVIII ст. відробітна рента поширюється в західних областях Київщини: Нехворощанському і 7 інших староствах⁶ — в 1768 р., в Стрижавському ключі (32 поселення) — в 1766 р.⁷ і Вінницькому старостві (23 села) — в 1789 р.⁸, де вона досягла 76—109 днів на рік. Поширюється відробітна рента до 1789 р. і в Білоцерківському старостві⁹. В с. Дорогин (Васильківський повіт) в 1788 р. панщина становила 119—156 днів на рік¹⁰. Звертає на себе увагу той факт, що вже в 40 роках XVIII ст. панщина досягала там вказаного розміру. В сусідньому Макарівському ключі вона була в 1738 р. — 105 днів на рік з господарства¹¹, а в 70 роках XVIII ст. в усіх селах цього ключа панщину відробляли від 75 до 130 днів з господарства на рік¹². На захід від Макарівського ключа, у Рожевському ключі, в 1763 р. поряд з чиншем вводиться відробітна рента в 26 днів, а в 1766 р. і регулярна панщина в 97 днів на рік з господарства¹³. По 14 селах, розташованих біля Ходоркова, в 50—80 роках XVIII ст. переважала відробітна рента в межах 52—104 і навіть 130 днів¹⁴. Таким чином, у другій поло-

¹ В. Якубович, Назв. праця, стор. 72—119.

² ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 2115.

³ Там же, спр. 2069.

⁴ Там же, ф. 236, оп. 1, спр. 78.

⁵ Там же, ф. 741, оп. 1, спр. 43, 45, 46.

⁶ «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. III, К., 1905, стор. 81—84, 129—148.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 509, арк. 1—32.

⁸ Бібліотека АН УРСР у Києві, Відділ рукописів, ф. VI, спр. 1116—1220.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 241, оп. 1, спр. 21.

¹⁰ ЛБАН УРСР, Відділ рукописів, ф. Оссолінських, спр. 4145, арк. 26, 31—32.

¹¹ Там же, арк. 208.

¹² Там же, арк. 1, 43, 61, 208, 217.

¹³ Там же, арк. 255—266.

¹⁴ Там же, арк. 8—11, 14, 16, 50, 53, 65, 155, 253.

вині XVIII ст. в західній частині Київщини панщина в 52—130 днів на рік з господарства стала домінуючою повинністю.

Характер відбудови кріпосницьких відносин у Житомирському повіті можна простежити на інвентарях володінь Вороновичів у Трояновському ключі. З цих документів видно, що освоєння місцевості біля Троянова, саме її заселення і відновлення панщинного господарства відбувалися в 30—80 роках XVIII ст. В одній з господарських інструкцій адміністратору Троянова за 1727 р. говориться про те, що він повинен збудувати млин, купити плуг, найняти робітників, зорати поле і скосити луг¹. Пізніше чинш було замінено панщиною. В 1729 р. у володіннях Вороновичів налічувалося 94 господарства селян, з них 18 панщинних, що відробляли 52 дні на рік, а в 1767 р. було 373 господарства, з них панщинних — 138, відробляли вони по 52—128 днів. У 1780 р. кількість господарств скоротилася до 317, а панщинних до 72. В кінці XVIII ст. з 389 господарств панщину відробляли 103².

Дальший наступ феодалів на селян виявився не тільки у збільшенні панщини, а й у введенні данин, подорожчини, бджільної десятини, ставщизни, оплати за виробництво цвяхів, дощок, лоевому і т. ін. До 1767 р. кількість господарств у Троянові збільшилася у 7,5 раз, а кількість панщинних селян — у 14. Переведення селян з грошової ренти на відробітну помітно посилюється в 50—60 рр. XVIII ст. А тому не дивно, що жителі Троянова брали активну участь у Коліївщині. Опір селян гальмував розвиток панщини. В Троянові у 1780 р. кількість панщинних селян була наполовину меншою, ніж у 1767 р. Вороновичі, втративши частину «підданих» в останньому 20-річчі XVIII ст., намагалися збільшити панщину на тяглі господарства³. Тільки на кінець XVIII ст. кількість панщинних селян стала такою, як в 1767 р. Джерелом для збільшення панщини стали слободи, які виникли навколо Троянова: Шумськ, Дворжиця, Камінь, Волиця, Городище, Залізники⁴. Із закінченням слобід вводився чинш, а потім і панщина. Наприклад, в с. Городище селяни тільки в 1780 р. були переведені на панщину і, як вказувалося в інвентарі, «погодилися працювати один день на тиждень і жати по 3 копи»⁵.

Зміна форми ренти погіршила становище селян і ще більше пригноблювала їх, тому що панщина поєднувалася тепер з чиншем. Феодали змінювали інвентарні норми, порушували їх разом з орендарями, посесорами, наймачами феодалських прав, а також адміністраторами фільварків. У системі жорстокої експлуатації селян Правобережжя не останнє місце займала корчемна оренда, яка лягла величезним тягарем на плечі селянина. В другій половині XVIII ст. на Правобережжі поширювалися товарно-грошові відносини, відновлювалося магнатське господарство, однією з характерних рис якого було влаштування фільварків, що вело до встановлення відробітної ренти як доповнення до чиншу, а потім з підвищенням панщини — і до відміни грошових платежів. Магнати не відмовлялися від чиншу, але йшли шляхом відновлення панщини, яка й стала визначальною в організації магнатського господарства в південно-східній частині Правобережжя в другій половині XVIII ст.

¹ ЛБАН УРСР, Відділ рукописів, Колекція Чоловського, спр. 1411, арк. 1, 5, 6, 11.

² Там же, спр. 1411, 1715, 1716, 1823.

³ Там же, спр. 1715, 1716.

⁴ Там же.

⁵ Там же, спр. 1423, арк. 21.

* * *

Підвищення грошових, натуральних повинностей, а особливо введення і збільшення відробітної ренти на Правобережжі у XVIII ст. викликало опір народних мас. В 50—70 роках XVIII ст. величезна хвиля переселенців з Волині, Галичини, Північного Поділля, Польщі йшла на Київщину і Брацлавщину¹. В ці роки феодалі часто пред'являли позови брацлавському магнату Францішку Потоцькому про повернення втікачів². Тільки в 1762 р. на Уманщині було заарештовано 61 чол.³; в 1763 р. Богдан Островський вимагав від Потоцького повернення 63 «підданих», а в 1767 р. Станіслав Кордиш — 45 «підданих»⁴.

48 чоловік, яких заарештував шляхтич Мартин Раковський в 1775 р., свідчили, де вони і їх родичі народилися, де кожний з них «жив, відкіля і як давно прийшов на Уманщину»⁵. Зізнання ці показали, що прийшли вони з Дрогобича, Замостя, Луцька, Старого Костянтинова в 70 роках XVIII ст. Наприклад, Василь Семенець народився в с. Михайлівка під Зеньковом. 10-річним хлопчиком з рідними зайшов у с. Микулинець, за Вінницею, потім в хутори Вінницькі, в с. Козинець. В останньому Василь Семенець одружився з дочкою втікача з-під Грубешова. В новій родині народилося 2 сини. Після смерті матері вся сім'я прийшла на Уманщину, де й живе шостий рік⁶.

Про масові втечі свідчить і наказ польського короля Станіслава Августа від 1777 р. про те, щоб «втікачі — піддані у воєводстві Київському, Волинському, Брацлавському залишалися там, де їх переписали»⁷, аби не порушувалася система збору подимного податку.

На Брацлавщині і східній Київщині введення панщини викликало Коліївщину і масове переселення жителів у Новосербію⁸, на південний Буг і Дністер. Інвентарі і супліки підтверджують, що Коліївщина хронологічно збігалася з посиленням феодального наступу, тобто з заміною чиншу відробітною рентою. Саме вона й стала головною економічною причиною подій 1768 р. Селяни Лисянки, Корсуня, сіл Уманщини в 1768 р. перші повстали проти феодалів⁹. Потім вогонь народної боротьби перекинувся на захід. Повстанці захопили Умань та інші населені пункти, вони розправилися, перш за все, з тими, хто уособлював феодальну реакцію — шляхтою, орендарями, корчмарями¹⁰.

Під впливом посилення панщини, зменшення кількості сіл, що платили грошову ренту, утеча і переміщення селян навіть в межах самої Брацлавщини набули великого поширення. Люди йшли туди, де можна було осісти на слободи і сплачувати грошову ренту.

Рапорт на ім'я Потоцького від 1785 р. «Про підданих», що пішли з Уманської волості за російський кордон» підтверджує той факт, що з 1768 р. до 1785 р. з Уманщини втекло 539 «підданих» на слободи під Кагарлик, Арханград, Єлізаветград і інші поселення Новосербії. В 70—80 роках XVIII ст. тільки з Тульчинського ключа пішло 244 «підданих»¹¹. Якщо Францішек Потоцький в 60—70 роках XVIII ст. всіляко відхиляв позови про втікачів, вважаючи їх незаконними, то

¹ ЦДІА УРСР, ф. 256, оп. 1, спр. 985; ф. 49, оп. 1, спр. 1987, 2827.

² Там же, ф. 49, оп. 2, спр. 1377, арк. 53—56.

³ Там же, спр. 1259, арк. 38; оп. 1, спр. 1182, 1990, арк. 8, 10.

⁴ Там же, оп. 2, спр. 1377, арк. 57, 67.

⁵ Там же, спр. 1102, арк. 1—4.

⁶ Там же.

⁷ Там же, оп. 1, спр. 1587, арк. 1.

⁸ Область по Великому і Малому Інгулу.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 1049, 1054, 1061.

¹⁰ Там же, спр. 1048, 1049, 1061.

¹¹ Там же, спр. 989, арк. 12—14; оп. 1, спр. 462, арк. 2—12.

його син Станіслав Потоцький сам вимагав у Любомирського повернення своїх «підданих»: тільки в 1777-78 рр.—114 «підданих», а в 1782 р.—242¹. Враховуючи, що у рапортах і судових позовах перелічувалися тільки імена «підданих» — держателів землі, ремісників, а про сім'ї їх лише згадувалося, то можна припустити, що мова йшла не за сотні, а тисячі втікачів.

Подібні переміщення населення гальмували формування виробничого базису магнатського господарства, тим більше, що селяни втікали ще й в кінці XVIII ст.² Феодали розшукували втікачів, посилали з цією метою спеціальних людей. Так, якийсь Плотницький в 1798 р. повідомляв, що на берегах Дністра, Лиману і Чорного моря розшукав селян Потоцького і повернув йому 120 «підданих», а «на скарб панський вилучено мною в минулому і нинішньому році кілька сот людей, які до 100 господарств утворюють»³.

Масові втечі з володінь Потоцького змушували його не тільки витрачати великі кошти на судові позови, на утримання штату для розшуку втікачів, але й приймати людей, які втікали з володінь інших феодалів⁴.

В донесеннях комісії скарбу коронного кінця XVIII ст. є матеріали про наростання класової боротьби, про опір селян та їх активні дії, спрямовані проти гнобителів. Наприклад, в повідомленні комісії від 18 лютого 1789 р. говориться про те, що «бунт неодмінний, без будь-якого жаху проголошують нам «піддани», і «озброєний Губа по всій Смілянщині бунтує» «підданство», селяни ходять за ним юрбою, вбачаючи у ньому свого ватажка і не можна спіймати його; монахів двох у Богуславі спіймано, у яких знайдено список на 160 хазяїв, підписаних до повстання»⁵.

Урядова комісія на початку квітня 1789 р. попереджувала ці воеводства про те, що готується виступ народу. Було спіймано багато людей, які вийшли з Росії на «2000 повозках і на кожній по два чоловіки. По всьому краю нашому (Правобережжі — В. М.) роз'їхалися, маючи між собою зговор... разом у Володимірі зібратися»⁶. Вони були озброєні ножами і переходили з села в село, підбурювали селян до повстання.

Листування між урядовими комісіями воєводств показує, який жах охопив магнатів перед загрозою народного повстання.

Таким чином, повстання селян, їх боротьба обмежували намагання феодалів щодо розширення панщини та інших повинностей.

Всі наведені документи свідчать про те, що в південно-східній частині Правобережжя колоніальна політика польських магнатів продовжувалася протягом всього XVIII ст. В той час на терені ряда магнатських володінь відтворення маєтків супроводжувалося на перших порах появою грошової ренти, яка в міру поширення панщинних фільварків витискувалася відробітною. Подібне явище в другій половині XVIII ст. збіглося з початком розкладу феодального ладу як в Польщі, так і на Правобережжі, а тому поширення і збільшення відробітної ренти викликало загострення класової боротьби, яка в свою чергу поглиблювала кризу феодального ладу.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 1377, 1381; ф. 241, оп. 2, спр. 30, арк. 5.

² Там же, спр. 1090.

³ Там же, оп. 1, спр. 2287, арк. 25.

⁴ Там же, спр. 1875, арк. 1, спр. 1990, спр. 2031, 2044, 2105, 2120; оп. 2, спр. 817, 1376, арк. 3.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 2020, арк. 6.

⁶ Там же, спр. 2016, арк. 6.

Б. БЕЛТЯНУ

СТОСУНКИ США З ФАШИСТСЬКИМ УРЯДОМ РУМУНІЇ (вересень 1940 р. — липень 1942 р.)

Апологети американського імперіалізму намагаються видати політику уряду США в роки другої світової війни як таку, що її єдина мета полягала у визволенні народів з-під фашистського ярма.

Історичний досвід народів яскраво говорить про те, що американські імперіалісти були і лишаються натхненниками реакційних, фашистських урядів, які вони намагаються використати у своїй агресивній політиці.

Правлячі кола США підтримували добрі стосунки з реакційними урядами Румунії у період між двома світовими війнами. Це пояснюється, насамперед, тим, що буржуазно-поміщицький лад Румунії створив найкращі умови для експлуатації іноземним капіталом багатств країни, для його колосальних надприбутків, які не поступалися перед прибутками, що їх імперіалісти одержували в колоніальних країнах.

Напередодні другої світової війни американські монополії володіли однією з найбільших румунських нафтових компаній — «Ромино-Американа», яка за період 1920—1938 рр. збільшила свій основний капітал з 150 млн. до 900 млн. лей¹. Ця компанія, що була під контролем рокфеллерівського концерну «Стандард ойл компані оф Нью-Джерсі», у свою чергу, встановила свій контроль над нафтовим товариством «Соспіро» та брала участь у створенні акціонерної компанії «Дистрибуція», що займалася продажем нафтових продуктів. Американський концерн «Вакуум ойл компані» мав у Румунії свій філіал, що спочатку продавав нафтові продукти, а потім володів нафтоочисним заводом у м. Брашові². Інші румунські за назвою нафтові товариства («Ревоіл», «Глобул») також належали американському капіталу³.

Американські капіталісти експлуатували телефонну мережу країни, одержавши в 1930 р. концесію на неї і створивши «Румунське телефонне акціонерне товариство». З капіталу в 1 млрд. лей 93,97% належали морганівській «Інтернейшнл телефон енд телеграф корпорейшн». Внаслідок цієї концесії румунська держава щороку втрачала 100 млн. лей⁴.

Наприкінці 1940 р. американський трест продав акції телефонного товариства румунському уряду, одержавши при цьому величезні прибутки.

У 1935 р. американський автомобільний магнат Форд створив у Румунії свій філіал — «Форд Ромина». Форд-молодший продовжував пе-

¹ За період 1920—1939 рр. компанія «Ромино-Американа» виплатила своїм акціонерам дивіденди на суму понад 2183 млн. лей (журн. «Studiі», 1951, № 4, стор. 165).

² T. Savin, Capitalul străin în România, București, 1947, стор. 116.

³ Газ. «Scinteia» від 9 травня 1952 р.

⁴ Газ. «Scinteia» від 8 травня 1952 р.

ребувати в правлінні підприємства під час всієї другої світової війни, а капітал товариства, що в 1939 р. досягав суми в 90 млн. лей, до лютого 1942 р. був подвоєний¹. Американський капітал брав участь і в ряді дрібніших румунських фірм.

Члени і голови адміністративних рад акціонерних товариств з американським капіталом належали до буржуазно-поміщицьких партій. За їх допомогою американські монополісти здобували концесії, домагалися співучасті уряду та місцевих властей в експлуатації румунського народу і його багатств. Колишній прем'єр-міністр Румунії Ал. Вайда-Войвод, організатор розстрілів залізничників у 1933 р., був головою правління «Ромино-Американа», наближений Ю. Маніу К. Джорджеску — членом правління цього ж товариства, один з керівних діячів націонал-ліберальної партії М. Канчіков — головою правління «Румунського телефонного акціонерного товариства», великий промисловець Н. Малакса — головою правління «Форд Ромина», керівний націонал-цараніст, колишній міністр закордонних справ, а в 1940—1941 рр. посланник Румунії в СРСР Г. Гафенку — членом правління товариства «Стандард» і т. д.

Уряд США підтримував тісні стосунки і з фашистським режимом, встановленим генералом І. Антонеску. Ця політика правлячих кіл США пояснювалася прагненням зберегти в Румунії реакційний лад, що допомагав американським монополіям експлуатувати національні багатства Румунії та міг бути використаний для антирадянської війни.

Правлячі кола США з задоволенням зустріли встановлення військово-фашистської диктатури в Румунії. Газета «Нью-Йорк таймс» характеризувала Антонеску як «рятівника» Румунії і писала, що прихід до влади фашистського генерала відповідає бажанням всієї країни².

Фашистський узурпатор описувався американською газетою як людина, що ставила собі за мету «врятувати те, що залишилося від країни після встановлення нинішніх кордонів»³. Терористична фашистська «Залізна гвардія» зображувалася як патріотична організація, нібито відана інтересам румунського народу⁴.

Коли стало ясно, що уряд Антонеску перебуває на службі гітлерівців, американський уряд оголосив про замороження всіх румунських фондів, які перебували у банках США. Цей захід пояснювався значною мірою тиском американської громадської думки, стривоженої повідомленнями про становище в Румунії, де фашистська диктатура встановила кривавий терор. В той же час уряд США фактично дозволяв фашистським узурпаторам Румунії використовувати заблоковані суми. Румунський посланник Р. Іримеску повідомляв з Вашингтона 11 жовтня 1940 р., що «фонди заблоковано, але не конфісковано», і що це дає можливість використати їх на основі спеціальної ліцензії американської казни⁵. 26 жовтня повірений у справах Б. Косте повідомляв, що американський уряд, як йому вдалося встановити під час численних бесід з «високоставленими особами», «ставиться до нашої країни (тобто до фашистського уряду Румунії.—Б. Б.) з глибоким розумінням її потреб»⁶.

Показуючи «глибоке розуміння» потреб фашистського уряду Румунії, американський уряд одночасно налагодив зв'язки і з лідерами опо-

¹ Compass «Rumänien», Finanzielles Jahrbuch, Wien, 1943, стор. 406.

² Газ. «The New York Times» від 5 листопада 1940 р.

³ Газ. «The New York Times» від 6 листопада 1940 р.

⁴ Газ. «The New York Times» від 7 листопада 1940 р.

⁵ Arhiva ministerului afacerilor externe al RPR (далі — АМАЕ), спр. 13, т. 20, телеграма № 11 124.

⁶ АМАЕ, спр. 13, т. 20, доповідь № 3721/9.

зиційних буржуазно-поміщицьких партій, щоб таким чином підготувати заміну на той випадок, якщо фашистський режим в Румунії впаде.

Ще восени 1940 р. керівник американського шпionського центра в Румунії полковник Кестерлей, який офіційно займав посаду директора нафтового акціонерного товариства «Ромино-Американа», встановив зв'язок з лідером націонал-цараністської партії Ю. Маніу¹. Зв'язок з Маніу встановив також і посланник США в Румунії Франклін М. Гунтер².

Гунтер та інші американські представники намагалися створити ілюзію, ніби США підтримують національні прагнення румунського народу. Знаючи, що ці прагнення спрямовані до звільнення північної Трансильванії, представники американського уряду виступали із заявами про те, що Сполучені Штати підтримують законні вимоги румунського народу.

Ці заяви не відповідали намірам американського уряду. Дж. Ф. Монтгомері, одна з наближених осіб президента Рузвельта, пише, що президент «вважав ліквідацію Австро-Угорської монархії однією з найбільших помилок творців миру після першої світової війни». За його свідченням, Рузвельт хотів створити після війни дунайську конфедерацію, до складу якої входили б усі країни дунайського басейну. Говорячи про можливість реставрації габсбургської монархії на випадок створення конфедерації, Монтгомері писав: «Президент не був зацікавлений у відновленні монархії, але він, звичайно, не заперечував би проти неї, якби вона полегшила реконструкцію (тобто створення конфедерації. — Б. Б.)³.

Значний інтерес становить питання про справжнє ставлення США до участі Румунії в гітлерівському нападі на СРСР.

8 січня 1941 р. відбулася зустріч між генералом І. Антонеску і посланником США Гунтером. У той час Румунія була переповнена німецькими військами, що готувалися перейти в Болгарію, щоб звідти напасти на Грецію.

Під час бесіди Гунтер звернув увагу Антонеску на те, що у випадку переходу німецьких військ з Румунії в Болгарію можна буде зробити висновок про те, що Румунія стає воюючою країною. Хоч Антонеску було прекрасно відомо, що дозвіл на такий перехід був би актом воюючої країни, він відповів, що Румунія відділена від Болгарії Дунаєм, «по якому можуть пересуватися всі і провадити будь-які перевози»⁴. Ця відповідь підтверджувала рішення румунського уряду дозволити прохід гітлерівських військ через територію Румунії.

Проте Гунтер висловив своє задоволення одержаною відповіддю. Більш того, він дав відповідь на провокаційне запитання румунського диктатора про те, яку б політику провадив він сам на місці румунського фашистського уряду в «російському питанні».

«Посланник США відповів, — говорить в записі розмови, — що не можна провадити іншу політику, крім тієї, яку ми здійснюємо, з огляду на небезпеку, що загрожує нам з боку Росії, але що не слід заходити занадто далеко, щоб це не здавалося провокацією»⁵.

Таким чином, представник США схвалив антирадянську політику уряду Антонеску. Повторюючи брехню про уявну небезпеку для Румунії

¹ Газ. «Dreptatea» від 28 серпня 1946 р.

² Газ. «Dreptatea» від 7 вересня 1946 р.

³ J. F. Montgomery, Hungary, the unwilling satellite, New York, 1947, стор. 215.

⁴ АМАЕ, спр. 13, т. 20, запис розмови між генералом І. Антонеску і посланником США М. Ф. Гунтером 8 січня 1941 р.

⁵ Там же.

з боку Радянського Союзу, Гунтер намагався заохотити правлячі кола Румунії йти далі по шляху до участі в антирадянській війні.

18 лютого 1941 р. Гунтер знову відвідав І. Антонеску. Висловивши свою радість з приводу успіхів фашистського диктатора у придушенні заколоту залізновардійців напередодні, він поставив питання, яке розкриває інтереси американської дипломатії в той період: «Яка мета перебування німецьких військ в Румунії і куди вони підуть — проти Росії чи на Балкани?» Після ухильної відповіді Антонеску Гунтер поставив нове запитання. «Пан Гунтер, — говориться в записі бесіди, — спитав тоді, що трапиться, якщо Німеччина зазнає поразки на Балканах? Чи не вдарить Росія їй в спину?»¹

Становить інтерес відповідь, яку фашистський диктатор дав американському дипломату. Генерал Антонеску, говориться в записі, відповів, «що німецького провалу на Балканах не буде і що ніхто не повинен розраховувати на подібний провал, або думати, ніби існує якась серйозна загроза російського нападу»².

Використовуючи довір'я, що створилося між ними, Антонеску, як і 8 січня, спитав Гунтера, чи схвалює він політику, яку проводить Румунія. Американський дипломат знову позитивно відповів на це питання³.

22 червня 1941 р. буржуазно-поміщицька Румунія приєдналася до злочинного нападу гітлерівської Німеччини на СРСР. 24 червня президент США виступив з заявою про те, що американський уряд надасть Радянському Союзу всю можливу допомогу. 2 серпня 1941 р. виконуючий обов'язки державного секретаря США С. Уеллес повідомив радянського посла у Вашингтоні, що американський уряд вирішив подати Союзу РСР всю можливу економічну допомогу в його боротьбі проти Гітлера.

«Це рішення, — говорилось у листі Уеллеса, — продиктоване переконанням уряду Сполучених Штатів, що зміцнення збройного опору Радянського Союзу грабіжницькому нападу агресора, який загрожує безпеці та незалежності не лише Радянського Союзу, а й усіх інших народів, — відповідає інтересам державної оборони Сполучених Штатів»⁴.

22 червня 1941 р., в день фашистського нападу на СРСР, у своєму донесенні до Вашингтона Гунтер висловив прохання про те, щоб американський уряд публічно заявив про свою симпатію до румунського фашистського уряду. «Тут, — писав він, — поширилося помилкове враження, ніби, завдяки певному впливу, симпатії нашого уряду знаходяться на боці Росії»⁵. У своїй відповіді С. Уеллес повідомив Гунтера, що уряд США візьме до уваги його пораду. Позиція, зайнята урядом США, по суті сприяла пропаганді румунських правлячих кіл, які, прагнучи ввести в оману народні маси, твердили про так звану «оборонну» війну.

Проявів американських симпатій до фашистського уряду Антонеску та до участі його у війні проти СРСР було багато.

Так, наприклад, 10 липня 1941 р. румунський повірений у справах в США повідомляв до Бухареста, що, як заявили йому у держдепартаменті, позицію американського уряду щодо Румунії слід розцінювати

¹ АМАЕ, спр. 13, т. 20, запис розмови між генералом І. Антонеску і посланником США Ф. М. Гунтером 18 лютого 1941 р.

² Там же.

³ Там же.

⁴ «Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны», т. I, М., 1946, стор. 124.

⁵ A. I. Cretzianu, *The lost opportunity*, London, 1957, стор. 70.

«як позитивне ставлення до нас і як доказ розуміння, що його американський уряд виявляє до наших дій...»¹.

Гітлерівська Німеччина з незадоволенням слідкувала за розвитком відносин між Румунією і США, вважаючи, що це може викликати певні тенденції до «незалежності» з боку румунських фашистів. Під тиском гітлерівців румунський уряд позбавив екзекватури всіх американських консулів в Румунії.

18 липня 1941 р. Гунтера прийняв міністр закордонних справ Румунії М. Антонеску. В ході розмови представник США висловив думку про те, що рішення румунських властей щодо позбавлення екзекватури американських консульських агентів не є дружнім заходом. М. Антонеску заперечив на це, що рішення румунського уряду є актом солідарності з державами осі, після чого він виголосив цілу промову, в якій виклав усі гітлерівські людиноненавистницькі расистські «теорії» про «необхідність» знищення слов'янських народів і «викорінення» комунізму².

Гунтер у відповідь заявив, що на нього справили сильне враження аргументи Антонеску. Далі він висловив свій сум з приводу того, що «до цього часу не розглядав ці питання з такої точки зору» і обіцяв інформувати свій уряд про бесіду³. Він висловив свій жаль також і з приводу того, що він не має особистого контакту з Кіллінгером (гітлерівський посланник у Бухаресті) і сказав: «У зв'язку з впертістю Великобританії, коли Німеччина побажає укласти мир, вона його зможе більш легко добитися з допомогою Сполучених Штатів»⁴.

Як і слід було чекати, ця заява викликала особливий інтерес М. Антонеску. На записі бесіди, примірник якої зберігся, стоїть його власноручний напис: «Полегшити встановлення контакту між Гунтером і бароном фон Кіллінгером»⁵.

Існували й ще більш високопоставлені американські офіційні особи, ніж Гунтер, які відкрито схвалювали участь фашистської Румунії у війні проти Радянського Союзу. При уряді Петена у Віші був акредитований як посол особистий друг президента Рузвельта адмірал У. Легі. Він зберігав дружні стосунки з румунським посланником у Віші Хіоттом. 1 серпня 1941 р. Хіотт повідомив своє міністерство закордонних справ про те, що кілька днями раніше адмірал Легі у бесіді з ним висловив свою радість з приводу того, що фашистська Румунія зуміла загарбати частину радянської території⁶.

В жовтні 1941 р. в колі іноземних дипломатів і румунських політиків Гунтер розповідав про плани американського уряду: «Ви думаєте, що Америка готує величезну армію для того, щоб вторгнутися в Європу? Нічого подібного. Вона вторгнеться в Азію і буде тримати росіян у шокі. Совети не зможуть відновити свою військову силу раніше, ніж за 10—15 років». Далі Гунтер вказав, що американський уряд готується «пройти» крізь Сибір і Росію⁷.

Продовжуючи характеризувати наміри правлячих кіл США у війні, Гунтер заявив, що «англо-сакси думають про федералізацію європейських держав з центральною радою, наприклад, у Відні,—радою, в якій

¹ АМАЕ, спр. 13, т. 20, телеграма № 55/11 501.

² АМАЕ, спр. 13, т. 20, запис розмови між М. Антонеску і Ф. М. Гунтером 18 липня 1941 р.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же, телеграма румунської місії у Віші № 147/380.

⁷ Arhiva centrală a Institutului de istorie a partidului de pe lângă CC al PMR, C. Argetorianu, «Insemnari Zilnice» (далі — АСІІР), т. 70, стор. 9856—9857.

була б репрезентована кожна держава. Жодна держава не мала б права мати свою власну армію, тільки рада мала б у своєму розпорядженні 700—800 тис. солдатів, за допомогою яких вона здійснювала б поліцейські функції у всій Європі»¹.

Стосунки між фашистськими верховодами Румунії та представником США у Бухаресті ставали дедалі тіснішими. У бесіді з М. Антонеску Гунтер висловлював своє обурення поведінкою Англії, яка уклала союз з СРСР. «Посланник США відповів мені,— записав М. Антонеску після цієї бесіди,— що справді російське питання набуває нових аспектів і що англо-російський союз є результатом англійської політики та її гри у рівновагу, але що США пам'ятають про інтереси цивілізації і не бажають ні ослов'янення, ні встановлення комунізму в Європі»².

З цих слів Гунтера не важко помітити, що посланник США добре засвоїв гітлерівський жаргон. Далі Гунтер висловив думку про те, що «якби Німеччина відмовилася від свого імперіалізму і погодилася обмежити свої європейські претензії, можна було б легко досягнути миру, незважаючи на те, що Англія дуже вперто виступає проти цього»³.

Цікаво, що і на цей раз Гунтер висловив свій жаль з приводу того, що він не має зв'язків з гітлерівським посланником у Бухаресті Кіллінгером⁴.

Чи користувалася підтримкою державного департаменту дипломатична діяльність Гунтера, чи його дії і висловлювання суперечили думкам відповідальних представників американського уряду? Документи дають можливість встановити, що діяльність Гунтера цілком відповідала інструкціям держдепартаменту.

15 серпня 1941 р. М. Антонеску у своїй інструкції румунській місії у Вашингтоні зажадав, щоб румунський повірений у справах звернув увагу американського уряду «на відповідальність, яка лежить на США за збереження світової цивілізації»⁵. Після цього йшов виклад стандартних тверджень гітлерівської пропаганди про нібито безкорисливі цілі Німеччини у війні, про «червону небезпеку» та «цивілізаторську» місію фашистських держав і зокрема Румунії. Закінчення листа, в якому викладалася інструкція, становить особливий інтерес. «Я,— писав М. Антонеску,— пояснив представнику США цю позицію. У мене створилося враження, що він зрозумів наше становище»⁶.

Румунський повірений у справах у Вашингтоні Брутус Косте негайно виконав інструкцію свого шефа. «Я мав велике задоволення з того, що зустрів тут дуже багато розуміння нашої позиції»,— повідомляв Косте 23 серпня до Бухаресту про результати свого візиту до держдепартаменту⁷.

Викладаючи зміст своєї бесіди з представником держдепартаменту, Косте підкреслив, що з початку війни проти СРСР «в американській пресі майже цілком відсутні коментарі, несприятливі для нас». Американці, писав Косте, скаржаться тільки на випадки румунської преси проти США⁸.

¹ АСІП, т. 70, стор. 9857.

² Там же, запис розмови між М. Антонеску і Ф. М. Гунтером 21 серпня 1941 р.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же, телеграма № 1127.

⁶ Там же.

⁷ Там же, телеграма № 76/11 546.

⁸ Там же. В середині серпня 1941 р. гітлерівці зажадали від румунського уряду обмеження свободи пересування персоналу американської місії. Ці заходи, пише один західнонімецький історик, «мали на меті погіршити румунсько-американські стосунки настільки ж, наскільки зростало напруження в американо-німецьких відносинах»

Фашистські верховоди Румунії вирішили використати скаргу держдепартаменту. 3 вересня 1941 р. відбулася нова зустріч М. Антонеску і Гунтера. Поінформований Косте про ставлення держдепартаменту до фашистської Румунії, М. Антонеску скаржився на образи, нібито заподіяні її режиму в ході передач лондонського радіо. Гунтер негайно висловив повну згоду з Антонеску і звернувся до нього з проханням скласти письмову ноту з цього приводу, щоб на основі цієї ноти клопотатися перед урядом Англії про припинення подібних передач¹.

Слід підкреслити, що після розриву дипломатичних стосунків між Румунією і Англією інтереси Румунії в Англії репрезентувала шведська місія. Знаючи, однак, про фашистські симпатії Гунтера, М. Антонеску заявив йому, що надає перевагу його «посередництву»².

Майже одночасно з цим побаченням у Бухаресті відбулася інша бесіда—у Вашингтоні—між румунським повіреним у справах Косте і державним секретарем К. Хеллом. Згідно з вказівками М. Антонеску від 15 серпня 1941 р. Косте повторив Хеллу всі «тези», які він вже виклав чиновникам держдепартаменту 23 серпня.

«Державний секретар,—повідомив Косте М. Антонеску,—вислухав мій виклад з уважною доброзичливістю, уникаючи робити будь-які прямі зауваження, позитивні чи негативні, з приводу наших дій»³. У відповідь на заяви Косте про так звану «комуністичну небезпеку», «червоний імперіалізм» і т. д. Хелл «зауважив, що США не забули про комуністичну небезпеку, але прийшли до висновку, що Гітлер і Німеччина являють собою більш велику і близьку небезпеку». Хелл, писав Косте, «закінчив бесіду заявою про те, що він ставиться до нашої країни (тобто до фашистського режиму Румунії.— Б. Б.) з найбільшою симпатією». «Я вважаю,—продовжував Косте,—дуже задовільним те, що він не піддавав критиці наші дії (мова йде про участь Румунії у війні проти СРСР.— Б. Б.) і не загрожував, що публічно засудить нас»⁴.

Під час нової бесіди з Гунтером 11 вересня 1941 р. М. Антонеску знову доводив «оборонний» характер участі Румунії в антирадянській війні і скаржився на те, що Сполучені Штати недосить ясно розуміють «благородні» цілі фашистських держав. У відповідь Гунтер відповів, що «Росія уже сильно послаблена в результаті німецьких перемог і боїв на російському фронті... Вона не може не вийти послабленою з цієї війни і... він (Гунтер) вважає, що не Сполучені Штати працюватимуть над відновленням Росії та її загрози Європі»⁵.

Гунтер висловив своє задоволення з приводу ноти, яку М. Антонеску направив до американської місії в Бухаресті. В цій ноті фашистський міністр закордонних справ Румунії висловив жаль у зв'язку з деякими статтями, опублікованими румунською пресою проти президента Рузвельта. Американський посланник інформував Антонеску, що він підняв клопотання перед своїм урядом про те, щоб той зажа-

(A. Hillgruber, Hitler, König Carol und Marschall Antonescu, Wiesbaden, 1954, стр. 144). «Нацисти,—писав американський журнал «Ньюсуік» 4 серпня 1941 р.,—вважають, що американські дипломати в Румунії дістають занадто багато політичної і воєнної інформації про Балкани і мають занадто великий вплив на румунський уряд». Тиском гітлерівців пояснюються і напади румунської преси на США.

¹ АМАЕ, спр. 13, т. 20, запис розмови між М. Антонеску і Ф. М. Гунтером 3 вересня 1941 р.

² Там же, запис розмови між Антонеску і Ф. М. Гунтером 3 вересня 1941 р.

³ Там же, телеграма румунської місії у Вашингтоні від 4 вересня 1941 р.

⁴ Там же.

⁵ Там же, запис розмови між М. Антонеску і Ф. М. Гунтером 11 вересня 1941 р.

дав від Лондона припинити напади на румунських керівників по радіо¹.

2 жовтня 1941 р. відбулася остання зустріч між М. Антонеску і Гунтером. Антонеску використав бесіду для того, щоб викласти територіальні претензії фашистської Румунії до Радянського Союзу. Проте, на які конкретні території «претендує» фашистська Румунія, він не говорив. Антонеску бажав дізнатися від американського дипломата, як поставиться уряд США до загарбання радянських земель. У відповідь Гунтер вказав, що американський уряд по-різному ставиться до країн, які беруть участь у війні проти СРСР, і що він виявляє зацікавленість щодо деяких з них.

Американський посланник доводив Антонеску, що румунський уряд чинить проти своїх власних інтересів, не дозволяючи багатьом американським журналістам приїздити до Румунії, щоб спростовувати «інформацію, яка друкується в американських газетах проти вас». У відповідь Антонеску заявив, що він готовий допустити в Румунію нових американських журналістів². Після цієї бесіди контакт Гунтера з фашистськими верховодами Румунії припинився, оскільки він тяжко захворів і вмер у Бухаресті в грудні 1941 р.

6 грудня 1941 р. Англія, нарешті, оголосила війну Румунії. Оголошення війни було передано румунському уряду через представника США в Бухаресті. Державний секретар Хелл з цього приводу заявив, що США просто виконали обов'язок посередника і що ставлення американського уряду до Румунії, як і до Фінляндії та Угорщини, не зазнало ніяких змін.

7 грудня 1941 р. Японія напала на США і Англію. Через кілька днів гітлерівська Німеччина і фашистська Італія оголосили війну США. 12 грудня 1941 р., виконуючи вимогу Німеччини, міністерство закордонних справ Румунії повідомило повіреному у справах США в Бухаресті текст ноти, в якій констатувався стан війни між обома країнами³.

Незважаючи на це, правлячі кола Румунії прагнули до того, щоб мати можливість у будь-який зручний момент відновити стосунки з США. Приймаючи нового повіреного у справах США — Бентона, який прийшов з прощальним візитом, М. Антонеску заявив йому, що румунський уряд не буде застосовувати ніяких ворожих дій проти США⁴.

Румунський уряд навіть не конфіскував американські капітали в Румунії, а обмежився тільки тим, що взяв їх на облік⁵. Американські капіталісти протягом всієї війни продовжували одержувати прибутки від своїх підприємств в Румунії.

Ставлення правлячих кіл США до Румунії після оголошення нею війни Сполученим Штатам було досить своєрідним. Заявивши, що румунський уряд, як і болгарський та угорський, діяв під тиском, уряд США не оголосив Румунії війни з свого боку. Таким чином, злочинні дії правителів Румунії фактично виправдувалися, а їх політика пояснювалася неможливістю діяти інакше. Уряди країн — гітлерівських

¹ АМАЕ, спр. 13, т. 20, запис розмови між М. Антонеску і Ф. М. Гунтером 11 вересня 1941 р.

² Там же, запис розмови між М. Антонеску і Ф. М. Гунтером 2 жовтня 1941 р.

³ Фашистські верховоди Румунії пізніше підкресливали, що вони лише констатували стан війни, але не оголошували війну Сполученим Штатам.

⁴ A. I. Cretzianu, назв. праця, стор. 73.

⁵ АМАЕ, спр. 4, т. 20, запис розмови М. Антонеску з фон Кілінгером 3 лютого 1942 р.

сателітів брали активну участь у нападі на Радянський Союз. Позиція яку зайняв американський уряд, була спрямована на те, щоб обілити цих агресорів і допомагати їх пропаганді поширювати легенду про нібито «відособлену» війну.

Лише 7 квітня 1942 р. американський уряд через швейцарську місію в Бухаресті передав ноту румунському уряду, в якій повідомлялося про намір президента США рекомендувати конгресу оголосити, що між США і Румунією існує стан війни, якщо румунський уряд не зробить заяви про те, «що він не подаватиме державам осі військової або будь-якої іншої допомоги»¹.

Ноту було відредаговано таким чином, що вона по суті схвалювала всі злочинні дії фашистських правителів Румунії. Незважаючи на те, що активна участь їх у збройному нападі на Радянський Союз була відома всьому світові, американський уряд — через 10 місяців після нападу буржуазно-поміщицької Румунії разом з гітлерівською Німеччиною на СРСР! — робив вигляд, ніби він про це нічого не знає.

13 квітня 1942 р. державний департамент зробив «попередження» урядам трьох держав — Румунії, Болгарії та Угорщині. У заяві держдепартаменту говорилося, що коли будь-яка з цих держав подасть Німеччині матеріальну допомогу в її нападі на Радянський Союз, то Сполучені Штати негайно застосують заходи проти цієї держави².

Незважаючи на цю заяву, американська преса продовжувала виявляти симпатії до фашистського державного устрою гітлерівських васалів. Відомий американський журналіст, близький до правлячих кіл країни, Уолтер Ліппман закликав керівників країн — гітлерівських сателітів зберегти «досить сил і урядового авторитету всередині своїх кордонів, щоб сприяти, по-перше, своєму власному визволенню, по-друге, зуміти підтримати порядок всередині країни і, нарешті, зуміти забезпечити собі відповідне представництво при реконструкції материка»³.

12 травня 1942 р. гітлерівське командування повідомило, що румунські війська, разом з німецькими беруть участь в наступі на Керченському півострові. В той же день на прес-конференції в державному департаменті Хеллу було поставлено запитання, чи потягне за собою це повідомлення будь-які заходи американського уряду щодо Румунії відповідно до заяви уряду США від 13 квітня 1942 р., тобто чи буде оголошено війну Румунії. Політику державного департаменту досить добре характеризує те, що Хелл передав присутнім журналістам інформацію, супроводжуючи її проханням не розголошувати наведених в ній відомостей про те, що «більша частина румунської армії перебуває в Трансільванії, а не в Росії»⁴.

Ця «інформація» абсолютно не відповідала дійсності. Крім румунських військ, що діяли в той час в Криму і на південь від Харкова, переважна частина румунської армії не була дислокована в Трансільванії, а готувалася до відправки на фронт проти Радянського Союзу. Мета «інформації» полягала в тому, щоб створити враження, ніби США не повинні оголошувати війну Румунії.

Тільки 2 червня 1942 р. президент Рузвельт зажадав від конгресу оголосити війну Румунії, Угорщині і Болгарії. 5 червня конгрес ухвалив відповідну постанову.

¹ АМАЕ, спр. 102, т. 132, нота американського уряду від 7 квітня 1942 р.

² Газ. «Times Herald» від 14 квітня 1942 р.

³ Газ. «Washington Post» від 5 травня 1942 р.

⁴ АМАЕ, спр. «Проблема № 7», доповідь Б. Косте з Ліссабона від 20 серпня 1942 р.

Реакційна преса США намагалась зобразити американське оголошення війни трьом гітлерівським сателітам як «допомогу» Радянському Союзу. Ці твердження не мали під собою ніяких підстав. Навіть реакційна «Нью-Йорк таймс» змушена була визнати, що «формальне підтвердження оголошення війни буде мати лише дуже слабкі безпосередні наслідки»¹.

Вивчення американо-румунських стосунків у період з вересня 1940 р. до червня 1942 р. показує, що уряд США заохочував антирадянську політику фашистських правлячих кіл Румунії, які з перших днів війни брали активну участь у нападі на Радянський Союз, намагаючись одночасно приховати цю агресію від американського народу. Змушений нарешті проголосити стан війни з Румунією, американський уряд продовжував підтримувати контакти з фашистськими правителями цієї країни, розраховуючи використати їх у майбутньому в своїх імперіалістичних, глибоко ворожих румунському народу інтересах.

¹ Газ «The New York Times» від 3 червня 1942 р.

ПОВІДОМЛЕННЯ

С. М. ЧАГИР

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІЮ ЗАВОДІВ-ВТУЗІВ НА УКРАЇНІ

Здійснення реформи середньої та вищої освіти передбачає використання й збагачення всього набутого позитивного досвіду в галузі підготовки кадрів. У зв'язку з цим значний інтерес являє собою почвальный досвід роботи заводів-втузів — однієї з випробуваних форм підготовки інженерів і техніків. «Доброю формою поєднання навчання з продуктивною працею, — відмічається в Тезах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток народної освіти в країні», — є *заводи-втузи* при великих підприємствах»¹.

Заводи-втузи² в нашій країні були створені за рішенням листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. і функціонували в період першої і другої передвоєнних п'ятирічок. Пленум ЦК доручив тоді ВРНГ СРСР спільно з ВЦРПС, наркомосами республік «організувати як спробу одно-два підприємства-школи, в яких поєднувалася б підготовка кадрів (нижчих, середніх і вищих) з постійною роботою на виробництві»³. Ця директива Комуністичної партії виходила з марксистсько-ленінського положення про необхідність поєднання навчання з продуктивною працею, з ідеї перетворення виробничих підприємств у кузні по підготовці кваліфікованих кадрів з навчанням без відриву від виробництва.

Після попереднього обговорення вказаної директиви ЦК ВКП(б) у профспілкових і господарських організаціях ВРНГ СРСР у березні 1930 р. прийняв рішення організувати підприємства-школи в трьох великих промислових центрах: у Москві (інструментальний завод ДОМЗ), Ленінграді (металічний завод ім. Сталіна) і Харкові (електро-механічний завод)⁴. Ці підприємства стали іменуватися заводами-втузами. Незабаром на становище підприємств-шкіл було переведено також заводи «Електрик», «Динамо», «Серп и молот», «Самоточка» і Штерівську електростанцію⁵.

¹ Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні. Тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР», Держполітвидав УРСР, К., 1958, стор. 32.

² Вони називались також «заводи-школи», «підприємства-школи».

³ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 591.

⁴ Газ. «За індустріалізацію» від 4 березня 1930 р.

⁵ Д. Александров, Подготовка кадров без отрыва от производства, Профиздат, М., 1932, стор. 55.

На Україні з 1930 р. функціонували три заводи-втузи (Харківський електро-механічний завод, Штерівська електростанція, завод ім. Леніна в Одесі) і шахта-втуз ім. Ілліча в Кадіївці¹.

Підприємства-школи республіки порівняно за короткий строк зарекомендували себе найбільш прийнятною формою навчання дорослих робітників без відриву від виробництва. На Харківському електро-механічному заводі і Штерівській електростанції на початок 1931 р. цією формою навчання було охоплено від 8% до 17% робітників. Заводи-втузи на ділі продемонстрували можливість використання висококваліфікованих інженерів водночас на виробництві і на викладацькій роботі. Завод-втуз на Харківському електро-механічному заводі в перший же рік своєї діяльності розробив навчальні програми і профілі спеціальностей.

Незважаючи на те, що спочатку заводи-втузи не були забезпечені приміщенням, навчально-виробничою базою, відчували нестачу у викладацьких кадрах, робітники виявляли великий інтерес до навчання. Виникнення підприємств-шкіл було наслідком масового потягу робітничого класу до знань, до оволодіння висотами техніки.

Партійні організації подавали підприємствам-школам систематичну допомогу, спрямовували їх діяльність. 25 березня 1931 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про заводи-школи»², в якій підсумував їх річну роботу і накреслив чергові завдання. Відзначаючи позитивні наслідки роботи заводів-втузів, ЦК КП(б)У разом з тим підкреслив, що консервативні елементи господарських об'єднань, особливо Все-союзного електрооб'єднання, чинили перешкоди створенню заводів-шкіл. Наприклад, на одній з нарад при директорі Харківського електро-механічного заводу під час обговорення питання про організацію заводу-втузу деякі інженери доводили, що «це — хороша штука, але тільки не на нашому заводі»³. Партійні і профспілкові організації при активній допомозі робітників зламали опір консерваторів і шкідників у справі створення заводів-втузів.

ЦК КП(б)У в постанові від 25 березня 1931 р. дав вказівки ВРНГ УРСР розробити положення про заводи-школи, навчальні плани та програми. Було постановлено, що учнів до заводів-шкіл слід набирати з робітників даного підприємства. При цьому ЦК КП(б)У визнав за необхідне, щоб у цих школах навчалися всі члени партії відповідних підприємств віком до 40 років. Постанова ЦК КП(б)У відіграла значну роль у налагодженні роботи підприємств-шкіл на Україні.

Велику допомогу заводам-втузам подавали профспілкові органи. ВЦРПС неодноразово розглядав питання про заводи-втузи, проявляв ініціативу у вивченні їх першого досвіду і вносив цінні пропозиції. На початку травня 1931 р. президія ВЦРПС обговорила питання про стан підприємств-шкіл на матеріалах трьох заводів: Ленінградського металічного ім. Сталіна, заводів «Серп і молот» і «Самоточка». Відзначивши перші успіхи заводів-втузів, президія ВЦРПС піддала критиці господарські органи і наркомос РРФСР за недостатню допомогу заводам-втузам. «Треба, — говорив на засіданні президії ВЦРПС М. М. Шверник, — оточити цей новий вид соціалістичної підготовки кадрів увагою робітничих мас. Спілки повинні битися за підприємство-школу, як комсомол бореться за школу ФЗН»⁴.

¹ Журн. «Кадри» (Орган відділу кадрів ЦК КП(б)У, 1930, № 7—8, стор. 47.

² Журн. «Кадри», 1931, № 5, стор. 41—42.

³ Журн. «Кадры социалистической промышленности» (орган Інституту промислових кадрів ВРНГ СРСР), 1931, № 5, стор. 44.

⁴ Там же, стор. 1.

З метою всілякої підтримки підприємств-шкіл, вивчення і поширення їх досвіду президія ВЦРПС визнала за необхідне виділити три заводи-втузи (Ленінградський металічний, «Серп и молот» і Харківський електро-механічний) як дослідні, поліпшити їх матеріальні умови та методичне керівництво. З коштів профспілок на учбову роботу цих заводів-втузів було асигновано півмільйона карбованців. Сектор кадрів ВРНГ СРСР схвалив пропозицію ВЦРПС, почавши з 1 червня 1931 р. регулярно фінансувати названі підприємства-школи¹.

В усіх підприємствах-школах з часу їх організації встановилася приблизно однакова структура і система навчання. Вони мали три ступені навчання. В першому ступені підготовлялись кваліфіковані робітники, в другому — середній техперсонал (техніки), в третьому — вищий техперсонал (інженери). Термін навчання в різних школах і в різних ступенях був різним. Він встановлювався залежно від характеру виробництва і спеціальностей, що їх діставали робітники. Наприклад, термін навчання в першому ступені на Харківському електро-механічному заводі був 3 роки, на шахті-втузі у Кадіївці — 1 рік і у другому ступені відповідно — 3 роки і 2 роки 7 місяців; у третьому ступені — 4,5 роки і 1 рік 5 місяців. Навчання в усіх заводах-втузах провадилось без відриву від виробництва.

На Україні найбільшим заводом-втузом був Харківський електро-механічний завод. У 1931/32 навчальному році тут навчалось 3 тис. робітників². У червні 1932 р. цей завод-втуз випустив перший загін спеціалістів: 103 кваліфікованих робітника і 32 техника³. Серед тих, хто закінчив другий ступінь, був кадровий робітник Козловський з сорокарічним виробничим стажем.

Втуз на Штерівській електростанції було організовано в березні 1930 р. В 1931 р. в ньому навчалось 500 чоловік, з них у другому ступені — 200, в третьому — 18 чоловік⁴. У першому ступені робітники навчались 12 годин на декаду — 8 годин денних занять (із звільненням від роботи на виробництві на один день) і чотири години вечірніх занять. У другому ступені навчання відводилось 24 години на декаду — 16 годин денних занять (із звільненням від роботи на два дні) і два вечірніх заняття по чотири години. У третьому ступені навчання провадилось три дні на декаду із звільненням у ці дні студентів від роботи на виробництві. Крім того, ті, хто вчився в третьому ступені, протягом курсу навчання звільнялись від роботи на виробництві на чотири місяці (з переводом на стипендію).

Кадіївська шахта-втуз почала функціонувати з серпня 1930 р. Вона була єдиним учбовим закладом такого типу в усій вугільній промисловості СРСР⁵. У першому ступені цього учбового закладу готувалися машиністи врубмашин, бурильники, кріпильники, електрослюсарі, наваловідбійники, механізатори підготовчих робіт. У другому ступені готувалися гірничі техніки по експлуатації і механізації шахт, у третьому ступені — гірничі інженери. Навчальним планом шахти-втузу передбачалось 4804 години занять: в I концентрі — 960, в II — 2500 і в III — 1344 години⁶. На 1 жовтня 1931 р. в Кадіївській шахті-втузі навчалось 224 чоловіки, з них в I концентрі — 108, в II — 87,

¹ Д. Александров, назв. праця, стор. 56.

² Журн. «Кадри», 1932, № 11—12, стор. 11.

³ Там же.

⁴ Журн. «Партиактивіст» (орган ЦК КП(б)У та ХМПК), 1931, № 9, стор. 43.

⁵ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КІРС, ф. 17, оп. 6, од. зб. 472, арк. 19.

⁶ Журн. «Інженерный работник» (орган Українського бюро ІТС спілки гірників СРСР), 1932, № 5—6, стор. 60.

в III—29 чоловік¹. Серед тих, хто вчився, було 56 комуністів і 38 комсомольців². В листопаді 1931 р. в шахту-втуз влився Кадіївський гірничий технікум, в результаті чого кількість студентів втузу зросла до 511 чоловік³. У 1931 р. І концентр цього навчального закладу закінчило 64 чоловіки⁴.

Партійні організації Донбасу всіляко підтримували шахту-втуз і допомагали їй. Кадіївський райком партії в 1931 р. вивчив стан справ на шахті-втузі і затвердив розгорнуті заходи щодо поліпшення її роботи⁵. На 1932 р. намічалось збільшити кількість абітурієнтів у втузі до 600, а в майбутньому — до 1000 чоловік.

У жовтні 1932 р., за рішенням колегії Наркомзему СРСР, в м. Мелітополі було створено ще один навчальний заклад нового типу — завод-втуз ім. ОДПУ⁶. На відміну від інших заводів-шкіл завод-втуз імені ОДПУ виник на базі Мелітопольського технікуму індустріалізації сільського господарства, перетвореного в 1931 р. на завод-технікум. Внаслідок безперервного розширення навчально-виробничих майстерень технікуму на його базі виросло промислове підприємство з 10 цехами, яке виготовляло запасні частини для автомобілів, тракторів, сільськогосподарських машин і виконувало ремонтні роботи. Цікаво, що на цьому підприємстві зусиллями робітників-студентів та інструкторів у 1931 р., вперше в СРСР, було виготовлено верстат для обробки підшипників автотракторного мотора по типу «Отто Кеннеді»⁷. Раніше такі верстати завозились у нашу країну із США по 800 доларів за кожний. На виготовлення першого радянського верстата було витрачено 1800 крб. Це підприємство та навчально-дослідний радгосп з 2500 га землі стали виробничою базою заводу-втузу ім. ОДПУ. Всі студенти втузу навчалися без відриву від виробництва: щоденно працювали по 4 години і мали по 4—6 годин академічних занять. У радгоспі студенти проходили сільськогосподарську практику.

Набір студентів Мелітопольський завод-втуз провадив у підшефних частинах Червоної Армії з числа демобілізованих. Такий порядок комплектування цілком себе виправдав: завод-втуз поповнювався зрілими, підготовленими і дисциплінованими людьми. В кінці 1932 р. з 1200 робітників і службовців заводу-втузу 92% були студентами. Парторганізація налічувала 120 комуністів. Викладацький колектив складався з кваліфікованих та ініціативних кадрів. Чудовим організатором і справжнім ентузіастом своєї справи був директор заводу-втузу комуніст Ю. Л. Гринчак.

За роки першої п'ятирічки Мелітопольський технікум, реорганізований в завод-втуз, підготував і випустив 700 спеціалістів середньої кваліфікації. В другій п'ятирічці передбачалося підготувати 1000 техніків і 300 інженерів.

Серед підприємств-шкіл СРСР провідне місце належало втузові на Ленінградському металічному заводі ім. Сталіна. Створений в 1930 р., він за короткий час виробив найбільш чітку організаційну структуру, забезпечив себе викладацькими кадрами та навчально-матеріальною базою. До роботи у втузі було залучено весь керівний тех-

¹ Журн. «Инженерный работник», 1932, № 1—2, стор. 76.

² Журн. «Кадрни», 1931, № 14—15, стор. 52.

³ Журн. «Инженерный работник», 1932, № 5—6, стор. 60—61.

⁴ Там же, стор. 61.

⁵ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 1121, арк. 177—180.

⁶ «Завод-втуз ім. ОДПУ», Мелітополь, 1932, стор. 7.

⁷ Там же, стор. 8.

нічний персонал заводу. У втуз приймали робітників, які мали необхідну загальноосвітню підготовку.

В грудні 1932 р. Ленінградський завод-втуз випустив перший загін спеціалістів вищої і середньої кваліфікації (44 інженери і 30 техніків)¹. Екзамени приймала кваліфікаційна комісія Наркомважпрому СРСР у складі професорів і кращих інженерів. Теоретична, практична та суспільно-політична підготовка випускників заводу-втузу відповідала тим вимогам, які ставились перед інженерно-технічними і господарськими працівниками. Члени кваліфікаційної комісії, професори Н. В. Копйов і Г. М. Ніколаї дали високу оцінку випускникам. Г. К. Орджонікідзе в спеціальному наказі по Наркомважпрому відзначив, що підготовлені Ленінградським заводом-втузом спеціалісти «є цінним поповненням інженерно-технічних кадрів важкої промисловості»².

Заводи-втузи були учбовими закладами нового типу. Ніколи і ніде, крім Радянського Союзу, така форма підготовки кадрів не практикувалась. Тому діяльність заводів-втузів у роки першої і другої п'ятирічок зустрічала цілий ряд труднощів, пов'язаних з відсутністю досвіду, з об'єктивними умовами того часу, а також з деякими помилками, допущеними в процесі організації заводів-втузів.

Особливо великі труднощі заводи-втузи відчували під час набору студентів, бо в той час робітників з семирічною і середньою освітою було дуже мало. В гонитві за виконанням планів набору, які до того ж нерідко завищувались і перевершували можливості даного підприємства, заводи-втузи часто знижували вимоги до вступників, а це негативно відбивалось на якості навчання і призводило до великого відсіву. Наприклад, на Харківському заводі-втузі в 1931/32 навчальному році відсів становив 40% від загальної кількості тих, хто навчався³. На шахті-втузі ім. Ілліча в 1931 р. відсіялося понад 42%⁴. Великий відсів мав місце на Штерівському заводі-втузі. Значні труднощі в роботі підприємств-шкіл були викликані і нестачею викладацьких кадрів (це особливо відчувалось у Кадіївці), і тим, що в ряді випадків не враховувались умови і можливості базових підприємств. Внаслідок цього деякі підприємства-школи опинялися перед перспективою згортання роботи.

При створенні Штерівського заводу-втузу передбачалося випустити щороку 400 інженерів і 500 техніків⁵. Це були явно нереальні плани, бо кількість робітників на електростанції після завершення її будівництва ледве досягала 1000 чоловік. Великих труднощів при наборі людей зазнавала шахта-втуз ім. Ілліча. Щоб розв'язати питання про комплектування, шахта-втуз наполегливо домагалася і домоглася включення в свій склад Кадіївського гірничого технікуму. Однак і після цього питання про набір так і залишилось для втузу вузьким місцем.

Враховуючи всі ці обставини, Комуністична партія та уряд вирішили припинити даліше розгортання сітки підприємств-шкіл з тим, щоб зосередити увагу відповідних наркоматів на впорядкуванні роботи вже створених заводів-шкіл і на узагальненні їх досвіду. В постанові РНК СРСР від 19 вересня 1932 р. «Про підприємства-школи» зазначалося: «До спеціальної урядової постанови нових підприємств-шкіл не

¹ Газ. «Правда» від 28 грудня 1932 р.

² Газ. «Техника» (орган НКВП СРСР) від 12 грудня 1932 р.

³ Журн. «Кадри», 1932, № 11—12, стор. 12.

⁴ Журн. «Инженерный работник», 1932, № 5—6, стор. 61.

⁵ Журн. «Партактивіст», 1931, № 9, стор. 44.

організовувати»¹. В останні роки другої п'ятирічки заводи-втузи було ліквідовано, а ті, хто в них навчався, були охоплені іншими формами навчання.

За порівняно короткий час своєї діяльності заводи-втузи підготували немало кваліфікованих спеціалістів для народного господарства СРСР і особливо для важкої промисловості. Підприємства-школи здійснювали зв'язок теоретичного навчання з продуктивною працею на заводах. Саме цим пояснюється той факт, що вихованці заводів-втузів у переважній своїй більшості стали досвідченими інженерами, техніками, господарськими керівниками, які мають глибокі науково-технічні знання і організаційно-практичні навички.

Товариш М. С. Хрущов, відзначаючи позитивний досвід діяльності заводів-втузів, вказував: «У минулому це дало непогані результати, і в народному господарстві країни працює чимало інженерів, які дістали знання і дипломи спеціалістів таким шляхом. І треба сказати, що це у переважній більшості своїй дуже добрі інженери, досвідчені спеціалісти своєї справи»².

Названі вище труднощі, з якими зустрілись у минулому підприємства-школи, і певні недоліки в їх роботі анітрохи не стосуються незаперечної позитивної якості цієї форми підготовки кадрів. Перевага заводів-втузів полягала, перш за все, в тому, що в них могли з успіхом навчатися виробничники, які мали життєвий та виробничо-практичний досвід. У 1934 р. серед тих, хто навчався в Харківському заводі-втузі, 34,8% мали виробничий стаж понад 10 років, 53,4% — від 5 до 10 років. Приблизно так само стояла справа і в інших підприємствах-школах.

У світлі сучасних вимог, які ставить життя до справи підготовки спеціалістів на новому етапі комуністичного будівництва, питання про відновлення діяльності заводів-втузів набуває актуального значення. З часу 30-х років, коли вперше в історії соціалістичного будівництва були створені підприємства-школи, в економіці і культурно-технічному рівні нашої країни, в духовному обличчі радянських людей сталися великі зміни. Ці зміни незмірно розширили сприятливі можливості для плідотної діяльності заводів-втузів. На наших великих передових підприємствах для втузів нового типу є і чудові контингенти виробничників з необхідною загальноосвітньою підготовкою, і навчально-виробнича база, і науково-технічні сили.

Важливою перевагою заводів-втузів сьогодні буде те, що вони матимуть можливість в справі використання найбагатшої скарбниці виробничо-технічного досвіду передових підприємств, їх лабораторій з новітнім устаткуванням, їх передової техніки. Залучення до роботи в цих втузах поряд з досвідченими науково-педагогічними силами висококваліфікованих інженерів, конструкторів, новаторів виробництва максимально полегшить теоретичне і виробниче навчання студентів і підвищить його ефективність.

Характер виробничої практики і порядок її проходження студентами заводів-втузів дозволить помітно розвантажити навчальні плани. А це дуже важливо для тих, хто поєднує навчання з роботою на виробництві. Заводи-втузи будуть дуже зручними для робітників і в тому розумінні, що навчання проходитиме при заводі.

¹ «Сборник законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР», 1932, № 70, стор. 701.

² М. С. Хрущов, Виховувати активних і свідомих будівників комуністичного суспільства. Промова на XIII з'їзді ВЛКСМ 18 квітня 1958 року, Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», К., 1958, стор. 19—20.

Таким чином, як особливі позитивні якості заводів-втузів, що можуть якнайкраще здійснювати поєднання навчання з продуктивною працею, так і об'єктивні можливості говорять за те, щоб відтворити на новій основі ці учбові заклади. Поряд із звичайними денними, вечірними і заочними технічними вузами заводи-втузи можуть і повинні успішно виконувати відповідальні завдання по підготовці висококваліфікованих інженерно-технічних кадрів, особливо інженерів і техніків, для роботи безпосередньо на підприємствах.

Цільовою настановою заводів-втузів повинна бути, на нашу думку, підготовка спеціалістів вищої і середньої кваліфікації (інженерів і техніків). Щодо підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, то не варто покладати на заводи-втузи цю функцію за прикладом 30-х років. Для підготовки кваліфікованих робітників масових професій у нас є тепер інші форми навчання, які вже себе виправдали.

Заводи-втузи 30-х років, які діяли в умовах гострої нестачі спеціалістів, будували свою роботу за принципом підготовки кадрів, перш за все, для свого підприємства. В сучасних умовах від цього принципу, мабуть, слід відмовитись, тому що підприємства, які можуть бути базовими, в основному забезпечені спеціалістами. Заводам-втузам доведеться тепер готувати кадри головним чином не для власного, а для інших підприємств. І це дуже добре, бо передові підприємства з багатим виробничо-технічним досвідом поширюватимуть свої цінні традиції і новаторські методи роботи не тільки шляхом використання преси, радіо, кіно, а й через живих людей — вихованців своїх втузів. У цьому виявиться один з чудових засобів соціалістичної взаємодопомоги радянських республік, областей, економічних районів, підприємств.

У зв'язку з відновленням діяльності заводів-втузів дуже важливе значення матиме правильний вибір базових підприємств. Базові заводи, на нашу думку, повинні бути відібрані з числа найбільш великих і передових підприємств, оснащених сучасною технікою. Це доцільно не лише з точки зору забезпечення заводів-втузів необхідною навчально-виробничою базою, але і з точки зору регулювання навчально-трудоного режиму студентів.

У нас є заводські філіали великих стаціонарних технічних вузів. Є також вечірні або денні галузеві технічні вузи, розташовані нерідко поруч з великими заводами. Це значною мірою полегшує створення заводів-втузів шляхом перебудови ряду навчальних закладів.

Щодо питань організаційної структури, навчально-трудоного режиму, навчальних планів і програми заводів-втузів, то вони, після всебічного обговорення, повинні бути спеціально розглянуті й розв'язані відповідними міністерствами, раднаргоспами і профспілковими органами.

С. С. КОРКІН

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ В БОРОТЬБІ ЗА ДАЛЬШЕ ЗМІЦНЕННЯ ТИЛУ В ПЕРІОД ПОСИЛЕННЯ ІНОЗЕМНОЇ ВОЄННОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ (листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)

Восени 1918 р. в міжнародному становищі Радянської республіки сталися серйозні зміни. Під впливом Жовтневої революції в західно-європейських країнах революційний рух набрав більш широкого розмаху. Революція в Німеччині та Австро-Угорщині мала дуже важливе

значення для Радянської Росії: вона дала можливість анулювати Брестський договір і полегшила боротьбу проти німецьких окупантів.

Перша світова війна закінчилась поразкою Німеччини та її союзників. Звільнивши свої війська з Західного фронту, імперіалісти США, Англії, Франції, Японії послали інтервенцію проти Радянської держави. В листопаді 1918 р. почалось перекидання іноземних військ у Радянську Росію і на Україну. Тільки на півдні нашої країни висадилось близько 80 тис. чоловік. Зростала кількість військ інтервентів на Півночі й Далекому Сході.

Одночасно імперіалісти США і Західної Європи посилювали озброєння та постачання білих армій, розглядаючи їх, як свої наймані війська. Якщо поразка чехословацького корпусу ослабила напруженість на сході, то висадка іноземних військ і наступ білокозачих банд генерала Краснова послали небезпеку з півдня. Тому з кінця листопада 1918 р. Південний фронт став для Радянської Росії головним. В. І. Ленін вказував, що без перемоги на Південному фронті ні про яке зміцнення Радянської влади в центрі не могло бути й мови¹.

Південний фронт продовжував залишатися головним протягом зими й весни 1919 р. Навіть коли в квітні 1919 р. Колчак наближався до Волги, а Червона Армія відступала, увага партії до Південного фронту не послабла. В. І. Ленін говорив тоді: «Ні одного полку, ні одної роти не візьмемо ми з Південного фронту. Для Східного фронту ми зберемо нові армії, і для цього оголошена нами мобілізація»².

Ця увага до Південного фронту стає зрозумілою, коли врахувати, що замість розгромлених банд генерала Краснова збільшилась при допомозі іноземних імперіалістів добровольча армія генерала Денікіна, який захопив Північний Кавказ і загрожував Донбасу.

Щоб стримати просування ворога і перейти проти нього в рішучий наступ, необхідна була армія в три мільйони чоловік. Восени 1918 р. В. І. Ленін сказав, що таку армію можна мати «і ми її матимемо»³. Але для створення численної армії потрібний був міцний тил, здатний постачати її продовольством, зброєю, боеприпасами, обмундируванням, спорядженням, і, перш за все,— міцна й широка соціальна база.

До листопада 1918 р. такою соціальною базєю був союз робітничого класу з селянською біднотою, який Комуністична партія зміцнювала шляхом організації походів робітників на село для допомоги бідноті в її боротьбі проти куркульства. Але при посиленні зовнішньої інтервенції та розгортанні масштабів громадянської війни ця база стала недостатньою. Необхідно було розширити її шляхом залучення середнього селянства до активної боротьби на боці Радянської влади.

І це було необхідно ще більше тому, що після аграрної реформи кількість селян-середняків зростала за рахунок зменшення кількості бідноти. Середняк ставав центральною фігурою на селі.

Влітку 1918 р. середнє селянство, незадоволене хлібною монополією та твердими цінами на хліб, значною масою почало переходити на бік куркулів. В. І. Ленін на засіданні ВЦВК 29 липня 1918 р. говорив: «Вагання серед селян нас не дивує. Селянська маса не пройшла такої життєвої школи, яку пройшов пролетаріат, що звик десятиріччями бачити в капіталістів свого класового ворога...»⁴. Але на своєму власному досвіді селяни переконувались у необхідності підтримувати Радянську владу.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 247.

² Там же, стор. 283.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 83.

⁴ Там же, стор. 14.

Середнє селянство бачило, що там, де тимчасово встановлювалася влада контрреволюційних сил, поміщики відбирали у селян землю, а буржуазія — націоналізовані фабрики й заводи. Сибірський уряд Колчака прийняв постанову, в якій забороняв під страхом жорстокого покарання будь-який замах на поміщицькі та інші приватновласницькі землі¹. Люта воєнна диктатура, розстріли тисяч робітників і селян-бідняків на селі, переповнені тюрми, жорстокі розправи в містах і селах, контрибуції, що накладались на селян, каральні експедиції — все це остаточно підірвало дрібнобуржуазні ілюзії селянства й обумовило його поворот на бік Радянської влади. Цим і пояснюються масові повстання селян та розвиток партизанського руху в Сибіру².

Коли почався наступ Червоної Армії на Східному фронті, селяни визволеної від контрреволюції території дружелюбно зустрічали радянські війська³. Вони добровільно здавали хліб для голодуючих центрів. Так, наприклад, в Малмижському повіті, Вятської губернії, у вересні 1918 р. селяни протягом двох тижнів добровільно передали державі 100 тис. пудів хліба. А в січні 1919 р., виконуючи постанову повітового з'їзду комбідів, селяни п'яти волостей Сарапульського повіту, Вятської губернії, з власної ініціативи зібрали для Москви і Петрограда 80 тис. пудів хліба й самі його доставили до місця призначення⁴.

Поворот середняка на бік Радянської влади не можна розглядати тільки як наслідок стихійного процесу. Він був підготовлений правильною політикою партії щодо селянства. Розгром куркульства та поразка чехословацького корпусу й білогвардійців переконали середняка в силі Радянської влади, в її прагненні захистити інтереси середнього селянства.

Комуністична партія завжди вказувала на те, що політика нейтралізації середняка була тимчасовою. Завдання партії полягало в тому, щоб притягнути середняка на бік пролетаріату в справі захисту соціалістичної Батьківщини і будівництва соціалізму. В листі до елеських робітників 6 серпня 1918 р. В. І. Ленін писав: «Ми за такий союз, за угоду з середнім селянством, бо з ним нам, робітникам-комуністам, розходитися не слід, і йому ми готові робити ряд уступок»⁵. В. І. Ленін підкреслював, що в політиці партії по відношенню до середняка треба проявляти максимум обережності, уваги і шляхом необхідних поступок домагатися з ним угоди. Здійснювана в той період аграрна реформа, а також перші економічні заходи Радянської влади, спрямовані на поліпшення становища трудового селянства, були передумовою для створення такого союзу.

Радянський уряд подав всебічну допомогу селянській бідноті і середнякам у відновленні й розвитку господарства. Незважаючи на гостру нестачу металу, продовжувалось виробництво сільськогосподарського реманенту та машин. Тільки за період з 1 жовтня 1918 р. по 1 травня 1919 р. Наркомземом було відправлено на село 82,6 тис. плугів, 328,3 тис. кіс, 150,6 тис. серпів, 8,4 тис. різних сільськогосподарських машин, в тому числі 52 трактори. На 1 лютого 1919 р. в 14 губерніях РРФСР працювало 177 ремонтних сільськогосподарських майстер-

¹ «Колчаковщина. Сборник документов», Москва — Самара, 1932, стор. 7.

² Архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 35, арк. 4—5.

³ «Документы по истории гражданской войны в СССР», т. I, Политиздат при ЦК ВКП(б), М., 1941, стор. 340, 341.

⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі—ЦДАЖР СРСР), ф. 393, оп. 1, спр. 95, арк. 15.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 32.

рень, відкритих Наркомземом РРФСР, і 430 таких самих майстерень готувалось до відкриття¹. За рахунок держави провадились землевпорядні та меліоративні роботи, зростала сітка дослідних сільськогосподарських установ.

Комуністична партія і Радянський уряд подавали всебічну допомогу соціалістичним сільським господарствам, що зароджувалися вперше в історії людства. В липні—серпні 1918 р. комунам було асигновано 60 млн. карбованців для придбання ними насіння та інвентаря. В листопаді того ж року Раднарком РРФСР з метою дальшого розвитку сільського господарства і перебудови його на соціалістичних началах створив спеціальний фонд у розмірі 1 млрд. крб.

Всі заходи партії та Уряду в справі подання допомоги як одноосібним, так і колективним селянським господарствам сприяли зміцненню союзу пролетаріату з сільською біднотою, а також повороту середнього селянства на бік Радянської влади. В. І. Ленін в статті «Цінні признання Питирима Сорочкіна», написаній в листопаді 1918 р., вказав на причини цього повороту. Вони полягали в тому, що дрібнобуржуазна демократія, яка в минулому схилялась на бік меншовиків та есерів, на досвіді переконалась в правильності зовнішньої політики Радянської влади, в необхідності укладення Брестського миру. Дрібнобуржуазна демократія розчарувалась і в меншовиках, і в есерах, побачивши сумні наслідки союзу з білими генералами та іноземними імперіалістами.

В. І. Ленін вчив партію всебічно використовувати цей поворот. Він вважав недостатнім зустріти його дружельюбним співчуттям. Необхідно було навчитися викликати такий поворот в окремих шарах і групах широкої дрібнобуржуазної демократичної маси. Перш за все, В. І. Ленін звернув увагу на використання повороту середнього селянства. В. І. Ленін неодноразово вказував на необхідність зміни політики партії і Радянської влади щодо середнього селянства в сторону переходу від нейтралізації до встановлення з ним міцного союзу.

Остаточне ствердження політика партії щодо середнього селянства одержала в рішеннях VIII з'їзду РКП(б). Звертаючи увагу на труднощі в здійсненні нової політики партії в умовах війни і господарської розрухи, В. І. Ленін в доповіді і виступах на з'їзді висловив упевненість в тому, що після річної попередньої роботи, яка обумовила поворот дрібнобуржуазної демократії, в тому числі і середнього селянства, на бік Радянської влади, партія з цим завданням справиться. Найкращим заходом в справі зміцнення союзу з середнім селянством він вважав достатнє постачання сільського господарства промисловими товарами, сільськогосподарськими машинами та інвентарем. В. І. Ленін підкреслював, що середній селянин — матеріаліст і практик, і він потребував від нас конкретних благ, яких ми тоді дати не могли.

Для створення такої можливості необхідно було покінчити з іноземною воєнною інтервенцією і громадянською війною, відбудувати зруйноване народне господарство, розвинути соціалістичну індустрію. Всі ці важкі завдання не можна було вирішити без участі середнього селянства. Тому виникала нагальна потреба знайти і визначити ґрунт для згоди з середняком в умовах політики воєнного часу.

В тодішній програмі партії говорилося, що РКП прагне до якнайповнішого проведення в життя розвитку соціалістичних форм виробництва в сільському господарстві, вважаючи цей шлях єдиним для підвищення продуктивності праці та поліпшення умов життя трудівників села.

¹ «Аграрная политика Советской власти (1917—1918 гг.). Документы и материалы», Изд-во АН СССР, М., 1954, стор. 516—518.

Рахуючись з тим, що дрібні селянські господарства мали існувати ще довгий час, програма вказувала на конкретні заходи, необхідні для піднесення продуктивності праці й поліпшення добробуту трудящого селянства. В програмі підкреслювалось, що у всій своїй роботі на селі РКП повинна була, як і раніше, спиратись на його пролетарські й напівпролетарські шари і, перш за все, організовувати їх в самостійну силу. По відношенню ж до куркульства політика РКП полягала в тому, щоб вести рішучу боротьбу проти його експлуаторських тенденцій, придушувати його опір радянській політиці.

По відношенню до середнього селянства політика партії полягала в поступовому і планомірному втягненні його до справи соціалістичного будівництва. Відокремлюючи середняка від куркулів, необхідно було залучати його на бік робітничого класу шляхом уважного ставлення до його потреб. Борючись з його відсталістю, йти на уступки у визначенні способів проведення соціалістичних перетворень¹. В резолюції «Про ставлення до середнього селянства» говориться, що VIII з'їзд партії «визнає, що в теперішній момент особливо важливе значення має більш правильне проведення партійної лінії щодо середнього селянства, в розумінні більш уважного ставлення до його потреб, усунення сваволі з боку місцевих властей і прагнення до угоди з ним»².

Поворот середнього селянства на бік Радянської влади та перехід партії від політики нейтралізації середняка до політики встановлення міцного союзу з ним були вирішальною передумовою для створення більш міцного радянського тилу в період посиленого натиску з боку іноземного капіталу, для створення численної Червоної Армії за рахунок залучення в її ряди селян-середняків.

Питання про принципи будівництва Червоної Армії привертало увагу партії ще за кілька місяців до VIII з'їзду партії³.

VIII з'їзд партії в результаті обговорення воєнного питання одностайно прийняв рішення, в якому вказувалось, що в обстановці іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни армія може бути тільки постійною, кадровою, суворо централізованою і укомплектованою на основі загальної військової повинності та класового принципу відбору з робітників і трудівників-селян. З'їзд вказав на величезне значення партійно-політичного апарату з армії в справі згуртування і виховання всього складу армії⁴.

Перехід середнього селянства на бік Радянської влади мав місце не тільки в центральних районах Росії. В повній мірі він відбувався і серед селян-середняків раніше пригноблених націй.

Комуністична партія з перших днів встановлення диктатури пролетаріату приступила до розв'язання національного питання не тільки прийняттям декларації, яка визнала повну рівноправність усіх націй, а й практичним розв'язанням конкретних питань в цьому напрямку. Першим актом уряду РРФСР в справі конкретного розв'язання національного питання був Маніфест до українського народу від 3 (16) грудня 1917 р., яким визнавалось право Української Народної Республіки на повне відокремлення і створення самостійної держави без будь-яких обмежень.

В. І. Ленін говорив: «...ми безумовно стоїмо за повну й необмеже-

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК». ч. I, вид. 7, Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 396—397.

² Там же, стор. 418.

³ «Очерки по истории военной и военно-боевой работы ВКП(б). Сборник статей», ч. I, Л., 1934, стор. 275—276.

⁴ «КПРС в резолюціях...», ч. I, стор. 407.

ну свободу українського народу... Ми скажемо українцям: як українці, ви можете влаштувати в себе життя, як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротись проти вашої і нашої буржуазії»¹. В мобілізації сил українського народу на боротьбу з інтервенцією та українською контрреволюцією величезне значення мало створення в липні 1918 р. Комуністичної партії України.

Велика підготовча робота по розв'язанню національного питання проводилась у східних районах — в Середньому Поволжі, на Уралі, в Туркестані. При Народному Комісаріаті РРФСР в справах національностей та губернських виконкомах у східних губерніях були створені національні відділи. Такі відділи існували при Казанському, Нижньогородському, Самарському, Уфімському та інших виконкомах Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Вони здійснювали велику політичну роботу серед багатонаціонального населення на рідній мові даної національності².

Протягом 1918 р. були створені мусульманські, по суті національні комуністичні партійні організації, керівництво якими здійснював ЦК РКП(б). Ці парторганізації відіграли значну роль в організації трудящих мас серед національних меншостей на боротьбу з білогвардійщиною. Так, у боях за визволення Самари брала участь мусульманська дружина, організована Самарським Комуністичним мусульманським комітетом³.

Надаючи великого значення діяльності комуністичних мусульманських організацій і здійснюючи керівництво ними, ЦК РКП(б) на початку листопада 1918 р. провів у Москві з'їзд мусульманських комуністичних організацій, на якому було заслухано звіт ЦК мусульманських комуністичних організацій і доповіді з місць. За пропозицією ЦК РКП(б) з'їзд прийняв рішення про створення мусульманської секції на чолі з мусульманським бюро ЦК РКП(б)⁴.

13 листопада 1918 р. ВЦВК звернувся до трудящих національних республік і районів з закликом про об'єднання всіх сил для боротьби з ворогами революції. Заклик цей знайшов палкий відгук серед робітників і селян України, Білорусії, Литви та інших колишніх окраїн Росії. Під керівництвом комуністичних організацій повсюди розгорталась рішуча боротьба трудящих проти іноземних інтервентів і білогвардійців. Особливо запеклою була вона на Україні.

Яскравим прикладом, що характеризує поворот трудящих, головним чином селянських мас пригнічених національностей, на бік Радянської влади, був перехід башкирського національного корпусу, створеного башкирським буржуазно-націоналістичним урядом для боротьби проти Червоної Армії, на її бік. Башкирський національний уряд під натиском мас змушений був визнати Радянську Конституцію та входження Башкирії до складу РРФСР⁵. 23 березня 1919 р. ВЦВК видав декрет про створення Башкирської Радянської Автономної Республіки. Це була перша автономна республіка в складі РРФСР.

В листопаді—грудні 1918 р. по мірі вигнання німецько-австрійських військ з України, Білорусії і Прибалтики на цій території відновлювалась Радянська влада. Проблема створення міцного радянського тилу

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 305.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 37, арк. 173.

³ Там же, спр. 57, арк. 31—32.

⁴ Л. Рубинштейн, В борьбе за ленинскую национальную политику, Татиздат, Казань, 1930, стор. 51.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1313, оп. 1, спр. 56, арк. 12.

набирала більш широкого значення. А це свідчило, перш за все, про правильне вирішення національного питання, взагалі питань зовнішньої і внутрішньої політики в умовах громадянської війни і політики воєнного комунізму не тільки на території РРФСР, але й інших радянських республік, які визволялись від німецької окупації і разом з тим опинились під загрозою нової окупації з боку імперіалістів Антанти і США.

В обстановці іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни виникла необхідність встановлення більш тісного контакту й організаційних зв'язків для єдності дій. Оскільки Південний фронт на цей момент став головним фронтом, то виключне місце після РРФСР належало Україні, через територію якої він проходив. Україна стала найближчим тилом. Тому питання про взаємовідносини між РРФСР та УРСР у встановленні більш тісних зв'язків для розв'язання всіх питань набувало особливо важливого значення.

Тимчасовий робітничо-селянський уряд України в декларації від 28 січня 1919 р. заявив про необхідність встановлення тісного і всебічного зв'язку з Радянською Росією. В свою чергу Голова ВЦВК РРФСР Я. М. Свердлов, виступаючи на III Всеукраїнському з'їзді Рад, також підкреслив величезне значення зв'язку двох Радянських республік: «З жодною частиною старої Російської імперії нинішня Радянська Російська республіка не зв'язана так, як вона зв'язана з Україною»¹. Я. М. Свердлов заявив, що російський народ завжди подавав і надалі подаватиме всебічну допомогу братерському українському народові.

Такі першочергові завдання, як зміцнення Радянської влади, особливо на селі, створення Червоної Армії, проведення конфіскації поміщицької та націоналізації всієї землі, проведення націоналізації банків, промисловості й транспорту, відбудова промислового Донбасу й організація продовольчої справи,— могли бути розв'язані тільки за участю Радянської Росії і лише з її допомогою.

На прохання Всеукраїнського ЦВК уряд РРФСР і ЦК РКП(б) послали на Україну працівників, які вже мали досвід організаційної, партійної, радянської, господарської та воєнної роботи².

В той час, як в РРФСР уже закінчувалась націоналізація великої промисловості, на Україні вона тільки починала розгортатись по мірі визволення території від німецько-австрійських окупантів та буржуазно-націоналістичної Директорії.

На середину березня 1919 р. в багатьох містах України були створені РНГ і проводилась націоналізація промисловості. В цьому ж місяці проводилась націоналізація вугільної промисловості Донбасу, і, щоб у цей період не припинялись добування вугілля і робота заводів, Українська РНГ 22 березня 1919 р. постановила до повної націоналізації промисловості Донбасу відповідальність за стан підприємств покласти на їх власників і управителів³. В середині квітня постановою Української РНГ були оголошені державною власністю всі підприємства, які добували залізну й марганцеву руду, з усім рухомим і нерухоми майном, де б воно не знаходилось⁴.

Щоб забезпечити злагоджену і планомірну діяльність радянсько-

¹ «Образование СССР. Сборник документов, 1917—1924», Изд-во АН СССР, М.—Л., 1942, стор. 82.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 393, оп. 10, спр. 96, арк. 5.

³ Там же, оп. 12, спр. 25, арк. 96. З доповіді представника Української РНГ 12 березня 1919 р.

⁴ Там же, спр. 30, арк. 16, 17.

го тилу всієї країни для безперебійного постачання фронту, постановою ВЦВК РРФСР 30 листопада 1918 р. була створена Рада Робітничо-Селянської Оборони під головуванням В. І. Леніна.

Рада Оборони об'єднала під своїм керівництвом всі промислові підприємства та установи, які працювали на оборону країни. Головну увагу Рада Оборони звернула на розгортання воєнної промисловості та поліпшення роботи транспорту, на своєчасне постачання всім необхідним дивізій, які заново формувалися.

Мобілізуючи всі сили на допомогу фронту, Комуністична партія і радянські органи влади виявляли велике піклування про забезпечення всім необхідним робітників і в першу чергу тих, які працювали на підприємствах оборонної промисловості. Робітники цілого ряду воєнних заводів і залізничного транспорту звільнялись від призову в Червону Армію і на початок 1919 р. забезпечувались червоноармійськими пайками згідно з постановами Ради Оборони.

Особливу увагу партія і Радянська влада звертали на забезпечення робітників Донбасу. Під час німецької окупації становище робітників Донбасу було виключно важким. В Донецькому басейні лютував голод. Про це розповідається у відкритому листі Крайового бюро робітників-металістів і обласного правління союзу робітників гірничої промисловості, направленому окупаційним властям¹. Після визволення Донбасу 13 лютого 1919 р. РНК РРФСР постановила: вважати становище Донбасу надзвичайним і в надзвичайному порядку провести ряд заходів для швидкого постачання робітників Донбасу продовольством, тканинами, грошовими знаками і всіма необхідними матеріалами. Наркомат шляхів РРФСР повинен був надати в розпорядження продорганів, які постачали Донбас, необхідну кількість паровозів і вагонів для перевозки 450 тис. пудів хліба з станцій Бердянського і Мелітопольського повітів, а також доставити терміново мануфактурні товари, взуття і кріпильний шахтний ліс з районів заготівок у кількості, зизначеній «Головвугіллям». За цією ж постановою обов'язком Надзвичайного уповноваженого по постачанню Червоної Армії було створення постійних комісій за участю представників ВРНГ РРФСР, Наркомпроду РРФСР і ВЦРПС по обліку і розбиранню трофейного майна, в першу чергу в районі Донбасу і Азовського моря, а також забезпечення робітників Донбасу за рахунок трофеїв.

Особливе значення надавалось пуску підприємств, які могли б забезпечувати фронт зброєю, боеприпасами та іншим спорядженням. Як тільки було визволено від німецьких окупантів м. Луганськ, Рада Оборони вжила термінових заходів до відродження Луганського патронного заводу. В середині лютого 1919 р. В. І. Ленін особисто по телеграфу запросив від комісара заводу відомості про матеріали, яких невістачало для пристосорення пуску заводу, а також про кількість робочої сили і спеціалістів, необхідну для того, щоб завод міг довести випуск патронів до 1,5 млн. штук на день².

Одним з найважливіших було продовольче питання. Від нього залежало розв'язання ряду інших питань. Після вигнання німецьких окупантів з України ніякого продовольчого апарату не існувало. Постачання населення продовольством було повністю дезорганізовано і перебувало в надзвичайно тяжкому стані. Тому заново створювався весь продовольчий апарат, починаючи з Народного Комісаріату продовольства УРСР і кінчаючи місцевими губернськими та повітовими ком-

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5556, оп. 1, спр. 63, арк. 60—61.

² «Ленинський збірник», т. XXV, Партиийное издательство, М., 1933, стор. 55.

продами¹. Аж до створення продовольчого апарату проводило свою роботу Военнопродовольче бюро ВЦРПС (Воєнпродбюро).

Для успішного розв'язання проблеми постачання населення і Червоної Армії продовольством необхідно було відразу ж перейти до введення державної монополії на торгівлю хлібом і встановлення твердих цін на хліб та інші сільськогосподарські нормовані продукти.

Через те що куркулі не хотіли здавати державі надлишків хліба по твердих цінах, Радянська влада змушена була вдасться до надзвичайних засобів — організації продовольчих загонів і примусового вилучення надлишків хліба.

В березні 1918 р. на допомогу Наркомпроду України з РРФСР були направлені група продпрацівників і кілька продовольчих загонів — всього 1500 чоловік². Але цих сил виявилось замало. Робота розпорощених нечисленних продзагонів не давала бажаних результатів. Тому почали створювати великі загони, які називались експедиціями. Такі загони посилались у південні та південно-західні губернії, де особливо поширився куркульський бандитизм. Весною 1919 р. на Україні такі експедиції працювали в Херсонській губернії, в Єлисаветградському та Мелітопольському повітах, в Катеринославській губернії та в районі Умані³.

Куркульські заколоти часто зривали роботу заготівельних органів, і тоді продовольчі загони перетворювались в бойові загони по боротьбі з куркульським бандитизмом.

Поряд з продзагонами Воєнпродбюро ВЦРПС, які безпосередньо підлягали Наркомпроду УРСР, на Україні діяли ще продзагони Губпродкомів. Крім того, були експедиції та загони промислових організацій Донбасу, Петрограда та інших міст. Вони заготовляли нормовані й ненормовані продукти сільського господарства. Все це вносило різнобій та безладдя, що викликало незадоволення селян і не розв'язувало продовольчого питання. Продовольче становище Донбасу залишалось катастрофічним. У Харкові робітники одержували по півфунта хліба на день, а члени їх сімей — по три восьмих фунта на два дні⁴. Частина Червоної Армії, які не мали планомірного постачання продовольством, часто переходили на самостійні заготівки й самопостачання в місці їх перебування⁵. Необхідно було ввести єдину систему, яка дала б можливість забезпечити більш планомірне постачання продовольством, використавши всі надлишки хліба.

Всеукраїнський ЦВК 14 квітня 1919 р., заслухавши доповідь Наркомпроду України О. Г. Шліхтера, прийняв рішення про перехід до продовольчої розверстки, по якій вилучення надлишків хліба повинно було проводитися за класовим принципом. Селяни, що мали не більше 5 га землі, зовсім звільнялись від продрозверстки, а ті, в яких було від 5 до 10 га землі, обкладались по продрозверстці помірно. До цієї групи належало середнє селянство. Селяни, які мали більше 10 га, перетворювались у головних поставщиків хліба і перекривали недобір від другої категорії здавальників⁶. Кількість хліба, що його належало здати державі від врожаю 1918 р. по продрозверстці, було визначено в 100 907 000 пудів.

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 393, оп. 12, спр. 25, арк. 324—325.

² Там же, ф. 5557, оп. 1, спр. 63, арк. 4—5.

³ Там же, ф. 5556, оп. 1, спр. 63, арк. 7.

⁴ Там же, ф. 1943, оп. 4, спр. 187, арк. 22, 25.

⁵ Там же, 5556, оп. 1, спр. 63, арк. 5.

⁶ Там же, ф. 393, оп. 12, спр. 25, арк. 318.

Збір хліба по губерніях розподілявся в таких розмірах¹: по Катеринославській — 11 350 тис. пудів, Київській — 12 650 тис., Подільській — 1900 тис., Полтавській — 19 950 тис., Таврійській — 24 670 тис., Херсонській — 6850 тис., Харківській — 22 700 тис., всього — 100 070 тис. пудів хліба. Заготівля хліба проводилась і в інших губерніях, які тут не вказані. Так, наприклад, по Чернігівській губернії на 1 травня 1919 р. було заготовлено хліба 204 548 пудів².

Проте намічений план продовольчої розверстки виявився нереальним і далеким від виконання, бо Україна — головна житниця Росії — вже не мала тих запасів хліба, що в мирний час. За даними статистики, по Полтавській губернії за останні 10 років врожайність хлібів знизилась на 27%, а в порівнянні з попереднім, 1917 р., врожай в 1918 р. став нижчий на 16%. Валовий збір хліба в середньому за минулі роки визначався в 144 млн. пудів, з яких 34 млн. пудів вивозилось з губернії. В 1918 р., в зв'язку з падінням валового збору, надлишки хліба визначались в межах 11—12 млн. пудів. Причому гетьманськими властями було реквізовано 5652 тис. пудів і більше половини цієї кількості було вивезено. Можливість дальших заготовок визначалась в 2—3 млн. пудів, враховуючи, що значна частина надлишків хліба була вивезена міщочниками³. Ці дані близькі до дійсного становища не тільки в Полтавській, а й в інших губерніях, бо, крім зниження врожайності на всій Україні, її ще й грабували протягом року німецько-австрійські окупанти, петлюрівські та інші банди.

Величезним гальмом у розв'язанні продовольчого питання й налагодженні роботи промисловості на Україні була транспортна розруха. В січні 1919 р. на 2400 км. залізничного шляху на Україні було 14 454 вагони, з них 5761 несправний. Паровозів було 493, з них несправних — 197. В середньому за добу вантажилось 353 вагони. З них лише 56 вагонів завантажувалось паливом і 31 продовольством. Решта (252) вагонів використовувалась для військових потреб і частково для перевозок пасажирів⁴. Через нестачу паровозів і палива состави поїздів довгий час простоювали на станціях. Так, наприклад, 5 лютого 1919 р. на дільниці станцій Купянськ — Попасна через відсутність паровозів стояло 570 вагонів з вугіллям і 1005 вагонів порожняка⁵.

Щоб поліпшити роботу залізничного транспорту і перевозку продовольства, палива та інших вантажів, по розпорядженню НКШ паровози доставлялись з РРФСР, і на кінець березня 1919 р. на залізницях України їх вже налічувалось близько 800⁶. Для посилення керівництва залізничними партійними організаціями, а через них і всією роботою транспорту ЦК КП(б)У створив у своєму складі залізничний відділ⁷.

Звідси стає зрозумілим, що план продрозверстки для України був досить напружений. Про це свідчать такі цифри: по Полтавській губернії на 1 травня 1919 р. було заготовлено тільки 919 454 пудів хліба⁸, а всього по Україні на початок червня 1919 р. було заготовлено

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1943, оп. 4, спр. 187, арк. 23—24.

² Там же, арк. 22.

³ Там же, оп. 6, спр. 1412, арк. 5—12.

⁴ Там же, ф. 1235, оп. 93, спр. 97, арк. 93—94.

⁵ Там же, ф. 393, оп. 12, спр. 27, арк. 129.

⁶ Там же, спр. 25, арк. 13.

⁷ Там же, спр. 26, арк. 93.

⁸ Там же, ф. 1943, оп. 4, спр. 187, арк. 21.

8 млн. пудів хліба. В Радянську Росію порядком товарообміну було відправлено понад 3 млн. пудів продовольства¹.

Однак слід відзначити, що виконання плану продрозверстки і в таких розмірах було не малим успіхом, враховуючи ті виключно несприятливі умови, які склалися в той період на Україні.

Основою політики по відношенню до середнього селянства на Україні служили рішення VIII з'їзду РКП(б). Рішення з'їзду «Про відношення до середнього селянства» поширювались на всю територію, де встановлювалась Радянська влада й керівництво Комуністичної партії. Це підтверджується наступними рішеннями III з'їзду КП(б)У по доповіді Наркомпроду і Пленуму ЦК КП(б)У, який проходив в квітні 1919 р., «Про куркульську контрреволюцію і завдання партії», а також в рішеннях липневого і вересневого пленумів ЦК КП(б)У (1919 р.) і пізніше в резолюції VIII конференції РКП(б) (грудень 1919 р.) «Про Радянську владу на Україні». В усіх вказаних рішеннях ніде не говориться про нейтралізацію середняка, навпаки, підкреслюється необхідність досягнення угоди з середнім селянством, встановлення союзу з ним і залучення його до активної участі в боротьбі проти всіх сил контрреволюції, до будівництва соціалізму. Тільки правильною національною політикою партії і переходом від нейтралізації середнього селянства до союзу робітничого класу з ним можна пояснити швидкий розгром петлюрівських банд і повалення влади Директорії, яка не одержала підтримки з боку більшості українського селянства, в тому числі й середнього селянства. Але вагання середняка, незадоволеного продовольчою політикою Радянської влади й порушенням революційної законності, продовжувалось і в той період.

Весною 1919 р. на Україні ще не було регулярної Червоної Армії, були партизанські формування з повстанців і добровольців. А відсутність регулярної армії — це ознака слабості центральної Радянської влади. Організація бідноти, створення комбідів розгортались слабо і не скрізь. Так, Чернігівський губернський з'їзд Рад лише в середині квітня 1919 р. прийняв рішення про повсюдне створення комбідів і формування продзагонів для розгортання нещадної боротьби проти куркулів і вилучення в них хліба². Тоді ще тільки створювались губернський та повітові продовольчі комітети по всій губернії.

В більшості волостей Лохвицького повіту, Полтавської губернії, в травні 1919 р. ще не було комбідів. Заможні селяни чинили опір при проведенні обліку хліба, і в них виявляли сховані великі запаси. Тільки після застосування репресій вони відвозили хліб на зсипні пункти³. Набагато гірше стояла справа з організацією бідноти в південних і західних губерніях України, де особливо був поширений куркульський бандитизм. Куркульські банди розганяли комбіди і тероризували селянську бідноту⁴.

Оскільки розв'язання земельного питання затримувалось, то не створювалась і матеріальна база для міцного воєнно-політичного союзу робітничого класу з середнім селянством. «Воєнний союз не може існувати без економічного»⁵, — вчив В. І. Ленін.

Таким чином, весною 1919 р. становище на Україні залишалось напруженим.

¹ А. В. Лихолат, Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917—1922 рр.), Держполітвидав УРСР, К., 1955, стор. 334.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 393, оп. 12, спр. 25, арк. 323, 324, 325.

³ Там же, ф. 5556, оп. 1, спр. 63, арк. 42.

⁴ Там же, арк. 13.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 449.

В центральних областях РРФСР на кінець 1918 р. боротьба за зміцнення Радянської влади на селі в основному закінчилась. Куркульство було розгромлене, а середнє селянство зробило поворот в бік підтримки Радянської влади. Аграрна реформа також в основному була закінчена, селяни одержали в своє користування поміщицьку землю. Всі ці успіхи дали можливість перейти від політики нейтралізації середнього селянства до створення міцного союзу з ним. Радянська влада одержала можливість ввести продовольчу розверстку для губерній, які виробляли хліб, і розгорнути більш широке будівництво регулярної Червоної Армії. В. І. Ленін вказував, що в умовах громадянської війни й боротьби з іноземними інтервентами «селянин одержував від робітничої держави всю землю і захист від поміщика, від куркуля; робітники одержували від селян продовольство в позичку до відбудування великої промисловості»¹.

Інше становище склалося на Україні. Тут основна маса селянства допомагала частинам Червоної Армії в справі вигнання німецьких окупантів і в розгромі петлюрівської Директорії. Однак не тільки куркульство, а в значній мірі й середнє селянство України виявляли незадоволення продовольчою політикою Радянської влади і схилились на бік контрреволюції.

На Україні, як і на Поволжі та в Сибіру, білогвардійська контрреволюція навчила селян відрізнати своїх дійсних друзів і ворогів. «В Сибіру і на Україні контрреволюція могла тимчасово перемагати, тому що буржуазія мала там за собою селянство, тому що селяни були проти нас»². Буржуазія, яка виступала з лозунгами свободи торгівлі, мала успіх в боротьбі за вплив на селян. Цим і пояснюються воєнні успіхи контрреволюції і на сході, і на півдні. Але досить було на короткий час встановитись білогвардійському режимові, щоб селяни переконались в необхідності підтримувати Радянську владу в боротьбі проти спільного ворога.

Українському середньому селянству, як і середньому селянству Поволжя, Уралу, Сибіру, потрібен був власний сумний досвід для того, щоб знайти вірний шлях до свого визволення від ворогів. Жорсткий урок короткочасного панування режиму денікінщини був досить переконливий, щоб зробити остаточний вибір на користь підтримки диктатури пролетаріату. Денікін «зламав собі шию на українському мужикові»³.

О. І. ЛУГОВА

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЛЕТАРІАТУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

Сільськогосподарський пролетаріат Росії в епоху капіталізму був найбільш революційним загоном селянства. Сільська біднота, в першу чергу сільськогосподарські робітники, експлуатація яких у той час «відрізнялась від експлуатації фабричного пролетаріату лише своєю формою»⁴, виступала об'єктивним союзником робітничого класу в проле-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 420.

² Там же, стор. 448.

³ Г. К. Орд жоникидзе, Статті и речи, т. I, Госполитиздат, М., 1956, стор. 105.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, стор. 76.

тарській революції, його надійною опорою в справі перетворення суспільства.

Історія сільськогосподарського пролетаріату в Росії, в тому числі й на Україні, періоду капіталізму до цього часу ще недостатньо висвітлена в радянській історіографії, багато питань вимагають поглибленого дослідження. До них, зокрема, належить питання про визначення чисельності сільськогосподарського пролетаріату на півдні України, де його кількість була особливо велика.

В. І. Ленін приділяв значну увагу питанням формування і чисельного складу сільськогосподарського пролетаріату. Спираючись на власні підрахунки, а також на підрахунки П. Ф. Руднева, зроблені в статті «Промыслы крестьян Европейской России», В. І. Ленін вважав приблизно вірною, хоч і мінімальною, цифру сільськогосподарських робітників у Європейській Росії з 3,5 млн. чол. Він писав: «Цю цифру пана Руднева слід вважати мінімальною, через те що, по-перше, дані земських переписів більш-менш застаріли, стосуючись до 80-х, іноді навіть до 70-х років, і через те що, по-друге, при визначенні процента сільськогосподарських робітників не взято зовсім до уваги райони високорозвиненого землеробського капіталізму — прибалтійські і західні губернії»¹.

Більш-менш точно визначення кількості сільських робітників у Росії було предметом дослідження ряду істориків та економістів як XIX, так і початку XX ст. Але через те, що тоді не існувало офіційної державної і земської статистики сільськогосподарської найманої праці, дослідники вдавалися до неоднакових способів підрахунку. Внаслідок цього в літературі трапляються досить розбіжні дані про кількість сільськогосподарських робітників. За підрахунками економіста С. О. Короленка, в кінці 80-х років у сільському господарстві Європейської Росії було 2286 тис. робітників². За підрахунками В. Масальського, на кінець XIX ст. їх налічувалось не менше 3 млн. чол.³ А Міністерство фінансів дає відомості, що в Росії зайнятих по найму у сільському господарстві робітників було на той час не менше 5—6 млн.⁴ Такої ж думки дотримувались і місцеві комітети, що були скликані для розгляду потреб сільськогосподарської промисловості⁵. За переписом 1897 р., наявних кадрів сільськогосподарського пролетаріату в Росії налічувалось 1969 тис. чоловіків та 753 тис. жінок, усього — 2722 тис. чол.⁶

Наведені підрахунки стосуються тільки Європейської Росії або її чорноземних губерній, причому всі дослідники визначали кількість сільськогосподарських робітників на останнє десятиріччя або на самий кінець XIX ст. Щодо України, то існують лише деякі підрахунки кількості прийшлих робітників по окремих південних губерніях, зроб-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 200.

² С. А. Королёнок, Применение вольнонаемного труда в хозяйствах владельцев земельных и передвижение рабочих в связи со статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях, СПб, 1892. Приложение.

³ В. И. Масальский, О положении и нуждах наемного труда в сельскохозяйственной промышленности, М., 1903, стор. 9.

⁴ «Россия в конце XIX столетия», СПб, 1903.

⁵ «Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности, т. XLVI, Херсонская губ.», СПб, 1903, стор. 301.

⁶ «Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 28 января 1897 г.», СПб, 1905, стор. IX.

лені земськими лікарями М. Тезяковим, В. Хижняковим та П. Кудрявцевим.

В українській радянській літературі лише в «Очерках развития народного хозяйства Украинской ССР» зроблено першу спробу встановити кількість не всіх, а тільки прийдешніх сільськогосподарських робітників на півдні України у другій половині XIX ст. Автори цієї праці твердять, що з 6 українських губерній в Херсонську, Катеринославську та Таврійську щороку приходило близько 1,5 млн. сільськогосподарських робітників¹. Наведена цифра при порівнянні з іншими статистичними даними є завищеною, неточною. Про це свідчать опубліковані статистичні дані та цифровий матеріал, що його знайдено в архівах під час перегляду звітів губернаторів та фонду Центрального статистичного комітету.

На півдні України в другій половині XIX ст. відбувався інтенсивний розвиток капіталізму як у промисловості, так і в сільському господарстві. Бурхливе піднесення економіки в степових губерніях пояснювалось тим, що завдяки історичним умовам, у яких перебував цей край, кріпосницькі відносини тут не пустили глибокого коріння. Отже, після скасування кріпосного права його пережитки менше тяжіли над економікою південних губерній. Тут, писав В. І. Ленін, «...розвиток продуктивних сил і розвиток капіталізму йшов незрівняно швидше, ніж в обтяженому пережитками кріпосництва центрі»².

На півдні України швидко розвивалося товарне зернове господарство. На це вказують дані про збільшення посівної площі, яка з 1860 р. по 1887 р. виросла в трьох степових губерніях від 6903 тис. дес. до 13 329 тис. дес., тобто майже вдвоє³.

Капіталістичні відносини стали пануючими в поміщицькому господарстві. Поміщики поступово переходили до самостійного ведення господарства, перетворюючи свої економії в підприємства по виробництву зерна на продаж. Так, за даними Дворянського земельного банку, в 1886—1893 рр. мали власне господарство і лише частково віддавали землю в оренду в Катеринославській губернії 60,9% усіх поміщиків, у Херсонській — 56,8%, у Таврійській — 65,2%⁴. У своїх маєтках вони широко застосовували удосконалені сільськогосподарські знаряддя та машини. Про розміри поміщицьких господарств говорить той факт, що в південній Україні навіть на початку XX ст. налічувалось 617 маєтків, які мали в середньому по 3320,1 дес. і 30 маєтків по 10 тис. і більше дес. землі⁵.

Розвиток капіталістичного способу виробництва відбувався і в селянських господарствах. Він супроводжувався глибоким розшаруванням селянства на селянську бідноту, середняків і сільську буржуазію. Куркульство півдня України відзначалося своєю більшою заможністю і чисельністю в порівнянні з іншими губерніями України. Орендуючи та скуповуючи землі, куркульські господарства, таким чином, збільшували своє землекористування. З 1877 р. по 1905 р. земельна приватна власність селянства зросла з 515 017 дес. до 1 274 278 дес., тобто майже в

¹ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М., 1954, стор. 51.

² В. І. Ленін, Твори, т. 13, стор. 211.

³ «Сельское хозяйство Украины», Вид-во відділу НКЗ, Харків, 1923, стор. 45.

⁴ «Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства», Сборник, т. I, СПб, 1897, стор. 152.

⁵ Підрахунки зроблено за матеріалами «Статистика землевладения 1905 г.», вып. 14, 16, 42, СПб, 1906, табл. II.

2,5 раза¹. Куркулям з цієї землі належало 1 015 034 дес., або майже $\frac{4}{5}$ усієї площі приватного землеволодіння селян. Середній розмір куркульських володінь дорівнював 310 дес. Дуже поширені були куркульські господарства в 50—100 дес.

Значну фермерсько-буржуазну групу на півдні України становили німецькі колоністи, які оселилися тут на початку XIX ст. Тільки надільне землеволодіння їх, не кажучи вже про куплену землю, в 1878 р. становило 1 393 047 дес.² В кінці 80-х — на початку 90-х років основна частина колоністів вела господарство на 25—80 і більше десятинах землі³.

Поміщицькі, куркульські та колоністські господарства, на яких розвивалось велике капіталістично-землеробське виробництво, широко застосовували найману робочу силу. Наприклад, у середньому поміщицькому господарстві Херсонської губернії з посівною площею в 500 дес. землі в літній час працювало 29 постійних робітників. До того ж на період жнив поміщицька економія наймала до 40 робітників-поденників⁴. Навіть у зимовий час у середніх економіях працювало по 14—15 річних робітників⁵. У великих поміщицьких господарствах іноді налічувалось по кілька сот робітників. Так, в економії Бродського, Верхнедніпровського повіту, Катеринославської губернії, яка володіла 2470 дес. оранки, працювало 100 річних і 500 строкових робітників⁶. У Бутовичівській економії поміщика Савицького, Катеринославського повіту, ще в 1876 р. на 3200 дес. власного господарства витрачалось 43 315 робочих днів на рік, що дорівнювало в середньому праці приблизно 119 постійних робітників⁷.

Капіталістичні фермерські господарства селян також не могли задовольнитися робочою силою тільки своєї сім'ї. Особливо широкого розмаху наймання робітників набиравало в куркульства Таврійської губернії. Тут 2864 господарства з 10—15 дес. посіву мали постійних наймитів, і лише 585 дворів цієї групи не користувались найманою працею. Власники ж 25 дес. наймали не менше двох, а при більшій посівній площі — чотири-пять постійних робітників⁸. У Катеринославській губернії на кінець XIX століття використовували найману працю у своїх господарствах 13% селянських дворів. 1223 двори мали 2775 робітників⁹.

Отже, капіталістично-землеробське сільське господарство півдня України базувалося на широкому використанні найманої праці сільських робітників. Тому цілком зрозумілим є той факт, що в південних

¹ Підрахунки зроблено за матеріалами «Статистика землевладения 1905 г.», вып. 14, 16, 42, СПб, 1906, табл. 1.

² «Статистический очерк крестьянского землевладения и землепользования в Европейской России», СПб, 1904, стор. 11.

³ Л. Падалька, Землевладение немцев — бывших колонистов в Херсонской губернии, «Сборник Херсонского земства», 1894, № 6, стор. 17, 22.

⁴ «Сборник Херсонского земства», 1895, № 6, стор. 165.

⁵ «Сборник Херсонского земства», 1893, № 1, стор. 152.

⁶ А. В. Васильев, Хозяйство действительного статского советника Х. К. Бродского, землевладельца Верхнеднепровского уезда, Екатеринославской губернии, Екатеринослав, 1913, стор. 22.

⁷ «Опыт исследования способов эксплуатации земель частных владельцев Екатеринославского уезда», Екатеринослав, 1884, стор. 35.

⁸ В. Е. Постников, Южно-русское крестьянское хозяйство, М., 1891, стор. 114—115.

⁹ «Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год», Приложение за 1898 г., Екатеринослав, 1898, стор. 66—99.

українських губерніях зосередилася справжня армія сільськогосподарського пролетаріату.

Сільськогосподарський пролетаріат у Росії, зокрема на півдні України, не являв собою виключно таку частину сільського населення, що була цілком позбавлена знарядь і засобів виробництва, хоч саме в цьому напрямку ішов його розвиток. Типовим представником сільського робітника був наймит з наділом в 1—3 або 5 дес. Оскільки такого невеличкого клаптика землі не вистачало для того, щоб прогодувати сім'ю і сплачувати податки, селянин змушений був найматися на роботу до своїх заможних сусідів або до поміщицької економії. Більшість селян-бідняків шукала сторонніх заробітків, частина їх знаходилася у наймитуванні основне джерело існування.

В. І. Ленін дав яскраву характеристику матеріальної забезпеченості сільського пролетарія: «Мізерний розмір господарства на клаптику землі і притому господарства, яке перебуває в цілковитому занепаді..., неможливість існувати без продажу робочої сили..., надзвичайно низький життєвий рівень — що навіть поступається, мабуть, перед життєвим рівнем робітника без наділу...»¹.

Селянські наділи в післяреформений період у чорноземних губерніях Росії були настільки малі, а тягар податків настільки великий, що єдиним виходом для маси селянства ставали заробітки, або «промисли», як їх тоді називали.

До сторонніх заробітків змушена була вдаватись і частина сільського населення південної України. Особливо розвинулось заробітчання у 70-х та в першій половині 80-х років, коли розвиток капіталізму в сільському господарстві пішов швидкими темпами. За даними земських подворних переписів 1883—1886 рр., тільки в чотирьох повітах Катеринославської губернії промислами займалось 21641 господарство, або 39 213 осіб чоловічої статі². В катеринославському повіті, що не ввійшов до складу згаданих чотирьох повітів цієї губернії, з 16574 оглянутих земськими статистиками господарств 9337 (56%) відпускали своїх робітників на заробітки. Слід зазначити, що переважна більшість цих господарств (7371) належала до бідняцької групи³. В трьох степових повітах Таврійської губернії, де становище селян було відносно найкращим на півдні, до промислів вдавалось 17705 господарств, що становило приблизно 21%. З них 11657 господарств були бідняцькими⁴.

Із зuboжілих, бідняцьких прошарків селянства на півдні України формувалися місцеві кадри сільськогосподарського пролетаріату. Але, незважаючи на інтенсивні темпи його утворення, місцеві сільські робітники не могли задовольнити велику потребу в робочій силі, що її відчувало капіталістичне сільське господарство півдня України. Основними кадрами сільськогосподарського пролетаріату тут довгий час були сільські робітники, які приходили в південні степи з інших губерній, переважно українських і частково російських — Курської, Воронезької, Орловської, Тверської та інших, іноді з Білорусії та Галичини.

Традиція найму на польові роботи приїшлих робітників почала

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 144.

² «Сводный статистический сборник хозяйственных сведений по земским подворным переписям», т. I, М., 1893, стор. 124—135.

³ «Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии», т. II, 1889, Катеринослав, Додаток, стор. 350—355.

⁴ Підрахунки зроблені за даними «Сборник статистических сведений по Таврической губернии»; тт. I, II, V, Симферополь, 1885, 1886, 1887.

складатися на півдні України ще за часів кріпосництва, внаслідок слабкої заселеності краю і недостатньої кількості кріпосних робочих рук. У післяреформений період, з розвитком капіталістичного способу виробництва, потреба в найманих робочій силі в південних поміщицьких економіях та куркульських господарствах безперервно зростала. В 80-х роках, крім праці місцевих сільських робітників, капіталістичному сільському господарству не вистачало приблизно 500—650 тис. робочих рук¹. Це робить зрозумілим явище масового руху розорених селян-пролетарів у південні райони України, де можна було знайти роботу. За підрахунками С. Короленка, які В. І. Ленін вважав приблизно вірними, у 80-х роках з Воронежської, Курської, Орловської, Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній щороку виходило 1 423 854 чол.²

Таким чином, керуючись наведеними цифрами, ми можемо зробити висновок, що з дев'яти чорноземних губерній на заробітки щороку виходило близько півтора мільйона чоловік. Однак не всі ці заробітчани-відхідники знаходили роботу в Херсонській, Катеринославській та Таврійській губерніях. Дехто з них ішов у Донську й Кубанську області, на Кавказ, у Бессарабську губернію; дехто осідав по шляху на південь у Полтавській, Київській, Подільській губерніях. У південні українські степи прибувала лише частина цієї величезної маси заробітчан. Крім того, не всі ці селяни-відхідники ставали сільсько-господарськими робітниками, бо багато їх потрапляло на промислові підприємства, хоч у цих губерніях переважали землеробські заробітки.

Про перевагу землеробського промислу говориться в звітах губернаторів Харківської (1876 р.), Полтавської (1880 р.), Курської та Чернігівської губерній³. Чернігівський губернатор, наприклад, заявляв, що «з сіл ідуть переважно на польові роботи в губернії Катеринославську, Таврійську, Херсонську і область війська Донського, а з міст — на фабрики і заводи»⁴. За даними цього ж губернатора, на початку 1884 р. з сіл Чернігівської губернії виходило 35 365 чол., а з міст — 10 043 чол., тобто в 3,5 рази менше⁵. Однак це характерно не для всіх повітів губернії. Наприклад, у Мглинському і Стародубському повітах переважав відхід на промислові підприємства⁶. Але в основному заробітчани з Чернігівської губернії у 80-х роках шукали роботи в сільському господарстві.

Інтенсивний розвиток промисловості, особливо в районі південної України, будівництво залізниць, зростання міст привертало до себе з кожним роком все більше робітників. Частина робітників знаходила роботу в рибальських артілях, портах, торгівлі тощо. В. І. Ленін писав,

¹ «Свод статистических материалов, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России», СПб, 1894, стор. 12—15; С. А. Короленко, назв. праця, Додаток, табл. I.

² С. А. Короленко, назв. праця, Додаток № 7, стор. 106—113; В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 198. Правдоподібність цих даних може бути підтверджена іншими відомостями. Так, тарифний відділ загального з'їзду представників російських залізниць у 1891 р. визначав число відхідників з вищевказаних губерній в 1 341 312 чол. (Цит. за Я. Я. Полферовим, Сельскохозяйственные рабочие руки (Статистический очерк), СПб, 1913, стор. 6).

³ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 1263, алфавіт, спр. 364, арк. 2; ф. 1284, оп. 69, спр. 310, арк. 39; спр. 333; арк. 3.

⁴ ЦДІАЛ, ф. 1263, спр. 5444, арк. 490.

⁵ Там же, ф. 1284, оп. 223, спр. 241, арк. 33.

⁶ Там же.

що з двох мільйонів робітників, які приходять на південь Росії, частина належить до неземлеробських робітників¹.

Таким чином, у сільське господарство півдня України приходило не півтора мільйона чоловік, а значно менше. За підрахунками Центрального статистичного комітету, зробленими в 1893 р., на сільськогосподарські роботи всього півдня Росії, а не тільки України, з Волинської, Київської, Подільської, Харківської, Чернігівської, Полтавської, Воронежської, Курської, Орловської губерній вирушало 714 200—744 200 робітників². Безпосередньо ж у південні українські губернії (Херсонську, Таврійську, Катеринославську), за даними Центрального статистичного комітету на 1893 р., приходило 288 тис. чоловік³. Кількість прийшлих сільськогосподарських робітників не була постійною щороку, вона була різною залежно від погоди, врожаю в місцях виходу і на півдні, від цін на робочі руки тощо. Число прийшлих сільських робітників у названих трьох губерніях в середньому було вдвоє, а іноді і втричі більше, ніж у 1893 р.

Як уже згадувалось, потреба в прийшлій робочій силі на півдні України досягала 500—650 тис. чоловік, хоч у 80-х роках, за свідченням земських лікарів, дуже часто траплялося й таке, що робітників прибувало значно більше, ніж у них відчувалась потреба.

Таким чином, можна зробити припущення, що на південь України у 80—90-х роках щорічно прибувало приблизно 550—650 тис. сільськогосподарських робітників.

Чисельність прийшлого пролетаріату на півдні України в другій половині XIX ст. невпинно зростала. Одним з показників цього було збільшення розміру відхожого промислу.

Еволюція відходу селян на заробітки мала кілька періодів. У перше післяреформене десятиріччя відхожий промисел селян дістав новий поштовх для свого розвитку. Але в цей період він зростав повільно, бо основна маса селянства чорноземної смуги перебувала у тимчасово-зобов'язаному стані, який використовували поміщики для затримання на місці дешевої робочої сили. Крім того, заробітна плата на півдні в той час ще не була високою і не вабила заробітчани. За характеристикою В. І. Леніна, то були роки, коли «селянство наше терпіло далеко більше від недостатнього розвитку капіталізму, ніж від капіталізму»⁴.

Протягом 70-х — першої половини 80-х років сільське господарство дедалі більше переходило до товарно-грошових відносин, система позаекономічного примусу в центральні-чорноземних губерніях послаблювалась, поряд з цим зростало зубожіння основної маси селянства. Все це викликало пстік селян-відхідників на заробітки. Землеробський відхід у цей період стимулювався також швидким розвитком капіталістичних відносин у сільському господарстві півдня країни, великою потребою в робочих руках, високими цінами. Отже, 70—80 роки були роками найбільш інтенсивного зростання землеробського відходу.

Воно не припинилось і під час сільськогосподарської кризи кінця 80-х—початку 90-х років, хоч цей період мав свої особливості. Щоб знизити собівартість виробництва зерна, капіталістичні господарства півдня стали на шлях широкого використання досконалішого сільськогосподарського знаряддя та машин. Більшість поміщицьких економій

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 198.

² ЦДАЛ, ф. 1290, оп. 4, спр. 34, арк. 2—4.

³ Там же.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 85.

була забезпечена сільськогосподарською технікою на 90%. Це різко скоротило потребу в прийшлих робітниках. До того ж і зростання місцевого сільськогосподарського пролетаріату знижувало попит на працю прийшлих робітників.

Якісний склад прийшлих робітників у зв'язку із застосуванням техніки різко змінився. Серед них стали переважати жінки та підлітки, так звані напівробітники. Проте навіть у цих несприятливих умовах відхожий промисел набирив усе ширшого розмаху. Він стимулювався, в першу чергу, дальшим розвитком капіталізму, що виштовхував із села все нові маси розорених селян, які поступово перетворювались у пролетарів. Про збільшення робітників-відхідників свідчить кількість виданих паспортних бланків і білетів тим селянам, які відлучались на заробітки. Так, за даними з 9 губерній (Воронезької, Харківської, Курської, Орловської, Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Чернігівської), звідки був особливо значим прихід робітників на південну Україну, в 1861—1870 рр. було видано 1794,6 тис. паспортів, а в 1871—1880 рр.— 6456,8 тис., тобто відхід заробітчани збільшився у 3,6 раза¹. В наступні два десятиріччя хоч і спостерігалось зростання кількості виданих паспортів, проте воно було не таким інтенсивним — у кожне десятиріччя кількість паспортних бланків і білетів збільшувалась тільки в 1,5 раза: в 1881—1890 рр.— 10 876,5 тис., в 1891—1900 р.— 155 826 тис.² Отже, 70 — початок 80-х років були часом найінтенсивнішого відходу селян на заробітки. Загальна ж кількість виданих паспортів з 1861 р. виросла в 9 разів.

Але по окремих губерніях посилений потік відхідників спостерігався й під час сільськогосподарської кризи кінця 80-х і 90-х років. Наприклад, з Подільської губернії в 1880 р. вийшло на заробітки 100 тис. чол.³, а в 1891 р. — уже 173 020⁴, тобто за 11 років розмір відхожого промислу селян збільшився на 73%. Про зростання відходу на заробітки у другій половині 80-х і в 90-х роках повідомляв також і чернігівський губернатор у своїх звітах. Селянам цієї губернії, які відлучались з місця проживання, було видано паспортів на термін до року включно: в 1877 р.— 47 688, в 1887 р.— 52 653, в 1896 р.— 148 157⁵. За 19 років кількість паспортів, виданих заробітчанами Чернігівської губернії, збільшилась втриє. Це свідчить про зростання зубожіння селянських мас, про пролетаризацію селянства, яка прискорювалась глибокою економічною кризою в сільському господарстві.

Слід вказати і на регулярність приходу сільськогосподарських робітників. На жаль, статистична література з цього питання майже відсутня. Доводиться задовольнятися лише відомостями лікувально-продовольчих пунктів і земських лікарів, що стосуються лише останнього десятиріччя XIX ст. Так, завідуючий пунктом у містечку Мостовому писав, що на ринку найму зустрічались робітники, які приходили на польові роботи вже по 35 разів. На Вознесенському пункті було зареєстровано в 1897 р. 81,7% робітників, що прийшли на південь удру-

¹ Паспорти видавались на місяць, 3 місяці, півроку, рік. Іноді селяни одержували паспорти по кілька разів на рік.

² «Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопросов о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России», ч. I, СПб, 1903, стор. 222—225.

³ ЦДАЛ, ф. 1284, оп. 70, спр. 364, арк. 12.

⁴ «Сельское хозяйство Украины», Харьк., 1923, стор. 22.

⁵ ЦДАЛ, ф. 1284, оп. 69, спр. 333, арк. 336; оп. 223, спр. 197, арк. 21 зв., 22 спр. 74, арк. 50.

ге¹. По всій Херсонській губернії в 1894 р. було зареєстровано 78,4% прийшлих робітників, які працювали на півдні повторно². На головному ринку найму південної України, в Каховці, де збиралась основна маса заробітчан, в 1895 р. 80,24% робітників були такими, що наймалися на півдні щороку, а деякі — в п'ятий, десятий і навіть у двадцятий раз³. У доповіді Мелітопольської земської управи в 1884 р. також зазначалося, що «одні і ті ж робітники з'являються протягом 20—30 років до тих же самих господарів без попередньої домовленості про ціну»⁴.

Приходи робітників у сільське господарство півдня України, які регулярно повторювались з року в рік протягом довгого часу, свідчили про те, що тут прийшлий сільськогосподарський пролетаріат являв собою постійну армію найманих робітників.

Всі наведені дані яскраво характеризують процес поступового відриву селянина від села, процес утворення і росту значної групи населення, яка жила за рахунок заробітків, одержаних далеко від власного господарства. Зростання відходу селян свідчило про інтенсивний процес формування нового класу капіталістичної системи — пролетаріату. Численна армія заробітчан була складовою частиною сільськогосподарського пролетаріату півдня України, його постійними кадрами.

Слід зупинитись також на місцевому сільськогосподарському пролетаріатові, який виник на півдні України внаслідок розвитку капіталізму в сільському господарстві. Його чисельність була значно меншою в порівнянні з чисельністю прийшлих робітників, і в сільськогосподарському капіталістичному виробництві півдня він довгий час мав другорядне значення.

Причини нечисленності місцевих сільських робітників полягають у тому, що, по-перше, густота сільського населення в південних українських губерніях була невеликою; по-друге, місцеві селяни в порівнянні з селянами чорноземної смуги були краще забезпечені землею. Колишні державні селяни становили тут основну масу сільського населення. Під час реформи вони одержали непогані наділи по 8—10 дес. на рев'язку душу, так що в середньому на 1 двір колишніх державних селян у Таврійській губернії припадало 22,8 дес., у Херсонській — 14,6 дес., у Катеринославській — 16,2 дес.⁵ У той же самий час у Подільській, Полтавській, Чернігівській, Курській, Київській, Орловській губерніях переважали колишні поміщицькі селяни, в яких на 1 двір припадало в середньому від 4,5 до 7 дес. землі. До того ж на півдні України були великі можливості для оренди казенних та поміщицьких земель, що теж у деякій мірі зменшувало малоземелля селян. Все це призвело до того, що в перші післяреформені десятиріччя місцевий сільський пролетаріат не посідав головного місця в сільськогосподарському виробництві півдня України.

Проте в процесі розвитку капіталізму розшарування селянства поглиблювалось. З його середовища виходили все нові кадри сільських

¹ «Деятельность лечебно-продовольственных пунктов для пришлых рабочих в Херсонской губернии за 1897 год», «Сборник Херсонского земства», 1897, № 12, стор. 133.

² Н. И. Тезяков, Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии, Херсон, 1896, Приложение, стор. 156—187.

³ П. Кудрявцев, Пришлые сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке, в г. Каховке, Таврической губернии, и санитарный надзор за ними в 1895 г., Херсон, 1896, стор. 35—36.

⁴ Державний архів Одеської області, ф. 22, оп. 1, спр. 93, арк. 46.

⁵ «Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России», вып. VIII, СПб, 1885, стор. 3.

робітників. Місцевий пролетаріат невпинно зростає, і в 90-х роках XIX ст. він став серйозним конкурентом для прийшлих робітників. Цей ріст ілюструють такі дані: в Херсонській губернії на початку 90-х років місцеві робітники становили 8% загального числа зареєстрованих робітників, а в 1900 р.— 15—20%¹. Обстеження Херсонського і Таврійського земств, яке провадилось на початку XX ст., також констатувало зростання сільськогосподарського пролетаріату півдня України. За 10 років, з 1888 р. по 1898 р., чисельний склад сільського пролетаріату в Херсонській губернії збільшився на 1/3, а в Таврійській на 1/6 частину².

Співвідношення місцевих і прийшлих робітників не було однако-вим у всіх райснах південної України. В значній мірі це пояснюється ступенем добробуту селян. В одних повітах селяни були краще забезпечені землею, інвентарем і т. п., і тут із селянства виділявся менший прошарок сільських пролетарів. У інших районах становище селян було гіршим, і вони давали більшу кількість місцевих робітників. Наприклад, у Херсонському, Одеському і Тираспольському повітах Херсонської губернії польові роботи провадились переважно прийшлими робітниками, а в Олександрійському, Єлисаветградському та Ананієвському повітах — переважно місцевими³. Якщо в Херсонському повіті в 1889—1890 рр. процент місцевих робітників становив 39,5% усіх робітників⁴, то в Ананієвському повіті він досягав — 60,3%⁵. Таке ж явище спостерігалось і в Катеринославській губернії⁶.

На жаль, у статистичній літературі відсутні будь-які відомості про чисельність місцевих сільських робітників за 60—80 роки. Лише лікувально-продовольчі пункти, що діяли в 90-х роках, провадили реєстрацію місцевих робітників. Але вони зібрали дуже різноманітні дані. В 1897 р. записано місцевих робітників: у Новому Бузі — 17,8%, у Херсоні — 11,1%, у Бобринці — 15%, у Миколаєві — 8,7%, у Янівці — 30,4% усіх робітників⁷. До того ж реєстрація лікувально-продовольчих пунктів не охоплювала всіх робітників, що були присутні на ринках. Працівники пунктів нерідко зазначали, що ними враховано тільки половину робітників, бо деякі з них у першій час уникали реєстрації, а під час великого напливу заробітчан на ринки для опитування їх не вистачало обслуговуючого персоналу. Реєстрація провадилась від початку травня до половини липня. В інший час прихід робітників ніким не контролювався.

Значна частина місцевих робітників наймалась на роботу на місці, в рідному селі, не заходячи на ринки найму. Наприклад, за подвор-

¹ «Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности», г. XLVI, Херсонская губ., СПб, 1903, стор. 104.

² Я. Я. Полферов, назв. праця, стор. 37.

³ Н. И. Тезяков, Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии, Херсон, 1896, стор. 25.

⁴ «Сборник Херсонского земства», 1891, № 4, стор. 25.

⁵ «Результаты подворной переписи Ананьевского уезда», Херсон, 1886, стор. 393; «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии», т. II, Бахмутский уезд, Катеринослав, 1886, стор. 212.

⁶ Про співвідношення місцевих і прийшлих робітників у Бахмутському, Слов'яносербському, Катеринославському, Павлоградському, Верхньодніпровському повітах Катеринославської губернії див. «Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии, Славяносербский уезд», Катеринослав, 1886, стор. 206; Н. Брже-ский, Наниматели и рабочие в сельском хозяйстве, журн. «Русское экономическое обозрение», 1898, № 10, стор. 40.

⁷ «Деятельность лечебно-продовольственных пунктов для пришлых рабочих в Херсонской губернии за 1897 г.», «Сборник Херсонского земства», 1897, № 11, стор. 369—390; № 12, стор. 123—137; 1898, № 1, стор. 172—188; № 3, стор. 160, 164, 171.

ним переписом кінця 80-х років, у Ананіївському повіті, Херсонської губернії, на місці наймалось на термін до року 65,4% усіх місцевих робітників-чоловіків і 41,2% жінок-робітниць. Група селян, що працювала за наймом в своїх сусідів, становила 33,4% усього наявного населення повіту¹. Отже, на ринках найму було зареєстровано 15—16% місцевих робітників. Якщо припустити, що реєстрації підпадала не вся маса робітників, які приходили на ринок, а половина місцевих робітників знаходила роботу в своєму селі, то на кінець XIX ст. місцевий сільськогосподарський пролетаріат становив приблизно 40% усіх робітників, які працювали в сільському господарстві півдня України, або 350—400 тис. чол.²

Місцеві сільськогосподарські робітники, незважаючи на свою нечисленність, в кінці XIX ст. були передовою частиною сільськогосподарського пролетаріату. Вони більш стійко відстоювали інтереси робітників у боротьбі проти хазяїв за підвищення цін, а також активно боролися за поліпшення свого становища.

Таким чином, у сільському господарстві півдня України щороку працювало приблизно 550—650 тис. прийшлих робітників, що становило 60—65% усього чисельного складу сільськогосподарського пролетаріату. Кадри місцевих робітників досягали приблизно 400 тис. чоловік, або 35—40%. Усього армія сільських робітників налічувала приблизно 1 млн. чол.

Однак така кількість робітників збиралась переважно в той період, коли активізувались землеробські роботи. Взимку число робітників було значно меншим. Перепис 1897 р., який провадився в січні місяці, зареєстрував у Катеринославській губернії 37 527 сільськогосподарських робітників обох статей, у Таврійській — 38 983, в Херсонській — 48 314, всього — 124 824 чол.³

Слід зазначити, що до перепису не потрапила певна частина робітників, яка мала власне господарство і вважала себе господарями, хоч головний прибуток одержувала від праці по найму. Тому зрозуміло, що сільських робітників навіть взимку було більше, ніж підрахував перепис. Сучасник того періоду, автор дослідження про робітниче питання на півдні України О. Ярошко писав, що на зимових роботах звичайно перебувало до 20% літніх робітників⁴.

Сільськогосподарський пролетаріат південної України протягом пореформеного періоду поповнював свої ряди. За 50 років його чисельний склад приблизно подвоївся. Поряд з кількісними змінами в середовищі сільськогосподарських робітників спостерігалось пробудження їх класової свідомості, зростання солідарності в боротьбі проти поміщиків і куркулів. У другій половині XIX ст. виступи сільських робітників носили стихійний характер. Проте вже під час першої російської революції 1905—1907 рр. сільськогосподарські робітники України своїми страйковими виступами і розгромом поміщицьких економій

¹ «Сборник Херсонского земства», 1890, № 1, стор. 143.

² Утворена 16 листопада 1901 р. спеціальна комісія для розгляду становища сільського населення також визначила число робітників, які займались місцевим сільськогосподарським промислом на півдні України, тобто працювали в сільському господарстві за наймом, у 366 573 чол. Таке число місцевих сільських робітників ми вважаємо більш-менш вірним («Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии...», ч. I, СПб, 1901, стор. 218—219).

³ «Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 28 января 1897 г.», СПб, 1905, табл. I, стор. 2.

⁴ А. Ярошко, Рабочий вопрос на Юге, его прошлое, настоящее і будущее. М., 1894, стор. 96.

активно підтримували боротьбу промислового пролетаріату проти самодержавства та капіталізму. Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним зуміла організувати і зміцнити союз робітничого класу і селянства, і це стало запорукою перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

І. С. СЛАБЕЕВ

СОЦІАЛЬНЕ РОЗШАРУВАННЯ СЕРЕД ЧУМАКІВ У XVIII—XIX ст.

Розвиток суспільного поділу праці і зростання на його основі товарно-грошових відносин мали своїм результатом посилення майнової нерівності серед селян. Значну роль у поглибленні процесу розшарування селянства відіграв чумацький промисел, який сприяв проникненню товарно-грошових відносин у селянське господарство. Особливо великих розмірів цей промисел набрав у першій половині XIX ст., коли чумацька торгівля сіллю, рибою, а також деякими виробами місцевого ремесла і окремими сільськогосподарськими продуктами поєднувалася з масовим візникуванням і сам промисел з торгового перетворився у візницько-торговий.

Однак питання про соціальне розшарування серед селян, які займалися чумацтвом, висвітлене недостатньо. В окремих дореволюційних працях зустрічаються лише продинокі факти про майнову нерівність чумаків у XIX ст., але деякого аналізу цього явища у зв'язку із загальними соціально-економічними процесами жоден з авторів не робить¹.

В радянський час з'явилося теж небагато робіт про чумацтво. В спеціальній праці про чумацтво Н. І. Букатевича питання про класову диференціацію залишилося одним з найменш досліджених. Автор обмежився лише переліком (у примітці) прізвищ окремих багатих чумаків-підприємців², узятих з нарису Г. Данилевського. З праць останніх років в монографії І. О. Гуржій дається хоч і короткій, але вірний аналіз процесу розшарування серед чумаків у зв'язку із загальним процесом розкладу феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.³

Соціальне розшарування серед чумаків — питання дуже важливе і заслуговує на спеціальне дослідження.

Вже на початку XVIII ст. майнова диференціація серед чумаків досягла значних розмірів, про що збереглися численні факти. В документах згадуються чумаки, які належали до різних верств населення. Серед лівобережних чумаків були жителі сіл і містечок, монастирські і поміщицькі «піддані», козацька старшина і навіть духовенство. Порівнюючи відомості про чумаків, які в документах проходять як «жителі» сіл і містечок, з іншими групами чумаків, ми переконуємось, що це були, головним чином, державні селяни, а також міщани. На Правобережжі і в Галичині чумацтвом займались також переважно жителі

¹ Г. Данилевский, Нравы и обычаи украинских чумаков, «Библиотека для чтения», 1857, т. 142, стор. 133, 156, 247—250; П. Сумцов, К истории слободско-украинского чумачества, журн. «Киевская старина», 1884, № 3, стор. 494; ряд тогочасних газетних статей.

² Н. Букатевич, Чумацтво на Україні, Історично-етнографічні нариси, Одеса, 1928, стор. 49.

³ І. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 271—281.

сіл і містечок. Крім того, були ще чумаки з шляхти і духовенства (православного або уніатського).

Серед лівобережних чумаків багаті промисловці найчастіше зустрічаються з державних селян. Так, наприклад, серед прізвищ чумаків, які в червні 1724 р. проїхали через Кременчуцьку, Переволочанську і Лялинську застави, прямуючи на Запорожжя і в Крим, ми знаходимо прізвища чумака з м. Срібного, Прилуцького полку, власника дев'яти возів, при яких було 9 «челядників» (наймитів), двох чумаків з с. Засулля, Лубенського полку, з 12 возами і 10 наймитами. Стільки ж паровиць і наймитів мали два чумаки з с. Білоцерківки, того ж полку, і два чумаки з с. Пліски, Ніжинського полку. Три чумаки з с. Круничполя, Ніжинського полку, пройшли за кордон з 24 возами і 21 «челядником», а два чумаки із с. Маклаків, Прилуцького полку,— з 14 возами і 12 наймитами. Серед тих, що вже поверталися додому, були зареєстровані два заможні чумаки з с. Падища, Прилуцького полку, з 12 возами солі і одним возом риби, при яких було 11 наймитів; один чумак з м. Голтви, Миргородського полку, з 6 возами солі, 2 возами риби і одним возом кримського вина, при яких було 12 наймитів¹.

Подібна картина соціального розширення спостерігалась також серед чумаків, які ходили по сіль у Галичину та Валахію і називалися коломиїцями. В 1725 р. через застави Васильківського прикордонного форпосту були пропущені за кордон два коломиїця з м. Монастирища, Прилуцького полку, з 31 наймитом, житель с. Талалаївки, Ніжинського полку, з 13 наймитами, 2 «коламици» з м. Любеча, Чернігівського полку, з 23 «челядниками»². На жаль, в реєстрах Васильківського форпосту не завжди вказана кількість возів, що належала тому чи іншому чумакові-«господарю», але із записів, де ці відомості подаються, видно, що один наймит, звичайно, супроводжував один віз. Таке ж співвідношення між кількістю возів і наймитів дають інші документи того часу.

Багаті чумаки також нерідко належали до монастирських і поміщицьких селян. В 1725 р. через Васильківський форпост в Коломию їздили, наприклад, два жителі с. Літок, «піддані» Київського Видубецького монастиря, у яких було 28 «челядників», два жителі с. Карпівки, яке належало Братському монастирю, з 20 наймитами; стільки ж наймитів було у двох жителів с. Жукина, яким володів Києво-Печерський монастир³. Подібних чумаків з числа поміщицьких селян було значно менше. У тому ж 1725 р. зареєстровано на Васильківському форпості лише один випадок проїзду двох жителів слободи Мокрицької (належала князю І. Трубецькому), які мали 16 чоловік «челядників»⁴. У 1738 р. через цей форпост у Коломию проїхали два коломиїці, «піддані» того ж Трубецького, жителі с. Рудні, у яких було 30 наймитів з цього ж села і з с. Озерян, що належало поміщиці Танській⁵.

З числа чумаків Правобережної України, зареєстрованих на кордоні під назвою «жителі», було два коломиїці з Меджибожа, в яких у 1718 р., під час повернення додому після продажу солі на Лівобережжі було 26 маж. На 17 з них вони везли закуплені там свити, ко-

¹ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. Київської губерньської канцелярії, спр. 82, арк. 2, 5, 9, 9 зв., 15 зв., 16.

² Там же, спр. 112, арк. 104, 146, 151 зв.

³ Там же, спр. 112, арк. 124, зв., 146 зв., 150.

⁴ Там же, арк. 104.

⁵ Там же, спр. 654, арк. 159—159 зв.

жухи, шапки, плахти, московські китайки, а на трьох мажах — вовну і аніс. Крім того, ці чумаки мали ще два кінських вози з харчами. Грошей у них було понад 45 крб. Мажі цих чумаків супроводжував 21 наймит¹. У 1739 р. житель с. Велика Снетинка, маючи 49 наймитів, привіз на продаж 50 маж солі², у 1743 р. до Києва прибули два жителі Паволочі з 46 мажами солі і трьома кінськими возами, які супроводили 46 наймитів³.

Серед чумаків Галичини, які були зареєстровані в категорії «жителі», також було немало багатих і дуже багатих чумаків (коломиїців). Так, тільки в справі про видачу подорожних і паспортів Київської губернської канцелярії за 1738 р. ми знаходимо відомості про двох жителів м. Ключева з 53 «челядниками», про жителя м. Надворного з 30 наймитами, про жителя с. Березова, Коломийського повіту з 59 челядниками і 52 мажами солі та багато інших. Найбільшим торговцем серед них був якийсь Олександр Севаст'янів із Станіслава, у якого було 117 наймитів, 119 маж з 556 волами⁴.

Багаті чумаки були і на Запорозжжі. Так, у вересні 1754 р. через Царичанський форпост на Лівобережжя проїхав Грицько Шрам із Січі з 6 четверними і 2 пароволовими возами солі⁵. В цьому ж місяці через Кременчуцький форпост були пропущені Гнат Великий з Незамаєвського куреня з 6 пароволовими возами солі та Іван Білий з Мишастівського куреня з 4 четверними і одним пароволовим возом солі⁶.

Заможні і особливо багаті чумаки в своєму промислі широко використовували найману працю. В кількісному відношенні чумаки-наймити в першій половині XVIII ст. становили, очевидно, найчисленнішу категорію чумаків. Підсумкові дані в книзі запису людей, що проїхали через кордон на Кременчуцькій, Переволочанській та Лялинській заставах у червні 1724 р., дають таке співвідношення між чумаками-власниками і чумаками-наймитами: на 1509 «хазяїв», переважну більшість яких становили чумаки, було 3247 «челядників», які обслуговували хазяїнські вози⁷. Таким чином, на одного чумака-власника припадало в середньому понад 2 чумака-«челядника». Перевага в кількісному відношенні чумаків-наймитів над чумаками-хазяями в цей час була вже постійним явищем, що видно також з реєстраційних книг інших форпостів і застав та інших справ за різні роки першої половини XVIII ст.

Процес розшарування серед чумаків продовжувався і в наступні десятиріччя. Особливо він посилювався напередодні реформи 1861 р. В цей час серед чумаків нерідко зустрічалися великі промисловці, які мали десятки і навіть сотні тисяч карбованців готівкою і вели свій промисел кількома десятками паровиць. В той же час основна маса чумаків, як в цілому і все селянство, зубожіла. Невпинне погіршення матеріального становища більшої частини чумаків примушувало їх скорочувати розміри своєї торгівлі і більше займатись візникунням.

Хоч в кількісному відношенні група багатих і заможних чумаків була порівняно нечисленна, але роль її в чумацькій торгівлі в цей час значно зросла. Чумаки-багатії зосередили в своїх руках значну частину

¹ ЦДІА УРСР, ф. Київського городского магістрату, спр. 7, арк. 6.

² Там же, ф. Київської губернської канцелярії, спр. 699, арк. 225—226.

³ Там же, спр. 1071, арк. 67.

⁴ Там же, спр. 654, арк. 313, 319, 323, 328—329, 354—355 а, 356, 402, 404.

⁵ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії малоросійських поборів, спр. 567, арк. 1.

⁶ Там же, спр. 577, арк. 3, 4 зв.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. Київської губернської канцелярії, спр. 82, арк. 14, 22.

привозу і продажу солі та риби. В той же час візникування для них мало другорядне значення.

Є чимало даних про багатих чумаків та їх діяльність в XIX ст. Чумаки, які володіли кількома десятками пар волів, були серед державних селян Катеринославської губернії¹. По 20—30 пар волів мало багато чумаків Єреміївки, Золотоніського повіту, та багатьох інших населених пунктів Полтавської губернії². Чимало багатих чумаків було і в Харківській губернії³.

Відомі навіть прізвища цілого ряду багатих чумаків-промисловців. Так, Г. Данилевський називає чимало дуже багатих чумаків, які займались промислом у 50-х роках в різних місцях Харківської, Полтавської та Катеринославської губернії⁴. Про чумаків-багатіїв говориться також і в інших матеріалах⁵.

Так, сім'я Забаштів з-під Ізюма мала для чумацтва до 100 пар волів, тоді як 200 навколишніх чумаків володіли в середньому 10 парами кожний⁶. Іван Скляр з Котельви завжди «гонив» на промисел власну валку з 60 паровиць⁷, а Микола Сизьон з Ольшани, зазимувавши якое на Дону, пропив... 50 пар волів⁸. Дозволяючи собі подібну «розвагу», він, очевидно, не боявся розоритись.

Більшість відомих нам багатих чумаків належала до державних селян, але нерідко зустрічалися чумаки-багатії й серед кріпаків. Так, наприклад, кріпаком був багатий Хлівний з с. Попівки, Звенигородського повіту, Київської губернії, який мав 80 паровиць. Панщину за нього на його ж волах відбували спеціально найняті ним для цього 4 наймити і козачок, який прислужував пану⁹. Такі випадки були непоодинокими. Колишній чумаки і кріпак графині О. С. Потоцької Оверко Малицький з с. Поборок, Гайсинського повіту, Подільської губернії, розповідав, що вже його батько був «заможною людиною» і в 20—30 роках XIX ст. тримав наймита, який «виручав» його від панщини, а сам «віддавався чумацтву». Так само робив і Оверко після відділення від батька в 1843 р.¹⁰ Із спогадів старих чумаків, записаних у 20-х роках нинішнього століття, відомо, що поміщики нерідко повністю звільняли своїх кріпаків-чумаків від панщини і переводили на оброк. Чумаки, звільнені від панщини, мали можливість заробити чумацьким промислом значно більше і більше віддати поміщику. «...Панові... лучче мати гроші від чумака, ніж того робітника, яких багато є. Пани від чумака мали все, що тільки хотіли, нетружені...»,—згадував у своїх спогадах один з колишніх чумаків¹¹.

Однак особиста залежність від поміщика, його примхів, необхідність віддавати йому значну частину свого прибутку від чумацтва

¹ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ СРСР), ф. Ради міністра внутрішніх справ, оп. 5, 1850, спр. 60, арк. 53 зв.

² Газ. «Харьковские губернские ведомости», № 286 за 1885 р.; Газ. «Полтавские губернские ведомости» від 28 липня 1845 р. та від 15 червня 1855 р.

³ Державний архів Харківської області, ф. Канцелярії Харківського цивільного губернатора, оп. 9, спр. 68, арк. 47—48 зв.; 75—79 зв.; оп. 17, спр. 62, арк. 34; «Матеріали для статистики Російської імперії», т. I, СПб., 1839, стор. 100.

⁴ Г. Данилевский, назв. праця, стор. 133.

⁵ Н. Сумцов, назв. праця, стор. 494.

⁶ Г. Данилевский, назв. праця, стор. 156.

⁷ Газ. «Харьковские губернские ведомости», № 286 за 1885 р.

⁸ Г. Данилевский, назв. праця, стор. 247—250.

⁹ «Чумаки на Звенигородщині», «Матеріали для вивчення виробничих об'єднань», вип. II, «Чумаки», К., 1931, стор. 6.

¹⁰ Иер. Ф.-л, Из воспоминаний отшельника к-ской пустыни, «Киевская старина», 1887, № 12, стор. 718, 733, 746.

¹¹ «Матеріали для вивчення виробничих об'єднань», вип. II, стор. 25.

обтяжувала і сковувала багатьох чумаків, перешкоджала дальшому розширенню їх торгово-промислової діяльності. Тому, нагромадивши значні капітали, багаті чумаки прагнули будь-що викупитись на волю. Так у 1848 р. зробив дуже багатий чумак Онисько Тупчій, родом з Чигиринського повіту, Київської губернії, який викупився з кріпаччини разом з усією своєю сім'єю. За це, очевидно, йому довелося заплатити поміщику великі гроші, бо він сам пізніше казав, що якби він не був кріпаком, то мав би на кінець 60-х років не 560 тис. крб., а не менше одного мільйона¹. Випадки викупу чумаків на волю стали особливо частими в 50-х роках XIX ст. Так, після Кримської війни тільки в с. Новоселівці, Ізюмського повіту, Харківської губернії, що належало княгині Потьомкіній, купили собі волю 10 чумаків. З усього маєтку цієї княгині з кріпаків викупилось до 25 чумаків². В цей же час за гроші здобув собі волю і чумак Осадчий з с. Вільшани на Звенигородщині. Хоч графиня Браницька, власниця цього села, встановила плату за викуп у розмірі 900 крб., насправді селянам доводилося платити більше³.

Для характеристики господарства чумацької верхівки в 40–60-х роках XIX ст. великий інтерес становить детальний опис Г. Данилевським господарства чумака-багатія Романа Балабухи. Жив він на власному хуторі поблизу Дніпра, куди переселився ще його дід, теж Роман, з с. Кононівки⁴, «де йому стало тісно». В цьому хуторі, що звався «Роман при дорозі», було кілька хат, великі сади, пасіка, три штучних ставки. В одній хаті жив сам хазяїн, в інших — його «другорядні» родичі, які переселились сюди з села «з його (тобто діда Романа.— І. С.) милості». Ці «другорядні» родичі були, безумовно, замаскованою і дуже зручною «рідною» робочою силою. На просторому подвір'ї садиби стояли комори, хліви, льох, саж для відгодівлі свиней, окрема загорода для волів та ряд інших господарських будівель. Тут же стояли готові до виходу в дорогу 30 чумацьких возів. У своєму господарстві Балабуха використовував наймитів⁵.

Ще багатшим був чумак Онисько Тупчій. Викупившись у 1848 р. на волю, Тупчій згодом придбав хутір Багав'янський біля с. Багва (Таращанський повіт) і 300 дес. землі. Основу багатства заклали ще предки Тупчія. Вже його батько був «багатою людиною», він ходив чумакувати з 25 і більше власними паровицями. Онисько Тупчій чумакував з 70—100 паровицями, рідше з меншою кількістю, але ніколи не менше, ніж з 50. Коли стояли вигідні ціни, Тупчій розширяв свою торгівлю, паймаючи додатково у інших селян ще 30—50 паровиць⁶.

Для Тупчія, як і для багатьох інших багатих чумаків, чумацький промисел був важливим, але вже не єдиним видом занять. Яскравим прикладом поєднання чумацтва з іншими видами торгово-промислової діяльності може служити той же Онисько Тупчій. Ще його батько, передавши чумацький промисел сину, займався орендою пасовищк. на

¹ Газ. «Киевлянин» від 12 червня 1871 р.

² Газ. «Харьковские губернские ведомости» від 23 жовтня 1880 р.

³ Як розповідав згодом син Осадчого, батько його відвіз графині віз грошей і віддав їх разом з возом і чотирма волами. «Фольклорні матеріали, записані від чумаків на Звенигородщині», «Матеріали для вивчення виробничих об'єднань», вип. II, стор. 24.

⁴ Г. Данилевський не вказує, де знаходилось це село. Скоріш за все мова йде про с. Кононівку, Пирятинського повіту, Полтавської губернії, яке було ближче розташоване до Дніпра, ніж інші села під цією назвою.

⁵ Г. Данилевський, назв. праця, стор. 247—250.

⁶ Газ. «Киевлянин» від 12 червня і 2 жовтня 1871 р.

яких відгодовував для продажу великі гурти худоби по 300 і більше голів. Після батька син продовжував займатись тим же. Хліб, який Овисько Тупчій збирав на своїх ланах, продавався ним тільки тоді, коли на ринку стояли високі ціни, або відвозив його на продаж в інші місця. Так, наприклад, у 1832 р., коли на Дону був неврожай, він відвіз туди свій хліб і продав його по 80 коп. за пуд, тоді як на Київщині ціна хліба була 10 коп. за пуд¹. У другій половині 60-х років Тупчій став орендарем поміщицького маєтку в Ахматові і був відомий вже як «купецький брат»².

Судячи по справах, Тупчій був досвідчений, спритний і заповзятливий ділок, який не гребував нічим заради наживи. Так, він вміло використовував різницю в курсі асигнацій. Враховуючи те, що на Київщині курс асигнацій був вищий, ніж на Дону, Тупчій завжди купував рибу на «дзвінку монету», а продавав на асигнації, які потім тут же вимінював на срібні гроші, заробляючи таким чином на одному карбованці сріблом від 1 до 2 крб. 20 коп. асигнаціями. Наскільки вигідною для Тупчія була ця операція, свідчить той факт, що прибутком від неї він повністю покривав усі дорожні витрати своєї величезної валки. Вдавався Тупчій і до інших «операцій». Одного разу, прибувши на узбережжя Азовського моря ще до початку весняної путини, він закупив за безцінок весь наявний і майбутній улов до «Троїчного дня». Чумаки, що приїхали пізніше, змушені були купувати рибу вже у Тупчія по більш високим цінам, бо, як він сам заявив, «купець без вигоди не продає», а «вигода» становила кругленьку суму в 25 тис. крб. Під час Кримської війни Тупчій зайнявся торгівлею вівсом, який купував на пристані Тонка на Азовському морі, а продавав його армії в Криму в 4 рази дорожче. Всього в 1855 р. на торгівлі вівсом, сіллю і рибою Тупчій заробив 50 тис. крб.³

Такий же характер мала діяльність іншого представника багатії чумацької верхівки — Андрія Сизьона. Нагромадивши значні кошти, Сизьон з початку 40-х років перестав сам займатись чумацтвом, а посилав свою валку в 40 паровниць «із заздалегідь сторгованою поклажею». У валці перебувало 11 наймитів. Назад його валка поверталася з сіллю. На зиму частина наймитів залишалася для догляду за волами і виконання різних господарських робіт. Сам Сизьон, як зазначає Г. Данилевський, «баршничав вдома» на прибутки від чумацтва. Він наймав у селян по клаптиках до 100 дес. землі, купував лісові ділянки для порубки, у сусідньому містечку тримав винний відкуп, «на чому зірвав значні баріші», і протягом усього року «вже як чистий купець» торгував грушами, рибою та сіллю на навколишніх ярмарках. «Це вже спритний, вправний, кмітливий куркуль, собі на умі, мало схожий на своїх предків чумаків», — писав Г. Данилевський⁴.

Відомі також інші чумаки-багатії, які поєднували чумацтво з іншими торгово-промисловими заняттями, зокрема з торговим землеробством і скотарством. Два таких чумаки з державних селян жили в с. Ново-Дмитрівці, Херсонського повіту. Один з них орендував 70, а другий 40 дес. землі. На цих землях вони випасали власних волів і, крім того, за певну плату пускали ще чужу худобу на випас, маючи від цього значний прибуток⁵. Один з чумаків, колишній кріпак із Свято-

¹ Газ. «Києвлянин» від 12 червня 1871 р.

² Газ. «Києвлянин» від 2 жовтня 1871 р.

³ Газ. «Києвлянин» від 12 червня 1871 р.

⁴ Г. Данилевський, назв. праця, стор. 156, 260—261

⁵ І. Гуржій, назв. праця, стор. 296.

горського маєтку княгині Потьомкіної, після викупу з кріпацтва став власником 260 дес. землі¹.

В міру зростання економічних позицій багатих чумаків зростала також їх експлуататорська роль по відношенню до збіднілої частини селян. Шляхом роздачі грошових і натуральних позичок вони поступово все більше закабалили незаможних селян, зокрема збіднілих чумаків, примушуючи їх відробляти борг біля своїх паровиць або перевозити власними возами товари багатих чумаків.

Характеризуючи хижацьке обличчя розбагатілої чумацької верхівки, Г. Данилевський змушений був визнати, що «це все тузи і капіталісти. Вони ведуть чумацький промисел гуртом, оптом. У іншого пар тридцять, сорок і п'ятдесят волів, а в іншого при цьому в наймі ще десятин сто і двісті землі, взята на відкуп гуральня, ліс, ділянка вишнього відкупу, чоловік тридцять робітників і в горщику де-небудь замазано під піччю або закопано в садку тисяч сто асигнаціями чисто-гану... За чоботом у нього також для оборотів повна киса...»².

З наведених фактів видно, що напередодні реформи і особливо після неї у багатих чумаків ішов швидкий процес поєднання чумацтва з іншими торгово-промисловими заняттями. Звертає на себе увагу той факт, що, займаючись чумацтвом, відкупами, орендою, лихварством, багаті чумаки не поривали із землеробством. Навпаки, вони одночасно розширяли торгове землеробство й скотарство як шляхом купівлі, так і шляхом оренди земель у селян та поміщиків. Вже згадуваний Тупчій в 60-х роках купив хутір з 300 дес. землі і орендував поміщицький маєток.

Розширення сфери діяльності багатих чумаків, в основі якої лежали, перш за все, капітали, нагромаджені чумацьким промислом, сприяло дальшому, ще швидшому збагаченню цієї порівняно невеликої, але економічно дуже сильної групи селян. «Поєднання промислу з землеробством, — вказував В. І. Ленін, — відіграє дуже важливу роль у процесі загострення і поглиблення селянського розкладу: заможні і багаті хазяїні відкривають майстерні, наймають робітників з-поміж сільського пролетаріату, нагромаджують кошти для операцій торговельних і лихварських... Таким чином, поєднання промислу з землеробством зміцнює і розвиває капіталістичні відносини, поширюючи їх з промисловості на землеробство і навпаки»³.

Дальше посилення соціальної нерівності серед чумаків знайшло свій вияв також і в прагненні багатих чумаків у своєму зовнішньому вигляді і образі життя відрізнятись від своїх бідніших «собратів», бути несхожими на звичайних селян і, навпаки, у всьому бути подібними представникам пануючих класів.

Відміни між багатими чумаками і рештою чумаків проявлялись не лише в побуті, одязі, їжі, вони пронизували й сам чумацький промисел, зокрема різка відміна існувала між засобами промислу, тобто волами, возами та знаряддями до них, що належали багатим і збіднілим чумакам.

В той час, як порівняно невелика частина чумаків швидко збагачувалася, основна маса чумаків розорялась або заробляла так мало, що зароблених чумацтвом грошей ледь-ледь вистачало для підтримання свого господарства, на яке з кожним роком лягав все більший тягар феодального гніту. За своїм майновим станом ця група чумаків не бу-

¹ Газ. «Харьковские губернские ведомости» від 23 жовтня 1880 р.

² Г. Данилевський, назв. праця, стор. 134.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 322.

ла однорідною. В значно кращому становищі перебували чумаки, які мали 3—5 пар волів і деякі суми грошей, що дозволяло їм займатись торгівлею сіллю, рибою, виробами місцевого ремесла, хоч і в порівняно невеликих розмірах. Такі чумаки, як правило, одночасно з торгівлею займалися також візникамиванням. Обмеженість коштів майже не дозволяла їм водночас із чумацтвом займатись іншими видами торгово-промислової діяльності, як це робили багаті чумаки. Не використовували вони, як правило, в своєму промислі і найманої праці.

Набагато важче було чумакам, які мали одну-дві паровиці і незначні наявні кошти. Ця категорія чумаків була найчисельнішою. Крім осіб, для яких чумацтво було заняттям спадкоємним від діда і батька, в цю категорію входили також селяни, які стали чумакувати (майже тільки візникувати) лише недавно. Ці селяни-візники були характерним явищем для 30—50 років XIX ст. Стаючи чумаками, вони сподівались одержати деякий заробіток для підтримки свого господарства.

Головним заняттям чумаків з 1—2 парами волів було візникування, тому їх називали переважно фурщиками на відміну від чумаків-торговців. Торгівлю ж, та й то в дуже обмежених розмірах, вони вели тільки від випадку до випадку, коли заробіток від візникування дозволяв їм це. Не маючи міцної економічної бази, чумаки-фурщики часто розорялися. Причиною цього була, з одного боку, феодална експлуатація, яка напередодні реформи дуже посилилася, а з другого, — різні випадковості, як, наприклад, загибель волів, що бувало нерідко, особливо в 40—50-х роках, коли епізоотії набрали характеру масового стихійного лиха. Втративши худобу, чумаки-фурщики рідко коли могли оправитись від удару і знову придбати одну-дві пари волів, бо вартість засобів чумацького промислу в цей час стала дуже високою. В 40—50-х роках на придбання і спорядження одного пароволового воза треба було витратити не менше 75 крб.¹ До цього треба ще додати 15—25 крб. на інші неминучі витрати до одержання першого заробітку. Разом це становило 90—100 крб. Наскільки ця сума була великою для селянина-бідняка, можна бачити хоча б з того, що в 40—50-х роках вартість десятини землі в Катеринославській, Херсонській і Харківській губерніях не перевищувала 35 крб. сріблом².

Маючи постійну і дуже гостру потребу в грошах, чумаки-фурщики завжди перебували в кабалі у різного рода експлуататорів, особливо у скупщиків хліба, які наймали їх для доставки закупленого хліба в порти. Добре знаючи важке становище чумаків-фурщиків, скупники безсоромно користувалися цим. Взимку, перед настанням строку сплати податків, в селах, де жили такі чумаки, з'являлись прикажчики від скупщиків для найму чумаків під весняні перевезення. Нерідко прикажчики підкупали місцеві власті і ті допомагали їм кабалити чумаків шляхом «своєчасного» і більш строгого вимагання сплати податків. Наймаючи чумаків, прикажчики, крім того, вдавалися до брехні, обіцянок, споювали чумаків і займалися просто обманом³.

¹ В. Линовский, Железные дороги и чумацкий промысел, «Экономический указатель», 1857, № 16, стор. 362.

² А. Заблоцкий, Хозяйственные замечания о некоторых губерниях Южного края России, «Журнал министерства государственных имуществ», 1841, ч. 1, стор. 47; Д. Струков, О состоянии сельского хозяйства в Южной России в 1852 г., «Журнал министерства государственных имуществ», 1853, ч. XLVIII, стор. 19; «Хозяйственная статистика Харьковской губернии», «Журнал министерства государственных имуществ», 1856, ч. LVIII, стор. 295.

³ Газ. «Киевские губернские ведомости» від 18 квітня 1859 р.; «Материалы для географии и статистики России»: А. Шмидт, Херсонская губерния, т. 1, СПб. 1863, стор. 282.

Зимові контакти були дуже невигідні для чумаків. Плата, призначена в цей час, була, звичайно, на одну третину меншою у порівнянні з дійсними цінами, що встановлювалися весною. Одержавши задаток, чумак потрапляв у повну залежність від свого підрядчика¹. Особливо багато лиха чумаки-фурщики зазнавали, коли раптово наставала засуха і під час тривалих дощів.

Важке і безпросвітне життя чумаків-фурщиків знайшло своє відбиття в сповненій сумом приказці: «Хура не дура, коли не бариші бере, то шкури з волів дере» та в багатьох чумацьких піснях, що були складені в ХІХ ст. В одних піснях показана марність чумацьких сподівань на заробіток:

А вже чумак та й дочумакувався,
Нема свити, кожух обідрався.

В інших піснях показано безрадісне життя чумаків-фурщиків, їх грікі думи, повну залежність від підрядчика. В цих піснях лейтмотивом проходить думка про те, що тільки гостра нужда примушує селян займатись візникунням:

Не ходили б ми по тих дорогах,
Якби було чим оплатиться.

Третю і останню групу чумаків становили наймити. Як указував В. І. Ленін, утворення контингенту наймитів і поденників було неодмінною умовою існування заможного селянства². Дійсно, як і всякий заможний селянин, жоден заможний і особливо багатий чумак не міг обійтися в своєму господарстві без найманої робочої сили. Чим багатший був чумак, тим ширше він експлуатував працю наймитів.

В першій половині ХІХ ст. експлуатація чумаків-наймитів порівняно з попереднім часом значно посилилася. Раніше, коли чумакам доводилося їздити дикими безлюдними степами, де на кожному кроці їх чекали численні труднощі і перешкоди, загрожувала небезпека пограбування, чумаки-хазяї змушені були наймати багато людей, в першу чергу, для охорони себе і свого майна. З заселенням та освоєнням південних степів зменшилися труднощі, що чекали на чумаків, бо можна було сподіватись в разі необхідності (загибель волів, хвороба чумака та ін.) на допомогу місцевого населення, і майже повністю зникла небезпека нападу на чумаків в дорозі. В зв'язку з цим відпала необхідність мати у валці багато людей. Поступово у валці залишилась мінімальна кількість наймитів, яка була потрібна лише для догляду за волами й возами та для навантаження й розвантаження товарів. З різних джерел видно, що в першій половині ХІХ ст. один наймит обслуговував уже 4—6 возів³, завдяки чому набагато збільшилась робота, яку доводилось їм тепер виконувати. Крім виконання своїх безпосередніх обов'язків у валці, чумаки-наймити працювали також у господарстві свого хазяїна, коли валка знаходилася вдома. Так, з першої ходки на промисел валки звичайно поверталися напередодні сінокосу. В той час, як воли відпочивали і відгодовувалися перед новим виходом в дорогу, наймити виконували різні сільськогосподарські роботи. Восени, після закінчення сезону чумацького промислу, багаті чумаки частину наймитів відпускали, а ті, що залишалися, доглядали за худобою, молотили, віяли, возили зерно на млини і в міста на продаж⁴.

¹ Газ. «Киевские губернские ведомости» від 18 квітня 1859 р.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 82.

³ «Военно-статистическое обозрение Российской империи», т. XII, ч. 2, Черниговская губерния, СПб, 1851, стор. 101; Г. Данилевский, назв. праця, стор. 260; В. Ливновский, назв. праця, стор. 360; газ. «Киевлянин» від 12 червня 1871 р.

⁴ Г. Данилевский, назв. праця, стор. 260—261.

Скорочуючи число наймитів у валці, багаті чумаки одночасно все ширше стали використовувати працю неповнолітніх, «нерідко дуже молодих хлопчиків». На них хазяї перекладали частину роботи, яку виконували раніше дорослі наймити. В обов'язок підлітків перш за все входив догляд і нагляд за худобою як вдень, так і вночі. «Таких малих чумаки дуже люблять мати у своїй валці»¹,— зазначає автор однієї з тогочасних статей про чумацтво. Ця «любов» до неповнолітніх зрозуміла і пояснюється дуже просто: експлуатація їх праці була значно вигіднішою для чумака-багатія, бо неповнолітні одержували значно меншу плату, ніж дорослі, за одну і ту ж роботу.

Становище чумаків-наймитів нічим не відрізнялося від становища інших категорій найманих робітників у сільському господарстві. Оплата їх праці була невисокою. За даними 1839 р., в Київській губернії вони одержували навіть у 1,5 раза менше, ніж наймити, зайняті в сільсько-господарському виробництві². На Чернігівщині на початку XIX ст. чумак-наймит за одну поїздку у Крим і назад, що тривала чотири місяці, одержував від 8 до 10 крб.³ Приблизно на тому ж рівні заробіток чумаків-наймитів залишався протягом наступних десятиріч. Так, на Слобожанщині та Катеринославщині в 50-х роках за сезон «від Великодня до зимнього Миколи», тобто приблизно за півроку роботи, чумацькі наймити заробляли 8—10 крб.⁴

На Київщині, за деякими даними, чумакам-наймитам платили дещо більше. Тут в 50—60-х роках за один сезон чумацтва наймит одержував 20—25 крб.⁵ В огляді державних маєтностей Київської губернії, зробленому в 1839 р., майже по всіх обстежених селах заробіток чумака-наймита був визначений в межах до 50 крб.⁶ Таке розходження цих даних з попередніми можна пояснити тим, що підрахунок в огляді провадився на асигнації, а не на срібні гроші. Отже, в дійсності заробіток наймита становив 14—15 крб. Можливо також, що чиновники, які провадили ревізію, вираховували заробіток чумацького наймита не за сезон, що тривав приблизно півроку, а за весь рік, хоч в дійсності більшість наймитів працювала у багатих чумаків тільки протягом півроку.

На роботу до чумаків-багатіїв наймалась, перш за все, сільська біднота, переважно односельчани. Багато хто з них перебував у постійній залежності від багатіїв, відробляв борг, ідучи у найми. Серед наймитів було немало колишніх дрібних чумаків-господарів, що розорились, але ще не втратили надії заробити грошей і знову стати самостійними господарями. Щодо таких наймитів, які мріяли стати чумаками-власниками хоча б однієї-двох паровиць, чумацька верхівка застосовувала особливо витончені методи закабалення. Знаючи прагнення такого наймита стати самостійним господарем, вони давали йому паровицю при умові, що той відробить її вартість наймитом біля хазяйських возів. Фактично такий наймит, або «паровичник», як його тоді називали, був ще в гіршому становищі, ніж звичайний наймит, який міг покинути свого хазяїна, відробивши кілька місяців, тоді як наймит

¹ Газ. «Киевские губернские ведомости» від 18 квітня 1859 р.

² ЦДІАЛ СРСР, ф. V відділення власної його імператорської величності канцелярії, оп. 43, спр. 26 462, ч. XII, арк. 207, 338, 406.

³ Державний архів Кримської області, ф. Кримської губернської соляної контори, спр. 1, арк. 83 зв.

⁴ Г. Д а н и л е в с к и й, назв. праця, стор. 264; Н. С у м ц о в, назв. праця, стор. 494.

⁵ В. Л и н о в с к и й, назв. праця, стор. 361; газ. «Киевлянин» від 12 червня 1871 р.

⁶ ЦДІАЛ СРСР, ф. V відділення власної його імператорської величності канцелярії, оп. 43, спр. 26 462, ч. XII, арк. 207, 324, 332—338, 406.

з паровицею повинен був відробити на свого «благодійника», кілька років, щоб стати справжнім власником пари волів і воза. В дійсності такий фінал траплявся рідко. Поки наймит відробляв за паровицю, воли старіли і не були вже придатні для тягла. Треба було продавати їх за півціни і купувати або знову брати у багатого чумака молодих волів і знову за них відробляти. Те ж саме стосується воза, середній строк служби якого дорівнював трьом рокам.

До числа наймитів можна було б зарахувати також численних бідних родичів розбагатілого чумака, яких він часто тримав на своєму дворі. За це бідні родичі повинні були так само, як і звичайні наймити, відробляти своєму «родичу».

Життя чумаків-наймитів було тяжке і безрадісне. Невесело, з тяжкими думами покидали чумаки-наймити рідний дім, йдучи у далеку дорогу з хазяйськими возами. Описуючи вихід чумацької валки, Г. Данилевський відмічав, що всі наймити були засмучені. Один з них «в неплатному боргу у хазяїна і не знає, чи відплатиться він за цю поїздку». Інший, гнаний злиднями, змушений покинути надовго любиму дівчину¹.

Про тяжку долю чумацьких наймитів говориться в ряді чумацьких пісень. Так, в одній з них дається коротка, але дуже виразна характеристика підневільного життя наймита:

Ой, хто лиха не знає,
То нехай мене питає.

Нешадна експлуатація, якої зазнавали наймити, викликала з їх боку протест, що набирив різноманітних форм. Найпоширенішим видом протесту наймитів проти жорстокої експлуатації були втечі від чумаків-гнобителів. В XVIII ст. наймити найчастіше втікали на Запорожжя. Нерідко в цей час чумаки-наймити брали найактивнішу участь в антифеодальних виступах народних мас. Серед заарештованих гайдамаків часто зустрічалися люди, які раніше були чумацькими наймитами².

Жорстока експлуатація і сваволя хазяїв інколи приводили до відкритих виступів наймитів проти своїх гнобителів. Так, наприклад, відомий випадок, що стався у 1776 р., коли наймит Гаврило Голубенко, не витримавши знущань свого хазяїна Івана Тараненка, забив його під час повернення з Дону до Києва. Суд, що розглядав цю справу, ухвалив жорстокий вирок. Голубенка «бити батогами і, вирізавши ніздрі, поставити на лобі й на щоках указні знаки, заслати на довічне, куди по указу належить, заслання»³.

Наведені факти свідчать, що чумацький промисел у XVIII і особливо у XIX ст. відіграв значну роль у проникненні товарно-грошових і капіталістичних відносин в селянські господарства. Коли ж прибутки від чумацтва завдяки зростанню дорожніх витрат чумаків, перш за все на пасовиська і водопої, стали швидко зменшуватись, багаті чумаки без хитань і жалю покинули його, перемістивши свої капітали в інші, більш вигідні галузі торгово-промислової діяльності, перш за все у торговельне землеробство. Відомо, що на Полтавщині в кінці XIX ст. більшість «багатирів» серед козаків у минулому були великими чумаками-підприємцями⁴. Так само і в інших місцевостях України, де раніше було розвинене чумацтво, серед селян-куркулів було багати

¹ Г. Данилевский, назв. праця, стор. 264.

² Журн. «Україна», 1924, кн. 1-2, стор. 25; В. Голобуцкий, Запорожское казачество, К., 1957, стор. 392; його ж, Черноморское казачество, К., 1956, стор. 71.

³ ЦДА УРСР, ф. Другої Малоросійської колегії, спр. 2080, арк. 1—19.

⁴ Газ. «Харьковские губернские ведомости», № 286 за 1885 р.

колишніх чумаків-багатіїв. Таким чином, на Україні багаті чумаки становили значну частину селянської верхівки, з якої в процесі розвитку капіталізму склалася селянська буржуазія, що зосередила в своїх руках «нитки і торговельного капіталу (позичання грошей під заставу землі, скуповування різних продуктів та ін.) і промислового капіталу (торговельне землеробство з допомогою наймання робітників і т. п.)»¹.

Зовсім іншою була доля багатьох тисяч чумаків-наймитів. Після занепаду чумацького промислу частина чумаків-наймитів стала сільськогосподарськими робітниками, а інші вливалися в армію промислового пролетаріату, ряди якого на той час почали швидко зростати.

О. М. ЛЕСКОВ

ТАВРИ В КРИМУ

(друга половина IX—III ст. до н. е.)

I

Доісторичне минуле Криму—цього археологічного заповідника Радянського Союзу—становить для науки великий інтерес.

Найдавніші залишені людиною пам'ятки в Криму відносяться ще до раннього палеоліту. Вік їх близько 100 тис. років. І відтоді по пам'ятках матеріальної культури можна простежити безперервний розвиток людського суспільства в Криму на протязі десятків тисячоліть.

Вивчення кримських пам'яток палеоліту, неоліту, епохи металів дає змогу відтворити картину розвитку первісного суспільства на порівняно невеликій території, в мало змінених природних умовах.

Наприкінці VII—VI ст. до н. е. на території Криму з'являються грецькі міста-держави.

Античні історики і географи, починаючи з середини I тисячоліття до н. е., повідомляють багато цікавих даних про місцеве населення Криму—кіммерійців, скіфів, таврів. Особливо були відомі в античному світі таври—основне населення гірських районів у I тисячолітті до н. е., за ім'ям яких увесь півострів дістав назву Таврійського.

Щодо самої назви «таври» М. І. Ростовцев писав, що вона «є грецизацією місцевої назви народу, тубільної вимови якої ми не знаємо»².

Саме в гірському Криму виявлено багато таврських пам'яток: могильники з груповими похованнями в кам'яних ящиках і поселення так званої кизил-кобінської культури.

Мегалітичні споруди гірського Криму, в першу чергу кам'яні ящики, здавна привертали увагу мандрівників і дослідників. Уперше опис могильника кам'яних ящиків дав ще в 1793 р. академік Паллас, який бачив їх недалеко від Судака, біля с. Токлука³.

В середині XIX ст. починаються дослідження могильників кам'яних ящиків. У той же час посилено відвідувалися руїни стародавніх укріплень на горах Кошка, Аю-Даг та ін. Дюбуа де Монпере вважав їх таврськими⁴. А. Фабр, М. Чекальов, О. С. Уваров, Ю. Д. Філімонов, В. Я. Данилевич—ось далеко не повний список дослідників, які займа-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 57.

² М. І. Ростовцев, Новая книга об острове Белом и Таврике, «Известия Археологической комиссии», вып. 65, 1918, стор. 195.

³ Паллас, Путешествие по Крыму в 1793—1794 гг., «Записки Одесского общества истории и древностей», т. XII, стор. 202—203.

⁴ Debuis de Montpereux, Voyage autour de Caucase eten Crimée ..., Paris, IV, стор. 308.

лись розкопками таврських кам'яних ящиків у різних районах гірського Криму. Найбільші роботи по вивченню кам'яних ящиків провів Н. І. Репніков у 1907 і 1926 рр. Завдяки його роботам можна скласти уявлення про матеріальну культуру таврів, про обряд поховання та про будову кам'яних ящиків.

У 1947—1950 рр. ряд таврських могильників виявлено в гірському Криму (розвідки Є. В. Веймарна), кілька кам'яних ящиків було зачищено на горі Кошка і біля Гаспри Тавро-скіфською експедицією АН СРСР (начальник П. М. Шульц).

Таким чином, в результаті всіх розкопок у музеях Москви, Ленінграда, Криму зберігається значний матеріал з таврських могильників.

Розкопки відомого кримського краєзнавця С. І. Забніна в печері Кизил-Коба¹ поклали початок дослідженню поселень таврів. У 20-х роках зусиллями Г. А. Бонч-Осмоловського, С. І. Забніна, М. Л. Ернста було вивчено ряд поселень і могильників, що дали матеріал, аналогічний кизил-кобінському. Всі ці пам'ятки були об'єднані Г. А. Бонч-Осмоловським в кизил-кобінську культуру (за місцем першої знахідки). Цю культуру Г. А. Бонч-Осмоловський датував епохою пізньої бронзи і вважав, що вона належить таврам². Дослідники кизил-кобінських поселень у післявоєнні роки (П. М. Шульц, С. Ф. Стржелецький, Х. Й. Кріс та ін.) підтвердили гіпотезу Г. А. Бонч-Осмоловського, і тепер прийнято кизил-кобінську культуру вважати таврською.

Вивчення різноманітних матеріалів таврської культури дало змогу П. М. Шульцу намітити основи хронології її розвитку.

В 1956 р. Кримська первісна експедиція (начальник С. М. Бібіков) відновила дослідження таврських пам'яток у Криму.

Наше завдання — на основі нових археологічних досліджень і опрацювання всіх раніше нагромаджених матеріалів з урахуванням наявних писаних джерел дати короткий історико-археологічний нарис таврської культури.

Найбільш точні відомості про географічне положення країни таврів дає Геродот: «...Звідси (від Керкенітиди.—О. Л.) країну, що прилягає до цього ж моря, гористу і виступаючу в Понт, заселяє плем'я таврів до так званого Скелястого Півострова... вище таврів і на узбережжі Східного моря живуть уже скіфи...»³. Східну межу Тавріки уточнює Страбон: «Місто Феодосія було раніше границею володінь боспорців і таврів»⁴. Порівнюючи слідом за Геродотом опис Тавріки з Аттикою, приходимо до висновку, що північна межа Тавріки проходила майже по прямій лінії від Євпаторії на Сімферополь, а від нього — до Феодосії.

Таким чином, увесь гірський Крим з трьома пасмами його гір становить територію Тавріки.

При вивченні відомостей античних авторів про таврів звертає на себе увагу те, що в більшості текстів слово «таври» супроводиться словом-додатком «горяни». Так, Скімн Хіосський зазначає: «Таври—народ численний, люблять кочове життя в горах; за своєю жорстокістю вони варвари і вбивці і умилостивляють богів нечесними діяннями»⁵. Без-

¹ С. И. Забнин, Находки каменного века в Крыму, «Известия Таврической ученой архивной комиссии», вып. 54, 1918, стор. 362—369.

² Г. А. Бонч-Осмоловский, Доисторические культуры в Крыму, журн. «Крым», 1926, № 2, стор. 91—94.

³ Геродот, История, т. IV, 99—100, «Вестник древней истории» (далі—«ВДИ»), 1947, № 2, стор. 277.

⁴ Страбон, География, т. VII, 4, 4, «ВДИ», 1947, № 4, стор. 204.

⁵ Скимн Хиосский, Землеописание, «ВДИ», 1947, № 3, стор. 311.

іменний автор V ст. пише: «Таври — народ численний, ведуть вони життя горян і кочівників, за лютістю — варвари і вбивці»¹. Лише один Саллюстій намагається вникнути в причину такої жорстокості таврів. Він пише: «Адже найжорстокіші до теперішнього часу Ахеї і Таври, тому що, як я догадуюсь, вони змушені жити грабунком внаслідок бідності місцевості»².

Безумовно, Саллюстій говорить тут про гірський Крим, де швидкі ріки, що прокладають собі русло серед гір, бідні рослинністю високої плато, відрізаність від степів, заселених скіфами, на півночі і Херсонеса на півдні — усе це перешкоджало культурному розвитку таврів-горян, визначало порівняно низький рівень їх матеріальної культури і суспільного розвитку.

Найбільш ранні таврські пам'ятки в гірському Криму відносяться ще до першої половини I тисячоліття до н. е., і археологічні матеріали — єдині джерела вивчення життя і побуту таврів.

Таврські поселення того часу звичайно неукріплені, без оборонних споруд, розташовані недалеко від води (Альма I, II).

Культурний шар нерідко виявляють у великих печерах (Кош-Коба, Кизил-Коба, Таш-Аір) і на площадках перед ними. Так, перед печерою Кизил-Коба було досліджено землянку майже квадратної в плані форми, з вогнищем у центрі, видовбану в туфовому напльві. Біля землянки розкопано кілька невеликих ям господарського призначення, що дали значну кількість знахідок — уламків кераміки та кісток тварин.

Великі розкопки були проведені на важкодоступному поселенні, розташованому на вершині гори Кошка біля Сімеїза. Площа поселення — понад 1,5 га³. Із сходу та заходу поселення захищене скелями. Біля південного його краю — обрив до моря. Найбільш приступним для нападів був північний бік поселення. Тому в останні століття до н. е. тут було споруджено основну оборонну стіну. Складено її з рваного каменю без застосування будь-яких розчинів. Вона має два панцирі — зовнішній і внутрішній — із забутовкою всередині. Оборонна стіна на горі Кошка за типом кладки близька до стін таврського сховища на місці Ай-Тодор, побудованих приблизно в той самий час⁴. Жилі будинки на горі Кошка кам'яні, прямокутні в плані, трохи заглиблені. Трапляються однокамерні і двокамерні приміщення. Підлоги земляні. В центрі — вогнища. Перекриття підтримувались дерев'яними стовпами. У приміщеннях, прибудованих до скелі, покрівля, очевидно, була односхила.

Основну кількість знахідок у поселеннях становить кераміка. Її можна поділити на дві великі групи: 1) проста, або кухонна, і 2) лошена, що служила, очевидно, столовим посудом.

Прості посудини мають форму горщика, часто прикрашені наліпним валиком і розрізняються між собою розмірами та пропорціями окремих своїх частин. Зроблені вони з погано вимішаної глини з домішкою товчених черепашок або вапняку.

Лошена кераміка відрізняється від простої більш акуратним виробленням. Вона представлена мисками, кубками з ручками і без них, різ-

¹ Безумьянный автор V в., *Объезд Эвксинского Понта*, «ВДИ», 1948, № 4, стор. 235.

² Саллюстий, *Схоли к Ювеналу*, «ВДИ», 1949, № 3, стор. 225—226.

³ П. Н. Шульц, *Таврское укрепленное поселение на горе Кошка в Крыму*, «Краткие сообщения Института археологии», вып. 7, 1957, стор. 65.

⁴ В. Д. Блаватский, *Харакс*, «Материалы и исследования по археологии СССР», 1951, № 19, стор. 277, рис. 16.

ними за розміром і формою горщиками. Серед кераміки другої половини I тисячоліття до н. е. з'являються невідомі раніше глеки. Орнаментація лощеної кераміки більш різноманітна, ніж простої. Лощена кераміка в найраніших таврських пам'ятках прикрашалася різними наліпами і вдавленнями лощилом. З VI ст. до н. е. панує різьблений геометричний орнамент, найчастіше у вигляді вертикально розташованих заштрихованих трикутників. З III ст. до н. е. різьблений орнамент трапляється все рідше. В цей же час погіршується і якість лошіння посуду.

При розкопках поселень трапляється кістяне та крем'яне знаряддя. Таврам металеві вироби майже невідомі.

Розкопки могильників у гірському Криму з'ясували, що для таврів характерний груповий обряд поховання в скорченому положенні. Найраніші могильники мають у своєму складі примітивно влаштовані кам'яні ящики, стіни яких складаються з кількох плит, різних за розміром і формою. Відомі також кам'яні огорожі з похованнями в центрі. З VI ст. до н. е. форма ящиків уніфікується. Тепер вони складаються з чотирьох добре підігнаних одна до одної плит. Поперечні стінки ящиків, як правило, знаходяться між поздовжніми. Зверху ящик звичайно перекивається великою плитою. Кожне поховання містить супровідний інвентар. У ранніх могильниках це — кераміка, дуже рідко бронзові шпильки, колечки, пронизки. Навпаки, з VI ст. до н. е. кераміка майже не трапляється, а поховальний інвентар здебільшого містить дротяні або пластинчасті бронзові прикраси — гривни, браслети, кільця, різні пронизки, підвіски, бляшки. Литих бронзових прикрас дуже мало. Крім прикрас, у поховальному інвентарі трапляються також предмети озброєння (бронзові наконечники стріл і зрідка залізні мечі) та кінського убору (залізні вудила, псалії, бронзові бляхи для ременів кінської збури).

Вивчення археологічних матеріалів з таврських пам'яток гірського Криму приводить до висновку, що основним заняттям населення було скотарство. Природні умови визначили і склад стада. На першому місці була дрібна рогата худоба, потім — велика. Підтверджується це й кількісним порівнянням кісткових залишків. Скотарство було відгінним, тобто звичайним для гірських племен, з сезонними перекочівлями стад з долин у гори й назад. Саме так і слід розуміти повідомлення античних авторів про кочове життя таврів-горян, бо ясно, що кочове скотарство не мало необхідних умов розвитку в гірських районах Криму. Кісток диких тварин знайдено небагато — полювання, очевидно, мало підсобне значення. Ще рідше трапляються кістки риб.

Серед знахідок відомі також кам'яні зернотерки і крем'яні вкладиші для серпів, що свідчать про зростаючу роль землеробства.

Ремесла розвивалися в рамках натурального домашнього виробництва. На першому місці, природно, стояло гончарне виробництво. Хоча посуд виготовлявся ручним способом і випалювався на вогнищі, гончарі досягли великої досконалості, особливо у виготовленні лощеної кераміки.

Про розвиток ткацтва і прядіння свідчать знахідки глиняних пряслиць, кістяних голок і проколок. Кість використовувалась також для виготовлення наконечників стріл, лощил і так званих тупиків, що служили для обробки шкур тварин. Сліди обробки металів дуже незначні. Тут можна назвати одну двостулкову глиняну ливарну форму для лиття бронзових підвісок з поселення Кош-Коба і знахідку в 1957 р. в кам'яному ящику, поблизу с. Передового (кол. Уркуста), в Байдарській долині, кількох залізних наконечників стріл самотньої форми, очевидно, місцевого походження. Останнє тим більше ймовірно, що в ряді місць

гірського Криму, і насамперед на схід від Балаклави, відомі були великі поклади болотної руди високої якості¹.

Бронзові прикраси, виявлені в кам'яних ящиках, мають найближчі аналогії в кобанській культурі Північного Кавказу, звідки вони, очевидно, й проникли в Крим, хоча проста будова не виключає можливості їх виготовлення на місці з привізного металу. Бронзові наконечники стріл та залізні мечі, а також предмети кінської упряжі безумовно скіфського походження. Відсутність покладів міді і недостатні зв'язки з металургійними центрами, з одного боку, та наявність великих родовищ кременю, з другого, привели до того, що крем'яні знаряддя в першій половині I тисячоліття до н. е. відігравали провідну роль у виробництві. Лише освоєння заліза, що відбулося в гірському Криму не раніше середини I тисячоліття до н. е., привело до витіснення крем'яних знарядь.

Порівняно низька матеріальна культура гірських таврів, що пояснюється несприятливими природними умовами і відрізаністю від торговельних шляхів, привела їх до значної ізоляції. Це, в свою чергу, відбилося на мінових відносинах таврів із сусідніми племенами. Так, в гірському Криму відомо дуже небагато скіфських речей, що проникали до таврів, мабуть, разом з прикрасами з Північного Кавказу. Лише з IV—III ст. до н. е. в таврських укріпленнях і могильниках гірського Криму, розташованих недалеко від Херсонеса, з'являється антична кераміка. В сховищах першого пасма Кримських гір антична кераміка майже невідома, а незначні уламки посуду елліністичного часу свідчать не про якісь торговельні зв'язки, а, найімовірніше, є результатом піратських нападів на грецькі судна.

* * *

Іншим було життя таврів, які населяли Гераклеїський півострів, північні схили другого пасма і третє пасмо Кримських гір, що становлять передгірні райони Криму. Тут особливо густо були населені долини рік. Розкопки проводились у Бахчисарайському, Сімферопольському, Зуйському, Білгородському, Старокримському районах і на Гераклеїському півострові. Найкраще вивчено поселення Уч-Баш, розташоване на невисокому мисі поблизу Інкермана (розкопки С. Ф. Стржеleckького). Тут виявлено кілька жителів у вигляді наземних будинків, обплетених пруттям і обмазаних всередині і зовні глиною. На поздовжній осі будинку виявлено ямки для стовпів, що підтримували покрівлю. В центрі будинку знаходилось вогнище. Площа одного з таких будинків дорівнювала 45 кв. м. До стін будинку примикали господарські ями і літні вогнища². В інших поселеннях відомі напівземлянки (Ашлама-Дере) і землянки (Інкерманське). Таким чином, з'ясовано, що таврським поселенням властиві різні типи жителів.

В усіх поселеннях описуваної території розкрито багато господарських ям, в яких виявлено основну кількість знахідок. За своєю формою ями поділяються на дві групи: 1) мілкі, з прямовисними стінками і широким отвором (глибина 0,5 м, діаметр до 2 м) і 2) глибокі, дзвоноподібні, з невеликим отвором (глибина до 2 м, діаметр до 1,5 м). Розкоп-

¹ «Физическое описание Таврической области по ее местоположению и по всем трем царствам природы», СПб, 1785, стор. 25.

² С. Ф. Стржеleckький, Очерки истории Гераклеийского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа (Автореферат кандидатської дисертації), М., 1954, стор. 11—12.

ками встановлено, що ями першої групи — вони відомі і в гірських поселеннях — вогнищні, другої — зернові.

Комплекс знахідок з поселень і могильників, а також влаштування самих могильників і обряд поховання в передгір'ях і на Гераклеїському півострові повністю збігаються з даними гірських районів Криму. Це свідчить про культурну та етнічну спільність таврів.

Однак різні географічні умови, в яких жили таврські племена, відбилися на формах господарства, на економічних зв'язках з навколишніми народами (скіфами, греками), а значить, і на рівні їх соціально-економічного розвитку.

На відміну від таврів-горян, основним заняттям населення передгір'їв було землеробство. Так, у житлах і зернових ямах поселення Уч-Баш знайдено багато зерен пшениці, ячменю, а також квасолі та гороху. Глиняна обмазка з домішкою соломи, численні кам'яні зернотерки, уламки кам'яних мотик, крем'яні вкладиші для серпів — усе це свідчить про провідну роль землеробства в господарстві таврів уже в найраніших поселеннях, до яких належить Уч-Баш. В Інкерманському поселенні середини I тисячоліття до н. е. знайдено уламок кам'яної мотики і частину жорна¹. Тут же виявлено найглибші зернові ями, що свідчать про значні запаси зерна. Очевидно, у зв'язку з освоєнням виплавки заліза землеробство у таврів стає орним. Ф. Енгельс писав, що завдяки появі плуга з залізним лемешем стало можливим землеробство у великому розмірі. Численні кістки домашніх тварин (корів, овець, свиней, коней) свідчать про значну роль пастушого скотарства. Судячи з незначної кількості залишків кісток диких тварин, роль полювання в господарстві була більш ніж скромна.

У прибережних поселеннях певне значення мали рибальство та морський промисел. Про це говорять знахідки черепашок, їстівних молюсків, риб'ячої луски, кісток дельфіна. На поселенні Уч-Баш знайдено кістяний гарпун, в таврському поселенні, на місці майбутнього Херсонеса, відомі великі глиняні грузила для риболовних сіток.

Розкопки на поселеннях передгір'їв доповнюють відомості про види домашнього виробництва. Так, на поселенні Ашлама-Дере виявлено примітивну гончарну піч. Ливарна форма і залізні шлаки, відомі на поселенні Уч-Баш, уламки залізних знарядь з поселень Ашлама-Дере та Інкерманського свідчать про запровадження залізних знарядь у господарство таврів-землеробів раніше, ніж у гірських племен. Це, в свою чергу, позначилось на зменшенні ролі крем'яних знарядь. Обробка кістки зберігала своє значення.

Географічне положення передгірних районів та Гераклеїського півострова сприяло появі зв'язків з сусідніми племенами. Наприкінці VI—V ст. до н. е. таври входять у контакт із скіфами. В таврських поселеннях того часу трапляється скіфська кераміка степового типу. Дані археології свідчать про мирні зносини цих двох племен. Розкопками 1956 і 1957 рр. виявлено неукріплені таврські поселення IV—III ст. до н. е., розташовані на межі між передгірними і степовими районами. З декрету Діофанта відомо, що таври разом із скіфами боролися проти Мітрідата.

На Інкерманському поселенні вперше знайдено античну кераміку VI ст. до н. е. Очевидно, вона потрапила сюди з грецької факторії, що передувала Херсонесу. Широке заняття землеробством, наявність надлишків хліба у таврів привертала увагу греків, які наприкінці V ст. до н. е. заснували свою колонію Херсонес Таврійський. Значна кількість античної кераміки, виявлена в ряді таврських пам'яток IV—III ст. до

¹ Зберігається в Бахчисарайському музеї печерних міст.

е. н., — ознака всезростаючих торговельних зв'язків таврів-землеробів з греками.

Таким чином, порівняльне вивчення економіки таврських племен показує, що населення Гераклейського півострова і передгірних районів випереджало у своєму розвитку гірські племена.

Вивчення суспільного ладу таврів дуже утруднене, бо незначні дані писаних джерел стосуються переважно перших століть н. е. Основним джерелом знань про період, що нас цікавить, лишаються дані археології. Порівняно невеликі розміри поселень, могильники (примітивні кам'яні ящики та огорожі) з груповим обрядом поховання, які не відрізняються один від одного ні складом поховального інвентаря, ні конструкцією, приводять до висновку, що таври першої половини I тисячоліття до н. е. жили невеликими родами, спільно вели своє нескладне господарство, займаючись, головним чином, мотичним землеробством і скотарством. Слідів майнового розшарування не помітно. Рабства, навіть патріархального, у таврів не існувало. Про вбивство таврами полонених повідомляють численні джерела. Про існування пережитків матріархату свідчить домінуюче становище жіночого божества Діви, Лісове святилище цієї богині виявлено біля Ялти.

Внаслідок освоєння заліза, що сталося не раніше V ст. до н. е., і дальшого розвитку землеробства у таврів з'являються надлишки хліба, в якому мали потребу грецькі колоністи. Це сприяло розвиткові обміну між ними.

Сусідство з більш передовими племенами скіфів також відіграло певну роль у дальшому розвитку суспільного ладу таврів, що об'єдналися у племена, на чолі яких стояли, за відомостями Геродота, басилевси, тобто вожді, які вийшли з родової аристократії.

Ці соціально-економічні зміни знайшли своє відображення і в поховальному обряді. Так, розкопки пасма кам'яних ящиків на таврському могильнику поблизу с. Передового (Байдарська долина) у 1956 і 1957 рр. встановили, що в центрі пасма, що складалося з дев'яти кам'яних ящиків, розташований ящик, який виділявся своїми розмірами. Він оточений особливою кам'яною огорожею. Біля огорожі знайдено кам'яний стовп-менгір, що служив пам'ятником. Конструктивна будова пасма показує, що воно зросло від центрального ящика в обидві сторони. Безумовно, перед нами гробниця предкавника родової знаті.

З античних писаних джерел відомо про посилення влади вождів у перші століття н. е., про появу терміну «тавро-скіфи», очевидно, як відображення процесу асиміляції таврів скіфами, однак це вже виходить за хронологічні рамки нашого повідомлення.

* * *

Типологічне визначення всього археологічного матеріалу із залученням широких аналогій в синхронних, твердо датованих пам'ятках Північного Кавказу, Кубані, причорноморських степів і Середнього Подніпров'я дають можливість виділити три основних етапи розвитку таврської культури.

Ранній етап датується другою половиною IX—початком VI ст. до н. е. Таврських пам'яток більш раннього часу невідомо. Вивчення пам'яток епохи бронзи в Криму приводить до висновку, що таврська культура в основному не зв'язана з ними генетично, хоча, очевидно, якийсь слід пізньозрубна культура залишила в таврській. Можливо, це проявилось в орнаментатії (рельєфні валики) і деяких формах таврської ліпної кераміки, що наближаються до банкових.

Тимчасом пам'ятки Центрального і Північного Кавказу початку I

тисячоліття до н. е. дають кераміку, за формами, орнаментациєю і технологією виробництва дуже близьку до таврської. Обряд поховання також нагадує таврський. В той час, як перекопиво довів Є. І. Крупнов, у зазначених районах відбувалося формування кобанської культури, близької до синхронних пам'яток Західної Грузії.

Антропологічне вивчення знахідок з таврських могильників привело К. Ф. Соколову до висновку про близькість їх до черепів з кобанських могильників.

У зв'язку з цим великий інтерес становлять вказівки античних авторів про спорідненість «царів» таврів і колхів. У схоліях до міфу про аргонавтів у викладі Аполлонія Родоського говориться, що у Геліоса народилося два сини: Персей і Еет. Останній став царем колхів і меотів, а Персей — таврів. На цьому їх зв'язки не кінчаються. В дальшому дочка таврського царя Персея Геката виходить заміж за свого дядька Еета. Найближчою охороною цього царя були таври: їм довірили охороняти легендарне золоте руно, про що повідомляє Діодор Сіцилійський. Обидва народи відрізняються, за свідченнями античних авторів, жорстокістю, приносячи в жертву всіх захоплених чужоземців.

Використання даних археології, антропології та писаних джерел дає можливість нам передбачати генетичну близькість таврів з племенами, які населяли Північний і Центральний Кавказ та Західну Грузію в період формування кобанської культури. Ця думка підтверджується і матеріалами з розкопок Є. І. Крупнова в 1957 р. Змейського поселення кобанської культури¹.

Можливо, на початку I тисячоліття до н. е., в період формування кобанської культури, якась частина населення відгалужується і переходить у гірський Крим — у звичні природні умови.

Середній етап датується VI—IV ст. до н. е. В той час також зберігаються тісні зв'язки між населенням гірського Криму і Північного Кавказу. Особливо ясно простежується це в спільності різних бронзових прикрас. З численних прикладів відомо, що близькість прикрас, тобто вбрання, поряд із спільністю орнаментациї кераміки, часто служить ознакою етнічної спорідненості. У зв'язку з цим великого значення набувають таврські пам'ятки, відомі в приморських районах Керченського півострова, що служив мостом між Кримом і Кубансько-Кавказким масивом.

Наприкінці VI ст. до н. е. встановлюються зв'язки між скіфами, які населяли кримські степи, і таврами.

Пізній етап датується IV—III ст. до н. е., що підтверджується численними знахідками уламків античної кераміки. Для цього періоду характерне зростання зв'язків з античними державами—Херсонесом і, в меншій мірі, Боспором.

Із скіфами підтримувалися мирні взаємовідносини.

Територія Таврики скорочується — скіфські пам'ятки того часу відомі в районах другого пасма Кримських гір.

Виникнення скіфського царства в Криму наприкінці III — на початку II ст. до н. е. і зростання його, очевидно, поклали початок асиміляції таврів. У свою чергу таври також внесли певний вклад у матеріальну і духовну культуру кримських скіфів.

В укріплених сховищах першого пасма Кримських гір таври зберегли свою незалежність до перших століть н. е.

¹ Е. И. Крупнов, Новые источники по древней и средневековой истории Северного Кавказа (По материалам экспедиции 1957 года), «Тезисы докладов на пленуме Института истории материальной культуры, посвященном итогам археологических исследований 1957 г.», М., 1958, стор. 13 — 16.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

З ДОСВІДУ ВИКОРИСТАННЯ НАОЧНОСТІ ПРИ ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ СРСР У 8 КЛАСІ

Підвести учнів до марксистського розуміння основних законів суспільного розвитку, забезпечити засвоєння ними основних історичних явищ, запам'ятання прізвищ історичних діячів, хронологічних дат є найважливішим завданням у сираві викладання історії в середній школі.

В розв'язанні цього завдання значну роль відіграє наочність. Наочність — одна з важливих умов викладання будь-якої навчальної дисципліни, в тому числі й історії. Основою наочного навчання є марксистсько-ленінська теорія відображення. «Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики — такий діалектичний шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності»¹.

Під керівництвом учителя учні пізнають об'єктивний світ в його сучасному і минулому. Учитель веде їх від незнання до знання, від неповного знання до знання повнішого.

В пізнанні об'єктивного світу учням значно допомагає наочність. Але наочність — не самоціль, а тільки один із засобів пізнання об'єктивної реальності. Зробити викладання історичного матеріалу живим і яскравим — таке завдання наочного навчання. Розв'язати це завдання можна тільки в тому разі, коли в навчальному процесі використовуватимуться різні види наочних посібників.

У рішеннях Комуністичної партії і Радянського уряду про школу неодноразово підкреслювалась необхідність ґрунтовного засвоєння учнями основ наук. Саме наочність і сприяє міцності засвоєння основ наук.

Середня школа, учителі, озброюючи юнаків і дівчат міцними знаннями основ наук, повинні прищепити їм любов до творчої продуктивної праці, прагнення бути корисними суспільству.

Загальноосвітня політехнічна школа повинна навчати учнів розуміти основи сучасного виробництва, викликати в них любов до праці — як фізичної, так і розумової. «Радянська середня школа покликана готувати освічених людей, які добре

знають основи наук і, разом з тим, здатні до систематичної фізичної праці, виховувати у молоді прагнення бути корисною суспільству, брати активну участь у виробництві цінностей, потрібних для суспільства»¹.

Для здійснення цього завдання радянська школа має всі можливості. Обов'язок учителів історії, як і учителів інших дисциплін, — не тільки допомогти учням оволодіти основами наук, а й виховати їх свідомими, активними будівниками комунізму. Навчання і виховання повинно бути щільно пов'язане з життям, з практикою комуністичного будівництва.

Проведення екскурсій в музеї та на виробництво, праця в гуртках, майстернях і на пришкольніх ділянках робить знання учнів конкретними. В справі конкретизації знань неперечені значення мають і наочні посібники.

Наочність, що її використовують при вивченні історії, можна розбити на такі групи: 1) пам'ятки минулого і 2) навчальні наочні посібники.

В історичних і краєзнавчих музеях нашої країни зберігається величезна кількість різноманітних пам'яток матеріальної культури, які розповідають про минуле. Ці речі знайдено, головним чином, під час археологічних розкопок. До цих пам'яток відносяться: знаряддя праці, зброя, каміння з написами, посуд, монети. Руїни міст, стоянки, городища, кургани і печери — це теж археологічні пам'ятки. В нашій країні є багато пам'яток архітектури: кремлі, церкви, різні будинки, фортеці, оборонні споруди. Пам'ятки минулого при вивченні курсу історії з успіхом можуть бути використані в наочність. Пам'ятки матеріальної культури ми цінімо вище, ніж їх зображення.

Але в зв'язку з тим, що пам'ятки минулого менш доступні, в процесі вивчення історії використовуються здебільшого наочні посібники.

До наочних посібників належать: історичні карти, навчальні історичні картини

¹ В. И. Ленин, Философские тетради, Госполитиздат, М., 1947, стор. 146—147.

¹ «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР», Держполітвидав УРСР, 1959, стор. 6—7.

та репродукції з художніх картин, портрети, ілюстрації підручника, малюнки і рисунки, схеми, діаграми, таблиці і т. п. Крім названих, є ще світлові наочні посібники (діапозитиви, діафільми, кінофільми) і об'ємні наочні посібники (макети, муляжі, моделі).

Розміри журнальної статті не дають можливості проаналізувати всі наочні посібники, тому я зупиняюсь лише на тому, як використовую деякі наочні посібники на уроках історії СРСР у 8 класі. Методи роботи з наочними посібниками дуже різноманітні, і тому учителю історії завжди слід враховувати мету уроку та вікові особливості учнів.

Одним з найважливіших джерел, з яких учні черпають знання, є, звичайно, підручник, його фактичний та ілюстративний матеріал. Тому ми в першу чергу і висловимо нашу думку про підручник та вміщені в ньому ілюстрації.

Два роки вчителі та учні восьмих класів середньої школи працюють за підручником «Історія СРСР»¹, який написав старший науковий співробітник Академії педагогічних наук Л. П. Бушник.

Правильний підбір ілюстрацій для шкільного підручника має винятково важливе значення. Ілюстративний матеріал доповнює і збагачує зміст підручника з історії, допомагає учням більш яскраво, конкретно уявити собі давнє минуле нашої країни. Новий підручник обсягом менший від попереднього², проте кількість ілюстрацій у ньому збільшено вдвічі. В новому підручнику вміщено 223 ілюстративних зображення, 14 кольорових і 14 штрихових карт. Стільки ілюстрацій ще не було в жодному підручнику з історії для старших класів. До того ж ілюстрації підібрано вдало.

Ілюстрації відбивають процес виробництва і класову боротьбу, розкривають класову структуру суспільства, культуру і побут народів. У новому підручнику вміщено зображення знярад праці різних часів, військової техніки, укріплень міст, портрети історичних діячів тощо. Особливе місце у підручнику займають ілюстрації, які наочно показують роль народу як творця історії, як творця всіх матеріальних і духовних цінностей.

Підручник Л. П. Бушника відзначається продуманою методичною структурою та цікавістю фактичного і ілюстративного матеріалу.

У попередньому підручнику зображення пам'яток культури дано в такому вигляді, як вони дійшли до нас, тобто в

напівзруйнованому. Вміщено також різні документальні ілюстрації (мініатюри), які являють собою наукову цінність, але мало зрозумілі або зовсім незрозумілі для учнів. Наприклад, у попередньому підручнику були дані невірні малюнки — «Льодове побоїще. З старовинної мініатюри» (стор. 85) і малюнок «Куликовська битва. З життя Сергія Радонезького» (стор. 102). Більшість учнів не розуміє ці ілюстрації без пояснення вчителя. Ці й ряд інших ілюстрацій не можуть викликати в учнів захоплення.

У новому підручнику до цієї ж теми (§ 23) «Москва на чолі боротьби з татаро-монгольськими загарбниками за незалежність Руської землі» вміщено репродукцію з картини худ. О. П. Бубнова «Ранок на Куликовому полі» (стор. 107). Розглядаючи цю репродукцію, учень і сам без труднощів зрозуміє, як були розташовані руські воїни на Куликовському полі перед боєм, де на передньому плані художник зобразив князя Дмитрія Івановича на коні. Оголеним мечем показує він на ворогів і закликає до боротьби. Позаду від нього корова (прапор). А попереду князя ополченець без шолома, але в кольчугі поперх довгої білої сорочки. В руках він тримає щит і бойову сокиру. Інші воїни та ополченці озброєні довгими списами, мечами, бойовими сокирами. У багатьох з них щити захищають груди. Руські воїни стоять в напруженні. Вони готові ринуться у бій на ворога в першу-ліпшу хвилину.

Цінність цієї картини, написаної на основі достовірних історичних фактів, полягає в її доступності віку учнів 8 класу. За принципом доступності підібрані й інші ілюстрації підручника.

З метою вироблення в учнів правильних історичних уявлень і виховання естетичного смаку в новому підручнику вміщено переважно реконструкції пам'яток матеріальної і духовної культури. Ці реконструкції більш виразні і доступні для учнів, ніж історично цілком достовірні, але часом схематичні документальні ілюстрації, мініатюри або зображення напівзруйнованих пам'яток минулого.

Вивчаючи з учнями програмний матеріал теми «Східні слов'яни за стародавніх часів», я використовую на уроках історії ілюстрації підручника. Зокрема звертаю увагу учнів на ілюстрації: «Античний посуд з Перещепинського скарбу (VI—VII ст.)» і «Дві слов'янські срібні фігурки із скарбу на Кіївщині (VI—VII ст.)». Пояснюючи зміст першої ілюстрації, підкреслюю, що в 1912 р. в с. Мала Перещепина, Полтавської області, було знайдено скарб, у якому добре збереглася дорогоцінна зброя, художньо оздоблений посуд і різні прикраси. Одного лише золота тут було понад 20 кг¹.

¹ Л. П. Бушник, Історія СРСР, ч. 1, Підручник для 8 класу, видання 2, за редакцією академіка Г. М. Панкратової, Вид-во «Радянська школа», К., 1958.

² «Історія СРСР», ч. 1, Підручник для 8 класу середньої школи, видання 13, за редакцією академіка Г. М. Панкратової, Вид-во «Радянська школа», К., 1956

¹ П. П. Третяков, *Восточнославянские племена*, Изд-во АН СССР, М 1953, стор. 182—183.

На другій ілюстрації дано зображення вусатого чоловіка з довгим носом і коня з позолоченою гривою. Ці фігурки зробили з срібла слов'янські ремісники. Речі було знайдено в с. Мартинівці поблизу р. Рось на Київщині.

Ознайомлення учнів з ілюстраціями, на яких зображено знаряддя праці, має не лише пізнавальне, а й виховне значення. Так, при розгляді зображень дерев'яної двозубої сохи з залізними сошниками (підручник, стор. 37), дерев'яної борони (стор. 38), виробів руських ремісників — кресала, ножиць, серпа і веретена з кільцем (стор. 39) я намагаюсь виховувати в учнів повагу до трудящих людей, які зробили ці знаряддя та речі і користувалися ними. Під час екскурсій учні бачили в історичному музеї ці речі, які справили на них ще більше враження.

Розповідаючи, наприклад, про веретено, я пояснюю учням, що веретеном люди користувались з давніх-давен, ще в часи древньої Русі. Зазначаю, що пряжу прядли з куделі з допомогою веретена. І підкреслюю, що навіть у наші часи в перші роки Радянської влади населенню доводилось широко користуватися веретеном для виготовлення пряжі. Полотняний одяг тоді був необхідністю. Зовсім іншу картину ми маємо тепер, коли промисловість забезпечила населення всієї країни фабричним одягом. Вже лише один цей факт говорить про те, який гігантський крок вперед зробила наша країна за короткий період часу в галузі розвитку економіки і культури.

Зв'язок з сучасністю при цьому логічно випливає з самого матеріалу, ідеї уроку. І я пов'язую історичний матеріал з сучасністю, де це можливо. Запровадження такого методу вивчення історії сприяє здійсненню виховних цілей радянської школи, зокрема прищепленню учням поваги до праці.

В новому підручнику є багато ілюстрацій, добре виконаних з технічної точки зору. Для прикладу можна назвати такі: «На пристані в Новгороді», з картини худ. К. В. Лебедева (стор. 73), «Певська битва 15 липня 1240 року», схема (стор. 96), князь Дмитрій Іванович Донський, портрет (стор. 105), «Подорож Афанасія Нікітіна до Індії (1466—1472 роки)», схематична карта (стор. 123), «Початкова школа в Московській Русі», з картини худ. Б. М. Кустодієва (стор. 220).

Але є і нечіткі ілюстрації: «Народне повстання 1113 р. у Києві», з картини худ. І. С. Іжакевича (стор. 59), «Повстання селян на Україні», з картини худ. М. С. Самокіша (стор. 133), «Загін Северина Наливайка в Могильові», з малюнка Н. Гутієва (стор. 165), «Повстали біля стін Кремля 3 червня 1648 року», з картини Е. Е. Ліснера (стор. 189). Ці ілюстрації потребують кращого технічного оформлення, більш чіткого і яскравого.

При перевиданні підручника бажано

дати в тексті деякі кольорові ілюстрації. Це думка не тільки моя, а й багатьох учителів історії, з якими мені доводилось розмовляти. Було б дуже добре мати в підручнику такі кольорові ілюстрації: «Народне повстання 1113 р. у Києві», з картини худ. І. С. Іжакевича (стор. 59), «Ранок на Куликовому полі», з картини худ. О. П. Бубнова (стор. 107), «Московський Кремль за Івана III», з картини худ. А. М. Васнецова (стор. 135), «Бій загонів Болотникова з царськими військами під Москвою», з картини Е. Е. Ліснера (стор. 168) і «Гарматний двір у Москві», з картини худ. А. М. Васнецова (стор. 182). Ці кольорові картини привернули б ще більшу увагу учнів і мали б велике значення в справі естетичного виховання восьмикласників. Бажано також вмістити у підручнику додатково карти-схеми селянських воєн під проводом Івана Болотникова і Степана Разіна.

Одним з завдань учителя є навчити учнів розуміти ілюстрації, які вміщені в підручнику. Щоб правильно пояснити учням ілюстрації і картографічний матеріал підручника, слід використовувати цінний матеріал і методичні вказівки, подані в посібнику Л. П. Бушика¹. В цій брошурі учитель історії знаходить додатковий історичний матеріал і пояснення ілюстрацій підручника.

Учителю історії слід більше звертати уваги на пояснення учням змісту ілюстрацій підручника, які разом з іншими наочними посібниками (історичні карти, репродукції з картин, схеми, таблиці та ін.) дають змогу більш ефективно здійснювати навчально-виховні завдання школи в процесі вивчення історії.

Учні збагачують свою пам'ять не лише в процесі вивчення історичного матеріалу на уроках, при розгляді ілюстрацій підручника й інших наочних посібників, а й під час екскурсій, які ми організуємо. Після вивчення відповідних тем програми ми провели екскурсії з учнями восьмих класів до Київського державного історичного музею, де, насамперед, оглянули експонати відділу «Київська Русь», до пам'ятки XI ст.—Державного архітектурно-історичного заповідника Софійського музею, до Київського державного заповідника музею Києво-Печерська лавра, до «Золотих воріт», пам'ятника Б. Хмельницькому тощо. В цьому відношенні учителі та учні київських шкіл знаходяться в дуже вигідному становищі.

Екскурсія — один з важливих засобів у наочному викладанні історії СРСР. Екскурсії підвищують інтерес в учнів до історії, поглиблюють їх знання.

Досвід багатьох учителів історії шкіл м. Києва яскраво підтверджує велике освітнє і виховне значення екскурсій. Зорові сприймання під час екскурсій в музеї, на

¹ Л. П. Бушик, Об'яснення к рисункам в учебнике истории СССР для VIII класса средней школы, Учпедгиз, М., 1957.

виробництво і т. п. сприяють поглибленню знань учнів.

Завершуючи екскурсію, підкреслюю, що речі матеріальної і духовної культури, зібрані в музеях, є результатом діяльності трудящих мас і що учням слід готуватися до суспільнокорисної праці, до створення матеріальних цінностей для суспільства.

* * *

Одним з найбільш важливих наочних посібників є історична карта. Без знання карти не може бути свідомого вивчення історії. Карта повинна бути на кожному уроці. Історична карта сприяє розвиткові пам'яті в учнів і закріпленню їх знань. Учні більш конкретно уявлятимуть історичну подію лише тоді, коли вони будуть знати місце, історичну обстановку події та її час.

На історичних картах відбито різні історичні епохи. На них явище подається не тільки в просторі, а й у часі, тобто в русі, відображено економіку, зміни території, хід повстання, війни тощо.

До курсу історії СРСР випущено спеціальні стінні карти. І в підручнику є 14 кольорових карт-вкладок. Крім того, в підручнику вміщено ще карти-схеми, які ілюструють зміст певного параграфа. В процесі вивчення матеріалу, наприклад, про розгром німецьких рицарів на Чудському озері ми використали стінну історичну карту, карту-вкладку «Руські князівства в XII—XIII ст. Боротьба з татаро-монгольськими завойовниками» і німецькими та шведськими феодалами» і карту-схему (стор. 97).

Частина учителів запроваджує такий метод роботи: учні під час уроку заповнюють контурні історичні карти. На цих картах вони наносять дати походів військ і їх шлях, місця боїв, райони селянських повстань і т. п. Робота учнів над контурними картами під керівництвом учителя сприяє кращому запам'ятовуванню назв географічних пунктів та місць їх знаходження. Ця робота веде також до набуття учнями навичок користуватися картою під час відповідей.

Крім карт, одним з найважливіших наочних посібників є історична картина. Зорові образи полегшують розуміння учнями минулого, створюють конкретні уявлення про наших предків, їх побут, культуру, боротьбу. Якщо художник, створюючи навчальну історичну картину, використав достовірні факти, історичні документи, — вона є цінним наочним посібником. Разом з тим є й такі картини, коли художник ідеалізував історичні факти. Таку картину краще не використовувати.

Доцільно також використовувати репродукції з деяких художніх картин, хоч вони і не є спеціальними навчальними картинами. При відборі картин учителю необхідно звертати увагу на їх ідейну цілеспрямованість і історичну правдивість.

Історична картина може бути використана на уроці в ході викладу нового матеріалу, під час закріплення його і при опи-

туванні учнів. Не зовсім вірно роблять ті учителі, які обмежуються показом картини лише при вивченні та закріпленні програмного матеріалу. Треба приносити картину також на наступний урок і дати можливість учням використати її при відповіді.

Вивчаючи з учнями, наприклад, тему «Зростання феодалного землеволодіння і класової боротьби в древній Русі» (підручник, § 13), я використав репродукцію з картини худ. І. Я. Білібіна «Княжеский суд»¹. Коротко пояснив, що на ній зображено.

На наступний урок знову приніс цю саму картину. Учень Л., відповідаючи на питання про суд за часів «Руської Правди», підійшов до картини і сказав: «На цій картині художник показав, як судили бідних людей у древній Русі. Тут зображено князівський двір. Князь сидить біля свого будинку. Він у пишному одязі. Навколо нього стоять озброєні дружинники. Один боярин привів молодого смерда. Боярин обвинувачує смерда в тому, що він підпалив його хліб. Але смерд не винен. Князь, він же і суддя, не повірив смерду і виніс рішення: покарати смерда залізом». Далі учень пояснив, що це означає «покарати залізом».

Відповідь учня і використання цієї історичної картини свідчить про доцільність застосування одного і того ж наочного посібника на двох суміжних уроках історії.

Дуже цінним і доступним посібником є класна дошка. Класна дошка на уроці — важливий засіб наочного навчання історії. Її слід використовувати навіть тоді, коли в школі є готові наочні посібники. При вивченні історії СРСР у старших класах середньої школи деякі учителі застосовують дуже хороший метод: на класній дошці вони роблять крейдою різні графічні зображення (малюнок, рисунок, схематичний план, схематичну карту, діаграму, схему, таблицю).

Спостерігаючи, як учитель робить на дошці записи, малюнок чи рисунок, учні в свою чергу роблять в зошитах такі самі записи, малюнки чи рисунки. Застосування рисунка — це один з методів активізації роботи учнів на уроці історії, де вони слухають розповідь учителя, читають на дошці, записують у зошитах тему уроку і план, нові слова, дати, рисують схеми, складають хронологічні і синхроністичні таблиці і т. д.

Справжнім майстром використання дошки і крейди на уроках історії був В. С. Мурзаєв, який описав свій багаторічний досвід у спеціальній книжці². Тепер значним спеціалістом в галузі наочного викладання історії є Д. М. Никифоров. Про використання дошки і крейди на уроках історії в V—VII класах вишла

¹ «История СССР», Альбом наглядных пособий, вып. 1, табл. 20.

² В. С. Мурзаев, Рисунки на классной доске в преподавании истории, Пособие для учителей, Учпедгиз. М., 1946.

ого книжка¹. Про рисунки крейдою на ласній дощці під час викладання історії РСР у старших класах опублікував спеціальну роботу О. О. Вагін². Ці книги — дуже цінні посібники для викладачів середньої школи. Чималий досвід використання класної дошки на уроках історії набули учителі багатьох шкіл, зокрема київських.

Проте рисунок учителя на дощці не може замінити готового наочного посібника — він його лише доповнює. Від учителя вимагають, щоб рисунок він виконував з великою точністю. Але треба рисувати швидко, щоб розповідь вчителя не випереджала його роботу над малюнком.

На першому уроці загальної теми програми «Визвольна війна українського і білоруського народів. Возз'єднання України з Росією» (підручник, § 43), крім історичної картини, я ще використав схему «Битва при Жовтих Водах»³, яку нарисовував на дощці в процесі розповіді нового матеріалу. Ця схема допомогла учням краще зрозуміти, як козаки на чолі з Богданом Хмельницьким розгромили польські війська в битвах спочатку під Жовтими Водами, а потім під Корсунем.

На наступному уроці учень М. відповідав на питання про початок визвольної війни українського і російського народів з Річчю Посполитою. Він попросив дозволу нарисувати на дощці схему про битву при Жовтих Водах. І учень намалював схему та ілюстрував нею свою відповідь. Цей приклад досить переконливо говорить про те, яке сильне враження на учнів роблять наочні посібники.

Для розуміння учнями історичного

¹ Д. М. Никифоров, Наочність у викладанні історії в V—VII класах середньої школи, Вид-во «Радянська школа», К., 1956.

² О. О. Вагін, Наочність у викладанні історії, Вид-во «Радянська школа», К., 1953.

³ Л. Г. Бескровный, Атлас карт и схем по русской военной истории, 1946, арк. 18.

процесу важливе значення має знання хронології.

На 229—230 сторінках підручника є хронологічна таблиця, в яку внесено основні й обов'язкові для запам'ятання дати. В процесі навчання я вимагаю, щоб учні добре знали не лише дати, а й події. Досвід викладання історії в школі свідчить, що учні краще запам'ятовують хронологічні дати тоді, коли під час розповіді учитель записує їх на дощці, а учні переписують собі в зошити. Так, після вивчення розділу «Рабовласницький лад на території півдня нашої країни» в зошитах учнів 8 класу нашої школи було записано:

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

	Століття і роки до н. е.
Держава Урарту	— IX—VI ст.
Виникнення Боспорського царства	— V ст.
Повстання рабів у Боспорському царстві під проводом Савмака	— 107 рік

На наступних уроках ми продовжуємо заповнювати цієї таблиці. А в кінці чверті члени історичного гуртка виготовляють хронологічну таблицю на великому аркуші паперу. Ми вивішуємо її в 8 класі і користуємось своїм наочним посібником, час від часу повторюємо її. Практика показала, що це дає хороші наслідки. Учні добре знають хронологічні дати і події.

Крім хронологічної таблиці, учні нашої школи виготовляли цілий ряд інших наочних посібників: схеми, діаграми, плани міст, історичні карти, малюнки, макет феодального замка. А в кінці навчального року кращі саморобні наочні посібники з історії відібрали для шкільної педагогічної виставки.

Треба всіляко заохочувати учнів виготовляти наочні посібники власними силами. Під час виготовлення їх учні вчать ся ліпити, різати, клеїти, дізнаються, як працювати з картоном, деревом, металом. У такій праці закладені елементи політехнічного навчання, тому її слід всемірно підтримувати.

М. І. ДЕГТЯРЮК

ВИХОВАННЯ В УЧНІВ НАВИЧОК САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

Викладаючи історію в школі, я твердо пам'ятаю, що повинна не лише давати учням необхідні знання, добиватись від них засвоєння програмного матеріалу, але й вчити їх думати, самостійно мислити, аналізувати, міркувати. У своїй практичній роботі я прагну прищеплювати учням навички самостійної роботи над підручником, книгою.

Проводячи опитування на уроці, я домагаюсь, щоб учні під час відповіді робили коротенький вступ, висвітлювали питання по суті, робили висновки. До цього

привчаю учнів, як тільки починаю з ними працювати у 8 класі.

Слухаючи перші відповіді учнів, я вже роблю для себе висновки, чи вміють вони як слід готувати уроки, і роблю відповідні зауваження, вказівки. Розповідаю класу, як треба вчити уроки: спочатку слід пригадати, що з цього питання розповідав учитель, потім прочитати заданий параграф з підручника, виділити в ньому головне. Наприклад, при вивченні теми «Первісно-общинний лад на території нашої країни» основне завдання учнів —

запам'ятати, що спільна трудова діяльність і життя людей привели до утворення первісної общини. Навколо цього положення формуються всі інші відомості про первісне суспільство. Коли учні добре засвоюють головне, їм легко буде запам'ятати і другорядне.

При опитуванні обов'язково ставлю учням запитання: чому? для чого? з якою метою? і т. д., примушуючи їх глибше продумувати відповідь, виробляючи у них звичку до самостійного встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями. Так, під час опитування в 9 класі по темі «Економічний розвиток США після громадянської війни» я ставлю запитання: «Які причини обумовили швидкий розвиток промисловості США після громадянської війни?».

Коли бачу, що учню важко підготувати самостійно уроки, викликаю його на консультацію і працюю з ним окремо: час-тише опитую, перевіряю його знання методом бесіди, питаю під час закріплення.

Велике значення для вироблення в учнів навичок самостійної роботи має застосування на уроках методу бесіди, під час якої учні не тільки згадують раніше вивчений матеріал, а й висловлюють свої думки, дають відповіді на ті чи інші запитання. Так, розглядаючи на уроці питання про становище України та Білорусії під владою польських феодалів (тема «Визвольна війна українського і білоруського народів в 1648—1654 рр.»), я спочатку запитую учнів: коли і при яких обставинах східнослов'янські землі потрапили під владу Литви і Польщі? Коли відбулось формування української та білоруської народностей? І вже після бесіди навколо цих запитань розповідаю про становище українського і білоруського народів під владою Польщі в XVI—XVII ст.

Бесіду застосовую і як метод розвитку аналітично-синтетичного мислення учнів, пропонуючи їм самостійно зробити висновки з наведеного фактичного матеріалу. При вивченні на уроці причини викладаю фактичний матеріал, а учні роблять висновки про причини запровадження причини, її соціальний характер та значення.

Розвиток навичок самостійної роботи в значній мірі сприяє вміле використання учнями підручника. Працюючи над підручником, учні навчаються вдумливо читати, аналізувати матеріал, що вивчається, обмірковувати і осмислювати його. Щоб учні були цілком здатні до самостійної праці, ще при підготовці до уроку я відзначаю всі слова і вирази у підручнику, які можуть бути важкими для учнів, з тим, щоб на уроці їх з'ясувати. Наприклад, у 8 класі на різних уроках роз'яснюю такі терміни, як «реформа», «революція», «реставрація», «пролетаріат», «нація», «декларація», «ситуація», «ідея», «диктатура» та ін. Після цього учні записують визначення терміну чи поняття в зошит. Іноді при поясненні в класі незнайо-

мого слова в зошит записується лише термін, а визначення учні відшуковують вдома у підручнику або словнику і записують його. Потім у класі я лише перевіряю зміст запису. Цей вид роботи має особливі практичне значення, бо учні привчаються до користування словником іноземних слів енциклопедією та іншою довідковою літературою.

Час від часу пропоную учням принести в клас словники іноземних слів, і в класі спільними зусиллями знаходимо з словником визначення термінів, які учні записують у свої словнички. Сама я пишу на дошці лише назву терміну. Привчак учнів так читати будь-який текст, щоб жодне незрозуміле слово не залишалось пропущеним.

Прищепленню навичок користування книгою допомагає і робота по складанню плану уроку за параграфом чи уривком з підручника. Ця робота сприяє розвитку в учнів уміння виділяти в тексті основні положення, ділити його на окремі логічні частини, давати їм заголовки. Особливо важко учням спершу дається формулювання назв пунктів плану. Складаючи план теми «Скіфи» у 8 класі, учні замість того, щоб написати першим пунктом «Територія, яку населяли скіфи», пишуть «Від Волги до Дністра жили скіфи». Не зовсім правильно вони виділяють і інші пункти плану. Тому спочатку складали план вчила їх у класі. А щоб був час для такої роботи, я проводила лише фронтальну перевірку домашнього завдання, тобто опитувала кількох учнів з місць. Потім розповіла весь новий матеріал і в порядку закріплення приступила до складання: допомогою учнів плану по темі «Скіфи». Учні прочитали весь матеріал з підручника про скіфів узагалом, потім стали поділяти його на частини і давати їм назви. Я пояснила учням, як треба формулювати назви окремих пунктів плану. Якщо, наприклад, у підручнику пишеться про те, де жили дані народи, значить йдеться про певну територію, якщо відзначається, що скіфи мали табуни коней, отари овець і т. д., мова йде про заняття народу і т. п. Таку роботу я провела кілька разів. А потім стала давати завдання скласти план вдома. В 9—10 класах продовжую цю роботу.

Розвиваючи навички самостійної роботи учнів, привчаю їх швидко відшукувати в підручнику відповідь на певне запитання. Спочатку в процесі розповіді ставлю запитання і кажу: відповідь знайдемо в підручнику на такій-то сторінці, в такому-то абзаці, а далі називаю лише сторінку. Ця робота теж привчає учнів до самостійності, виробляє у них навички вдумливого читання тексту підручника. Звертаю увагу учнів і на узагальнення, висновки, які є в підручнику, вчу виділяти їх в тексті і особливо глибоко продумувати. Так, після розповіді про боротьбу навколо селянської реформи пропоную учням знайти в підручнику висновок по розглянутому матеріалу. Учні зачитують уривок з підруч-

ника: «Хоч які були відмінні інтереси різних поміщицьких груп, все ж це була боротьба всередині одного й того ж класу. І кріпосники, і ліберали однаково були зацікавлені в тому, щоб запобігти селянській революції і мирним шляхом, ціною поступок і угод, повернути російське село на шлях поступової буржуазної перебудови з збереженням ьлади й землі в руках поміщиків»¹.

Після цього можна поставити класу запитання на закріплення: Чому були спільні інтереси всіх поміщицьких груп?

Така робота з підручником привчає учнів робити висновки, узагальнення, сприяє розвитку мислення учнів.

Привчаючи учнів до самостійної праці, особливу увагу звертаю на те, щоб вони вміли користуватись ілюстраціями, схемами, діаграмами, картами як у класі, так і вдома. Якщо учні одержали завдання розглянути і проаналізувати ілюстрації вдома, на наступному уроці вимагаю, щоб вони використали цей матеріал під час відповіді. Все це привчає учнів ніколи не обминати ілюстрацій в підручниках та інших книгах, не залишати їх поза увагою.

Систематично навчаю учнів складати діаграми в зошитах, використовуючи цифровий матеріал підручника. Вони знають, що під час цієї роботи слід користуватись масштабом. Наприклад, вивчаючи у 8 класі розвиток капіталістичної промисловості в Англії у першій половині XIX ст. і використовуючи дані підручника, склали з учнями діаграму зменшення числа ручних ткачів і зростання числа ткачів, що працювали на механічних верстатах. Діаграму складали під час закріплення нового матеріалу. Взяли такий масштаб, щоб відстань між двома лініями зошита відповідала 40 тис. ткачів.

Ряд діаграм учні складали самостійно вдома (наприклад, діаграму, що відбивала збільшення числа робітників у Берліні за десять років після 1848 р.).

Важливим методом підготовки учнів до виконання вдома самостійних завдань є організація роботи в класі над текстом підручника без пояснень учителя. В 10 класі під час вивчення теми «Лютнева буржуазно-демократична революція» розповідаю учням про обстановку в країні напередодні революції, про наростання революційної кризи, а питання про дві змови пропоную вивчити учням самостійно в класі. Ставлю перед класом завдання з'ясувати, в чому полягали дві змови, їх суть, проти кого вони були спрямовані. Одержавши від учнів відповіді, узагальнюю їх, роблю висновки.

Так само проводжу роботу і над лєнінським планом приступу до соціалістичного

будівництва, пропонуючи учням виділити з тексту підручника основні положення цього плану. Проте до подібних вправ з підручником вдаюся досить рідко (вони забірають багато часу), час від часу перевіряючи навички учнів швидко виділяти в тексті основне.

Виробленню практичних умінь учнів в значній мірі сприяє і складання хронологічних та синхроністичних таблиць і користування ними. Так, у 8—9 класах складаємо хронологічну таблицю «Виникнення і розвиток кріпосного права на Русі», яка охоплює історичний період з XI ст. до 1861 р. Над нею учні працюють як у класі, так і вдома.

У 9 класі учні продовжують роботу над цією таблицею. Подібні хронологічні таблиці присвячуються також подіям революції 1905—1907 рр., Лютневої буржуазно-демократичної революції та ін.

Робота над наявними в підручнику цитатами з праць класиків марксизму-лєнінізму підготовляє учнів до самостійного читання та опрацювання окремих творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Важливо цю роботу розпочати з перших років викладання історії в школі.

Готуючись до уроку, я сама обмірковую зміст усіх цитат у відповідному тексті підручника. Вирішую, як і яку роботу маю провести, щоб учні зрозуміли зміст цитати, змогли її пояснити. Так, у 9 класі під час вивчення теми «Паризька Комунa», розглядаючи історичне значення і уроки Комуні, роз'яснюю слова В. І. Леніна, наведені в підручнику. Роблю це так, щоб учні чітко зрозуміли питання, а не завчили його механічно. Підкреслюю, що уроки Паризької Комуні врахували революціонери Росії, які під керівництвом В. І. Леніна створили партію, що привела робітничий клас і всіх трудящих нашої країни до перемоги соціалізму.

Учні переважно з моєю допомогою аналізують цитати в класі, читають їх за підручником, обмірковують, поки їх зміст не стане ясним для всіх. Іноді, крім цитат з підручника, наводжу й інші, яких немає в підручнику. Їх учні обов'язково записують у зошити. Працюючи в класі над цитатами, вказую учням, що цитату слід брати в лапки, пропуски слів у ній позначати крапками, вказувати, звідки взята цитата.

Від цитат переходжу до роботи з учнями над невеликими, доступними їх віку творами класиків марксизму-лєнінізму.

Форми роботи над цими творами різні. Здебільшого працюю з учнями в класі над вивченням окремих статей, їх конспектуванням, складанням розгорнутого плану, конспекту або тез і т. д.

Так, у 10 класі після проходження теми «Лютнева буржуазно-демократична революція» виділяю спеціальний урок на вивчення статті В. І. Леніна «Листи з далека (лист перший)». Зробивши невеликий вступ про Лютневу революцію, ставлю перед класом запитання: чому так швидко

¹ К. В. Базилевич, С. В. Бахрушин, Г. М. Панкратова, А. В. Фохт, Історія СРСР, Підручник для 9 класу середньої школи, вид-во «Радянська школа», 1958, стор. 205.

перемогла Лютнева буржуазно-демократична революція. Виявивши знання учнів з цього питання в ході короткої бесіди, вказую, що вичерпну відповідь знайдемо у статті В. І. Леніна «Листи з далека». Учні записують у зошит пункти плану, за яким будемо опрацьовувати ленінську статтю.

1. Причини швидкої перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції.

2. Характеристика Рад робітничих депутатів і буржуазного Тимчасового уряду.

3. Завдання пролетаріату і його союзників.

Потім переходимо до розгляду першого питання в класі. Учні читають відповідний уривок твору, аналізують, обговорюють його. Основні положення записуються в зошити. Над двома наступними пунктами плану учні працюють вдома самі. Цей вид роботи привчає учнів до конспектування творів класиків марксизму-ленінізму. Мої учні також вчать скласти тези за змістом твору.

Прищеплення навичок самостійної праці дозволяє учням власними силами готувати виступи перед товаришами в школі. Так, учениця 10 класу Олена Деніга виступила перед учнями початкових класів і

розповіла в доступній для них формі про Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Учні 8—10 класів підготували доповіді «Виникнення релігії», «Походження релігійних свят», «Реакційна діяльність Ватикану на Закарпатті» та ін. Ці доповіді жваво обговорювались на засіданнях історичного гуртка. Навички самостійної роботи допомагають членам історичного гуртка випускати тематичні газети—науково-атеїстичну, в якій викривається реакційна роль релігії, та газету, присвячену історії Закарпаття.

Розвитку навичок самостійної роботи учнів сприяє позакласна робота з історії. Заняття в гуртку не лише розширюють знання учнів, а й виробляють у них уміння підбирати, систематизувати матеріал і виступати перед слухачами з доповідями, рефератами.

Я зупинилась на деяких видах роботи, спрямованих на прищеплення учням трудових навичок. Всі вони, разом узяті, підводять учнів до самостійного мислення, вміння користуватися книгою, сприяють виробленню вміння робити необхідні практичні висновки, прищеплюють їм любов до праці.

М. А. СКУРИХІНА

ДОКУМЕНТИ

УЧАСТЬ РОСІЯН ТА УКРАЇНЦІВ У ЗАХИСТІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УГОРЩИНІ У 1919 р.

В. І. Ленін не раз підкреслював, що сила Великої Жовтневої соціалістичної революції знаходить свій вияв і в тому, як її підтримують своїми діями трудящі світу. Вплив Жовтневої революції проявився в тому, що на боротьбу за соціалізм піднялися трудящі й інших країн. Одним з яскравих прикладів цього є встановлення Радянської влади в Угорщині у березні 1919 р.

Разом з угорськими трудящими на боротьбу за встановлення Радянської влади, проти сил внутрішньої і зовнішньої реакції виступило українське населення Закарпаття, а також росіяни та українці — військовополонені, що перебували на території Угорщини. Одночасно тисячі угорців на фронтах громадянської війни в Росії і на Україні відстоювали завоювання Великого Жовтня. Спільна боротьба трудящих різних національностей за Радянську владу, за соціалізм була яскравим проявом пролетарського інтернаціоналізму.

Революція в Угорщині визволила військовополонених. На численних зборах військовополонених гаряче відгукувалися на заклик захистити Угорську Радянську Республіку від зазіхань контрреволюції та інтервентів. Цьому значною мірою сприяла робота газет «Правда» та «Червона Україна» — органів російських та українських комуністичних груп. На своїх сторінках газети вміщували статті про події в Радянській Росії, про внутрішнє та зовнішнє становище Радянської Угорщини. Особлива увага приділялася питанням необхідності встановлення та зміцнення диктатури пролетаріату, посилення міжнародної солідарності трудящих, згуртування їх рядів у боротьбі проти імперіалізму.

У травні 1919 р. в Будапешті була створена інтернаціональна бригада Угорської Червоної Армії. До її складу ввійшли російські та українські добровольці, які героїчно боролися до останніх днів існування Угорської Радянської Республіки.

Нижченаведені документи, виявлені в угорській газеті «Пешті Гірлап», а також в газеті «Червона Україна», які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області, розповідають про участь російських та українських добровольців з числа колишніх військовополонених у боротьбі за Радянську владу в Угорщині.

Всі документи, крім тих, які взяті з газети «Червона Україна», наводяться у перекладі з угорської мови.

Документи підготували до друку старші наукові співробітники Державного архіву Закарпатської області Г. І. Сіяртова та Д. Е. Фолтін.

№ 1

Кореспонденція газети «Пешті Гірлап»¹ від 27 березня 1919 р. про збори російських робітників у Будапешті, на яких закликалось до добровільного вступу в ряди угорської Червоної Армії

Тутешні росіяни за Угорську пролетарську революцію

В середу² російські робітники провели збори у великому залі колишнього парламенту. Збори відкрив короткою промовою Юстус, після

¹ «Pesti Gírlap» («Пештський вісник») — щоденна буржуазна газета, видавалась у Будапешті угорською мовою з 1878 до 1944 р. У період Радянської влади в Угорщині публікувала офіційні документи Радянського уряду та інформаційні матеріали про події в країні.

² 26 березня 1919 р.

якого виступив колишній російський військовополонений Норбер, який палкими словами закликав російських пролетарів зі зброєю в руках підтримати угорську пролетарську революцію. Товариш Габор російською мовою привітав учасників зборів від імені Інтернаціональної Червоної Армії¹. Після виступу тов. Берлінова до російських військовополонених звернувся заступник Народного Комісара збройних сил Тібор Самуелі, який закликав їх боротися разом з угорськими робітниками. Свою промову він закінчив словами про те, що Російська Червона Армія з дня на день наближається до наших кордонів, що нам зі зброєю в руках потрібно поспішати їй назустріч, щоб подати братню допомогу. Після промови, зустрінуті з великим піднесенням та схваленням, присутні проспівали «Марсельезу»...

№ 2

Кореспонденція газети «Пешті Герлап» від 1 квітня 1919 р. про збори російських військовополонених у Будапешті

Російські військовополонені вступають у Червону Армію

Російські військовополонені, що перебувають на території Угорщини, природно, з посиленою увагою слідкують за подіями в країні. У неділю вони провели збори в Гояварі², на яких головував уповноважений Московського Червоного Хреста Якоб Берман, який прочитав телеграму російського Народного Комісара закордонних справ Чичеріна.

«Військовополонені,— говориться у телеграмі,— що відчули експлуатацію на власній спині, з усіх сил підтримуйте молоду Угорську Радянську Республіку.

Місце російських і угорських пролетарів— в Червоній Армії, так само як і угорців, що проживають в Росії і воюють в наших інтересах».

Першим виступив комісар I інтернаціонального полку Мозеш Габор, потім Іван Філіпов роз'яснював російською мовою суть комунізму.

Заступник Народного Комісара Тібор Самуелі процитував слова Маркса про те, що пролетарі не мають батьківщини³. Він⁴ сам воював у Росії, і ні він, ні його товариші не хотіли повертатися звідти, поки не впевнилися, що перемогу пролетаріату забезпечено. Тібор Самуелі закликав російських товаришів до вступу в Інтернаціональну Червону Армію, яка бореться за пролетаріат усього світу. Після цього виступу, з піднесенням зустрінутого присутніми, голова заявив, що російські товариші можуть сказати про своє бажання вступити до Червоної Армії в російській місії по вул. Дам'янича, № 50. Із зборів росіяни групою пішли до пункту вербування і багато з них відразу заявили про свій вступ в армію.

¹ Мова йде про інтернаціональну бригаду Угорської Червоної Армії, яка була сформована з добровольців — колишніх військовополонених. До її складу ввійшов 1-й російський батальйон, що складався з росіян та українців і налічував понад 1000 чол. Бригаду було створено у травні 1919 р. і відразу відправлено на фронт.

² Літній сад у Будапешті.

³ Маються на увазі слова із «Маніфесту Комуністичної партії».

⁴ Тобто Самуелі.—Р е д.

№ 3

Кореспонденція газети «Пешті Гірлап» від 9 квітня 1919 р. про парад інтернаціональних полків угорської Червоної Армії в Будапешті перед відправкою на фронт

Парад інтернаціональних червоних полків. Военний огляд на площі перед парламентом

Два інтернаціональні полки Червоної Армії у першій половині дня в понеділок¹ вийшли на площу перед парламентом, щоб продемонструвати силу світового комунізму. Дефілювали роти двох батальйонів першого і другого інтернаціональних полків,—кілька тисяч австрійців, румунів, словаків, росіян, сербів, поляків та чехів, які прийшли до нас, взяли зброю в руки, щоб боротись разом з сотнями тисяч угорських пролетарів під одним прапором, за одну ідею.

Ця демонстрація мала історичне значення. На ній були присутні англійські й американські офіцери, що перебувають в Будапешті, та зарубіжні — англійські, американські, швейцарські, голландські, шведські і німецькі журналісти. На величезній площі вишикувалися роти під команду своїх командирів, з червоними прапорами, прекрасно озброєні. Серед них — два оркестри. Солдати одного батальйону — це виходці з Німеччини і Австрії — головним чином віденські пролетарі..., які вже під час військового полону майже всі вперто билися за російську республіку разом з угорськими більшовиками. Другий батальйон інтернаціонального полку теж організувався із солдатів, що були в Росії, але між ними, крім німців та австрійців, є румуни, словаки та чехи. Всі вони — віддані солдати світової пролетарської революції.

Від імені солдатів другого інтернаціонального червоного полку, теж організованого з німців та австрійців, виступив один з лідерів німецько-австрійської партії Томан Кароль. Він заявив, що всі вони прийшли сюди на заклик угорського пролетаріату, щоб взятись за зброю та захистити диктатуру пролетаріату на Угорщині, але одночасно вони служать справі міжнародної революції, святій справі пролетаріату всіх країн.

Після цього присутні члени революційної урядової ради та англійські журналісти піднялися на сходи центрального входу парламенту і звідти дивилися марш чотирьох батальйонів, вишикуваних на парад. Під звуки «Інтернаціоналу», з веселими обличчями перед народними комісарами збройних сил пройшли солдати Червоної Армії: угорці, німці-австрійці, росіяни, італійці, чехи...

№ 4

Передова стаття першого номера газети «Червона Україна»² від 24 травня 1919 р. про цілі й завдання газети

Переднє слово

Розпочинаючи наше видавництво на Угорщині, ми змагаємо до того, щоби наші люди³ мали змогу довідатися, що діється в краю і в

¹ 7 квітня 1919 р.

² «Червона Україна» — щотижнева українська газета, орган української комуністичної групи в Угорщині. Виходила в Будапешті під час Радянської влади в Угорщині з 24 травня по 1 серпня 1919 р.

³ Маються на увазі українські військовополонені.

цілому світі. Не знаючи чужої мови, їм тяжко прилучитись думкою до загального життя і разом з усім трудовим людом думати про визволення з-під найтяжчого ворога — буржуазії, капіталістів і дідичів.

Багато наших людей вертають з полону, де вони сиділи відрізани від цілого світу і ще заки прийдуть додому — хтіли би знати, що сталося в краю і в світі.

Позатим часопис має на меті служити для об'єднання нашого трудового пролетаріату в сильну свідому організацію борців для боротьби з гнітом капіталізму і пізнати основи найліпшої організації людей — соціалізму. Ми будемо подавати в якнайприступнішій формі статті і замітки про комуністичну (соціалістичну) організацію і боротьбу пролетаріату з капіталізмом.

Розпорошені скрізь поміж чужоземним людом наші українці-пролетарі можуть через часопис пізнати себе і згуртуватись в сильну бойову пролетарську родину для спільної товариської роботи і порозуміння, щоб одностайно і свідомо виступити в путь і, повернувшись до краю, в оборону інтересів трудового люду.

Також хочемо культурного співробітництва з угорськими українцями, що тепер вже вільні від панського гніту, але ще мусять організувати велику культурно-політичну і господарську працю, якої тут не провадила збуржуазнена «ніби-інтелігенція», попівство, учительство і урядництво. Хочемо познайомити наших братів угорських українців з революційною Україною, котра для всього українського народу творить культурне добро, підтримуючи пролетаріат в його культурній нужді. Взаємне порозуміння всіх відламків українського народу творитиме велику пролетарську спільність не лише в своїм краї, а й по цілому світі, бо лише світовий пролетаріат солідарно може звалити свого світового інтернаціонального ворога.

Отже, наше бажання—допомогти організації українського робітництва, освідомити його для великої боротьби за визволення праці і провести його як свідомого борця в ряди інтернаціонального пролетаріату для того, щоб і він своєї праці поклав на боротьбу з ворогом — капіталізмом і міг би увійти в світову родину соціалістичної організації.

Хай живе велика світова революція!

Хай згине ворог трудового народу — капіталізм!

Хай живе разом з Російською та Угорською і Українська Соціалістична Республіка, організація українського трудового народу!

Хай живе міжнародна соціалістична совітська республіка!

Редакційний комітет.

№ 5

Стаття газети «Червона Україна» від 24 травня 1919 р. про необхідність створення пролетарської армії та зміцнення інтернаціональної солідарності трудящих

Червона Армія

«До бою сто тисяч робітників стане,
Пірвем, пірвем, пірвем кайдани!»

Вже розрива свої кайдани робочий люд, вже розбива він капіталістичні тюрми народів — старі буржуазні держави і на руїнах цього проклятого багна творить революційно-інтернаціональну згоду пролета-

ріата. В авангарді побідоносного соціалізму, розбиваючи фортеці капіталізму, йде соціалістична Червона Армія і пробива шлях для цілковитого, остаточного вбиття і знищення буржуазії світа, визиску і грабунку. Історія сучасної соціальної і, безумовно, світової революції вже встигла виявити ту надзвичайно велику і відповідальну роль, яку відіграє Червона Армія в нинішній борбі за визволення трудящих. Досить згадати, що якби не встигла Російська Східна Республіка збудувати могутнього пролетарського війська, то, хто зна, чи не був би до цього часу задушений весь червоний рух... Завдання Червоної Армії не лише боронити здобуте, але і здобувати те, що боронять наші вороги...

Одним з перших кроків нашої комуністичної організації в Будапешті¹ і був заклик до наших українських робітників вступати в українську Червону Армію в Угорщині. Ми, що перебуваємо тут, мусимо всіма силами, всіма засобами, своєю кров'ю, своїм здоров'ям, своїм життям допомогти братам робітникам угорським... Ніхто не має права відмовитись від того. Бо хто втече — той ренегат пролетаріата, той ворог наш, той дезертир революції. Бо хто не з нами в цей час, той проти нас. Ми це запишемо і цього не забудемо!

Отже, ставаймо, робітники, селяни українські, всі як один в ряди Червоної Армії. Покажемо їй тут, за кордоном, ту міць і революційність духу, яку вже два роки на ділі показують усьому світу наші батьки, брати й сини на Великій Україні. Хай живе Червона Армія Інтернаціоналу! Хай живе Українська Червона Армія в Східній Угорщині! Буде жити ця армія, і розіб'ють свої кайдани всі сотні тисяч робітників світу.

№ 6

Звернення газети «Червона Україна» від 24 травня 1919 р. до колишніх українців-військовополонених в Угорщині із закликом вступити до українського підрозділу угорської Червоної Армії

Товариші! Вступайте до Українського відділу Червоної Армії! Записи приймає вербункова канцелярія на вулиці Ловарда, номер 1, II-й поверх, кімната номер 15, щоденно від 9 до 2 год.

ДОКУМЕНТИ ПРО РЕВОЛЮЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ВЛАДИСЛАВА ГОМУЛКИ

У державному архіві Львівської області знайдено справу про затримання поліцією Владислава Гомулки за участь у першотравневій демонстрації в 1926 році в м. Кросно (Західна Галичина) і розповсюдження під час демонстрації журналів і брошур, спрямованих проти польського буржуазного уряду.

В справі зберігаються донесення коменданта посту державної поліції та повітового староства м. Кросно, інтерпеляція депутатів сейму від прогресивної «Незалежної партії хлопської» і листування Міністерства внутрішніх справ Польщі з Львівським воеводою.

За 1927 р. є донесення про участь В. Гомулки в організації мітингу напередодні десятої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Документи підготувала до друку Н. Мірошниченко.

¹ Тобто комуністичної організації колишніх українців-військовополонених в Угорщині.

№ 1

*Полицейське донесення про обшук житла В. Гомулки
і вилучення революційних видань*

Пост державної поліції в Кросно.

КА 8 012/1651

Гомулка Владислав
с. Бялобжег.Продаж і розповсюдження заборонених періодичних видань.
У повітовий суд в Кросно.*Кросно, 13 травня 1926 р.*

Слідом за нашим донесенням від 10 травня цього року за № 1651 після проведення обшуку 12 травня 1926 р. старшим постовим Пікулою і постовим Дияковим було знайдено на квартирі підозрілого пачку заборонених періодичних видань «Незалежний хлоп»¹ та інші брошури, які додаються.

Як свідка введено міського поліцейського Зайделя, в присутності якого було проведено обшук, а також Юзефа Йороляна з Устробної (Кросненський повіт), який був очевидцем того, що підозрілий продавав 1 травня заборонені видання.

На допиті підозрілий визнав, що розповсюджував заборонені періодичні видання «Незалежний хлоп», які регулярно присилаються з Варшави.

Як конфіденціально встановлено, вищезгаданого запідозрено в антидержавній агітації разом з іншими особами, до цього часу не встановленими.

Тому, щоб не ускладнювати слідство, він був затриманий 13 травня 1926 р. і переданий разом з донесенням у повітовий суд в Кросно.

(Підпис нерозбірливий).

ЛОДА, ф. I, оп. II, спр. 1744, арк. 9. Рукопис. Копія. Переклад з польської.

№ 2

Протокол поліцейського обшуку житла В. Гомулки

ПРОТОКОЛ

складений 9 серпня 1926 р. в старостві комендантом державної поліції в Кросно — пшодовником державної поліції Яном Амбіцьким про проведення обшуку в домі Владислава Гомулки і затримання його по обвинуваченню у розповсюдженні комуністичних видань і проведенні комуністичної агітації.

2 травня 1926 р. конфіденціально було донесено депонентом, що 1 травня цього року на площі перед Робітничим домом в Кляйнувку² під час формування демонстрації для відзначення робітничого свята з ініціативи і старанням місцевого союзу сеймового товариства ППС Владислав Гомулка з кількома людьми, особи яких не встановлено, розповсюджував журнали і брошури підозрілого антидержавного змісту серед робітників і безробітних, які зібрались, стараючись викликати

¹ «Незалежний хлоп» — легальний орган «Незалежної партії хлопської» (незалежної селянської партії) — прогресивної організації, розпущеної польським буржуазним урядом за комуністичну діяльність.

² Околиця м. Кросно.

замішання і безпорядки серед присутніх з метою породити заворушення, які могли б призвести до внутрішньої небезпеки в державі.

В цей час, як повідомлялось, виникла сутичка між робітниками від ППС і товаришами Гомулки, які, побачивши рішучу поведінку членів ППС і кількісну перевагу з їх боку, загрожуючи зброєю, відступили з площі. Одночасно депонентом було донесено в поліцію, що на квартирі Гомулки є велика кількість газет, брошур і листівок антидержавного змісту.

На основі цього, враховуючи загрозливе становище і необхідність збереження безпеки у дні 1—2 травня, свідок вніс в повітовий суд Кросно прохання видати наказ про проведення домашнього обшуку у Гомулки.

Одержавши наказ про обшук 11 травня 1926 р. депонент доручив старшому постовому Міхайлу Пікулі і постовому Владиславу Днякову провести домашній обшук у Гомулки в присутності свідка Зайделя, міського поліцейського.

При обшуку було знайдено цілу пачку брошур, книжок, листівок і т. п. підозрілого змісту, які були запаковані і перенесені до посту держполіції в Кросно увечері 12 травня цього року. Одночасно до посту був доставлений і Гомулка.

Після допиту затриманого і складання кримінального донесення Гомулка у першій половині наступного дня був відправлений разом із знайденим під час обшуку матеріалом у повітовий суд в Кросно для дальшого ведення справи.

Депонентові пояснено, що Гомулка не був арештований, а, як показує копія кримінального донесення в суд,—тільки затриманий з метою передачі відповідній судовій владі для дальшого ведення справи.

Гомулка не був повідомлений про арешт.

Пшодовник держполіції

(Підпис нерозбірливий).

ЛОДА, ф. 1, оп. 11, спр. 1744, арк. 6—7. Копія. Переклад з польської.

№ 3

Донесення поліції про мітинг з приводу 10-х роковин Жовтневої революції в м. Кросно

Повітове управління
державної поліції
в Кросно.

№ 91.

Тижневий оглядовий звіт.

Староству в Кросно.

Кросно, 18 листопада 1927 р.

Згідно з наказом від 20/III 1927 р. за № 203 подаю такий звіт:
... 6 листопада цього року об 11 годині у дворі Робітничого дому в Кросно відбувся мітинг, організований ППС-лівницею. Керівником мітингу обрано Антонія Фалюха з Торошовки (Кросненський повіт). Першим виступив Владислав Гомулка, родом з Бялобжега, місцевого повіту, теперішній секретар профспілки хіміків у Варшаві.

У вступі він говорив про листопадові події в Кракові, після чого учасники проспівали «Червоний прапор». Потім Гомулка обгрунтував неминучість перемоги над капіталістичною буржуазією і заявив, що

після травневого перевороту становище робітників не покращало, бо уряд підтримує велику власність і капіталізм. Потім він сказав, що витрачаються величезні суми на військо і поліцію. Різні газети пишуть, що в Росії погане становище робітників, а коли члени ППС-лівиці хочуть туди поїхати, щоб наочно переконалися, чи це правда, уряд не дає дозволу.

Далі промовляв Генріх Пільх, секретар спілки гірників у Кросно, який виступив проти висновків Гомулки і заявив, що комуністам не вдасться викликати революцію, бо уряд сильний.

Після цього знявся гомін і [присутні] не дозволили Пільху продовжити промову...

Гомулка, взявши ще раз слово, намагався довести, що уряд прагне викликати війну, охоче йде на поведку Англії, яка бажає війни з «Советами». Доказом цього є такі приготування, як будівництво фабрики боеприпасів у Тарнові, запровадження військової підготовки під командою офіцерів і т. п. ...

Потім було ухвалено таку резолюцію:

1. Виконувати закон про 8-годинний робочий день.
 2. Припинити урядові репресії проти ППС-лівиці та інших радикальних організацій.
 3. Протестувати проти діяльності ППС-правиці.
 4. Утворити селянсько-робітничий уряд.
 5. Домагатися для безробітних палива і картоплі на зимовий час.
- Після співу «Червоного прапора» [робітники] розійшлися по домах. В зборах брало участь близько 250 осіб. Спокій не був порушений. Комендант повітової д[ержавної] п[оліції].

ЛОДА, ф. 1, оп. 11, спр. 1744, арк. 9. Копія. Переклад з польської.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В СРСР

С. Ф. Найда, О некоторых вопросах истории гражданской войны в СССР, Воениздат, М., 1958. 244 с.

За останні роки, здійснюючи вказівки ХХ з'їзду КПРС, радянські історики видали ряд нових праць, присвячених громадянській війні¹. Деякі роботи з цієї важливої проблеми підготовлені й опубліковані також істориками України². Однією з найбільш

цікавих і оригінальних нових праць є книга С. Ф. Найди.

Книга складається з 17 нарисів, у яких автор в гостро полемічній формі розглядає основні питання історії громадянської війни. Ясно, що автор не міг докладно проаналізувати всі проблеми, що ждуть свого розв'язання, але вже сама постановка цих питань і висловлені автором міркування заслуговують позитивної оцінки. Вони привертають увагу дослідників до нерозв'язаних питань, полегшують розробку найважливіших проблем історії громадянської війни, допомагають викладачам і пропагандистам у їх практичній діяльності.

¹ «История гражданской войны в СССР», т. 3, Госполитиздат, М., 1958; Г. В. Кузьмин, Гражданская война и военная интервенция в СССР, Воениздат, М., 1958; Л. М. Спирин, Разгром армии Колчака, Госполитиздат, М., 1957; Л. М. Паппи, Крах колчаковщины и образование Дальневосточной республики, Изд-во МГУ, 1957; С. Григорьевич, Американская и японская интервенция на Советском Дальнем Востоке и ее разгром (1918—1922 гг.), Госполитиздат, М., 1957; В. С. Владимирцев, Коммунистическая партия—организатор разгрома второго похода Антанты, Воениздат, М., 1958; Н. Ф. Кузьмин, Крушение последнего похода Антанты, Госполитиздат, М., 1958; Н. Кузьмин, С. Найда, Ю. Петров, С. Шишкин, О некоторых вопросах истории гражданской войны, журн. «Коммунист», 1956, № 12; та ін.

² Ю. Я. Білан, Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918—20 рр., Держполітвидав УРСР, К., 1957; И. И. Шевченко, Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян (1919—1920 гг.), Изд-во Киевского госуниверситета им. Т. Г. Шевченко, К., 1958; Г. М. Шевчук, Боротьба трудящих України проти контрреволюції на півдні в 1920 році, Вид-во АН УРСР, К., 1956; І. К. Рибалка, Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919), Харківське обласне видавництво, Х., 1957; М. К. Колісник, Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні (1919—1920), Вид-во Харківського держуніверситету ім. О. М. Горького, Х., 1958; М. І. Сурененко, До питання про вивчення історії громадянської війни на Україні, журн. «Комуніст України», 1956, № 10.

С. Ф. Найда, передусім, ставить питання про необхідність правильного висвітлення ролі Комуністичної партії, Центрального Комітету і В. І. Леніна в організації перемог над іноземними військовими інтервентами і білогвардійцями. Як відомо, в період панування культу особи Й. В. Сталіна ці питання в науковій літературі висвітлювалися надто загально, роль окремих діячів настільки вип'ячувалась, що в працях з історії громадянської війни все менше й менше відводилось місця конкретній діяльності партії та її ЦК.

Не заперечуючи величезної ролі Й. В. Сталіна, як одного з видатних діячів Комуністичної партії й Радянської держави, в утворенні й зміцненні нашої держави і боротьбі проти інтервентів і білогвардійців, С. Ф. Найда разом з тим на основі вивчення партійних та інших документів показує, що керівництво всім життям країни в період громадянської війни, у тому числі будівництвом та бойовими діями Червоної Армії на фронтах, належало Комуністичній партії. Центральний Комітет, керований В. І. Леніном, працював як справжній колективний орган. Протягом усієї громадянської війни регулярно скликалися пленуми ЦК, партійні конференції і з'їзди, на яких обговорювались актуальні питання партійного і радянського будівництва, питання ведення війни, внутрішньої й зовнішньої політики. Центральний Комітет і особисто

В. І. Ленін безперервно стежили за становищем на фронтах, спрямовували всю діяльність командування Червоної Армії.

При дослідженні історії громадянської війни виключне значення має вірний, всебічний показ ролі В. І. Леніна. В роки громадянської війни не було жодного важливого питання, в розв'язанні якого в ЦК чи в уряді В. І. Ленін не брав би найактивнішої участі.

Особливо яскраво керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії та її ЦК в організації перемог над інтервентами та внутрішньою контрреволюцією проявлялась у тому, що партія всі кращі свої сили посилала в армію. У серпні 1920 р. в Червоній Армії було близько семи тисяч партійних осередків, що об'єднували 300 тис. комуністів — більше половини всіх членів партії в той час. Мобілізовані за рішенням ЦК комуністи, служачи в армії комісарами, командирами і рядовими, політично виховували й згуртовували червоноармійські маси, вносили в армію дух ініціативи, рішучості, своїм прикладом вели бійців на героїчні подвиги.

С. Ф. Найда підкреслює, що в найближчі роки необхідно ґрунтовно розробити й широко висвітлити діяльність партійно-політичного апарату Червоної Армії і Флоту, спираючись на який Центральний Комітет виховував бійців і командирів, спрямовував їх на розгром ворогів.

Говорячи про роль Комуністичної партії в організації перемоги над інтервентами і контрреволюцією, не можна обійти питання про потребу уважного вивчення діяльності місцевих партійних організацій і, зокрема, однієї з найбільших організацій нашої партії — української. На жаль, це питання не знайшло належного висвітлення у книзі С. Ф. Найди.

В ряді праць, які вийшли у період панування культу особи, діяльність губернських, повітових і первинних парторганізацій взагалі і України зокрема по організації трудящих на боротьбу проти ворогів під час громадянської війни змальовувалася недостатньо або навіть у перекрученому вигляді. Історикам України слід на основі всебічного вивчення документів і матеріалів докладно розповісти про роль парторганізацій України в створенні Червоної Армії і роботу комуністів у військових частинах, про їх героїчні подвиги на фронтах, про організацію партизанських загонів на окупованій ворожими військами території України і керівництво їх бойовими операціями, про підпільну діяльність комуністів і т. ін.

Добре робить С. Ф. Найда, акцентуючи увагу істориків на необхідності розробки питань партійного й радянського будівництва в роки громадянської війни. Це, зокрема, стосується стану вивчення цих питань на Україні. Як відомо, КП(б)У, як єдина всуукраїнська парторганізація, народилася у липні 1918 р. В останні часи проведена певна робота по вивченню історії КП(б)У

в роки громадянської війни¹. Однак це можна вважати тільки початком великої і важливої справи. Потрібні серйозні дослідження, в яких поряд з висвітленням діяльності парторганізацій по керівництву боротьбою трудящих показувались би кількісний і якісний склад місцевих більшовицьких організацій і КП(б)У в цілому у різні періоди громадянської війни, їх багатогранна діяльність по організації й керівництву ревкома, Радами, профспілками, комсомолом, радянським, військовим, господарським і культурним будівництвом.

Складним був процес радянського будівництва на Україні. За роки громадянської війни Україна двічі була окупована ворожими силами — австро-німецькими військами й денікініями, і Радянська влада в ті часи була повалена, а подекуди Радянській владі доводилось відходити й більше разів. Нашим історикам треба всебічно вивчити й висвітлити труднощі й особливості відновлення Радянської влади на Україні, участь широких народних мас, роль партійних і профспілкових організацій у радянському будівництві.

За останні роки на Україні видано окремі праці, присвячені питанням радянського будівництва², але цього недостатньо. У нас ще не вивчено питання зламу, знищення старих, буржуазних органів влади і процесу створення радянського державного апарату в центрі й на місцях. Ще гірше стоїть справа з дослідженням величезних економічних перетворень періоду громадянської війни, здійснення політики воєнного комунізму на Україні, організації збройних сил, культур-

¹ «Сорокаріччя утворення Комуністичної партії України (1918—1958)», Відділ пропаганди і агітації ЦК КП України та Інститут історії партії ЦК КП України — філіал ІМЛ при ЦК КПРС, К., 1958; «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій (1918—1956)», Держполітвидав УРСР, К., 1958; «Спогади про перший з'їзд КП(б)У», Держполітвидав УРСР, К., 1958; У. Рядніна, Перший з'їзд КП(б)У, Держполітвидав УРСР, К., 1958; М. С. Гольнев, Утворення Комуністичної партії України, К., 1958; М. Погребінський, Другий з'їзд КП(б)У, Держполітвидав УРСР, К., 1958; О. Слуцький, Третій з'їзд КП(б)У, Держполітвидав УРСР, К., 1958; В. І. Петров, Партійне будівництво на Україні після розгрому Денікіна, Вид-во АН УРСР, К., 1958, та ін.

² Б. М. Бабій, Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр., Вид-во АН УРСР, К., 1956; Л. Л. Потарикіна, Ревкоми України в 1918—1920 рр., Вид-во АН УРСР, К., 1957; А. П. Таранов, Історія Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки, Вид-во АН УРСР, К., 1957; вказані вище праці; авторі даної рецензії та ін.

ного будівництва тощо. Для заповнення істотних прогалів у вивченні радянського соціалістичного будівництва на Україні, як і по всій країні, в роки громадянської війни потрібні колективні зусилля радянських істориків, юристів і економістів.

У одному з нарисів своєї книги С. Ф. Найда ставить питання про початок громадянської війни. Він вважає, що громадянська війна і іноземна інтервенція почалися не в липні 1918 р., як про це говориться в програмах курсів історії СРСР і історії КПРС, а в листопаді — грудні 1917 р., з моменту Жовтневої революції. З боку австро-німецького блоку, пише автор, інтервенція «...була по суті військовою з перших днів Радянської влади і до листопада — грудня 1918 р. З боку Антанти з жовтня 1917 р. і до весни 1918 р. вона носила прихований характер. У березні — квітні 1918 р. до відкритої військової інтервенції перейшла й Антанта» (стор. 69).

На наш погляд, С. Ф. Найда має цілковиту рацію, заперечуючи загальноприйняте нині датування початку громадянської війни й інтервенції липнем 1918 р. Однак і для того, щоб відносити цю подію до перших днів перемоги Жовтневого повстання, достатніх підстав немає.

Взагалі поділ єдиного процесу боротьби трудящих за встановлення й зміцнення Радянської влади на окремі періоди Жовтневої революції й громадянської війни — це справа певною мірою умовна, оскільки «громадянська війна є найгостріша форма класової боротьби»¹, і з цього погляду соціалістична революція теж була громадянською війною. Але період Жовтневої революції, що почався перемогою збройного повстання в Петрограді в листопаді 1917 р. і закінчився завершенням триумфального ходу Радянської влади в лютому 1918 р., має ряд особливих рис, які його відрізняють від наступного періоду громадянської війни.

Початок громадянської війни й іноземної військової інтервенції, на наш погляд, слід датувати лютом 1918 р., тобто з часу вторгнення австро-німецьких військ на територію Радянської республіки, коли вперше іноземне воєнне втручання поставило долю всієї нашої соціалістичної країни під загрозу². Про це говорилось і в Декреті Ради Народних Комісарів, написаному В. І. Леніним 21 лютого 1918 р.³ І хоч Радянська Росія

завдяки укладенню Брестського миру в березні 1918 р. вийшла із стану війни, трудящі великої території нинішнього СРСР (Україна, Білорусія, Прибалтика, Дон, Закавказзя) продовжували героїчну боротьбу проти австро-німецьких окупантів та їх прислужників — місцевих націоналістів, буржуазії і поміщиків. Велась також боротьба на Східному фронті проти білочехів та білогвардійців і військ інтервентів, а також на Півночі.

Отже, немає підстав відсувати початок громадянської війни й іноземної військової інтервенції на весну чи літо 1918 р., тобто на час початку відкритої інтервенції військ Антанти і США.

Після розгляду питання про початок інтервенції і громадянської війни С. Ф. Найда висловлює свої міркування про участь імперіалістів США в інтервенції в СРСР у 1917—1920 рр. Американські мільярдери давно вже прагнуть до світового панування, намагаючись під виглядом «доброчливості» і «допомоги» поневолювати народи світу. Автор викриває американських фальсифікаторів історії і зокрема історії радянсько-американських відносин перших років існування Радянської влади. На підставі незаперечних документальних даних він показує, як американська реакція першою організувала вогнища контрреволюції на окраїнах нашої країни, допомагала різного роду білогвардійським і буржуазно-націоналістичним бандам, очолювала походи проти радянського народу.

В цьому нарисі відзначені також і недоліки, що мали місце в радянській історіографії при розгляді цього питання. Однак автор піддає критиці тільки ті праці, які вийшли, головним чином, ще в 20-х роках. Далі він відзначає, що після другої світової війни почався крутий поворот у висвітленні історії взаємовідносин СРСР і США в роки громадянської війни, називає ряд монографій і статей з цього питання як таких, що «заслужують уваги» (стор. 79—80), але не аналізує їх. Неясним залишається ставлення автора до цих праць. На наш погляд, праці А. В. Берюзкіна, В. Коріонова, А. Я. Куніної, А. В. Гулиги, Г. Є. Мимріна та інших¹,

¹ А. В. Березкин, США — активный организатор и участник военной интервенции против Советской России (1918—1920), Госполитиздат, М., 1952; В. Коріонов, Американский империализм — злейший враг народов, Госполитиздат, М., 1951; А. Я. Куніна, Провал американских планов завоевания мирового господства в 1917—1920 гг., Госполитиздат, М., 1951; А. В. Гулыга, Американские империалисты — злейшие враги советского народа; Г. Е. Мымрин, Американские империалисты — вдохновители и организаторы военной интервенции против Советской России (1918—1920), Архангельское областное издательство, 1951.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 11.

² Ще в січні 1918 р. інтервенцію на територію Бессарабії розгорнула боярська Румунія, нацьковувана імперіалістами Антанти. Але оскільки напад румунських військ був тоді місцевим явищем і не міг доставити під загрозу існування всієї Радянської країни, початком періоду іноземної військової інтервенції й громадянської війни вважати його не можна.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 13.

а також деякі праці українських істориків¹ в основному правильно розв'язують цю проблему, і мова може йти про подальше поглиблення аналізу і розширення фактів з цього питання.

Правильно підкреслюючи провідну роль американських імперіалістів у організації інтервенції, автор у деяких місцях нечітко ставить питання про роль інших учасників антантівського блоку, вважаючи їх тільки помічниками в здійсненні планів США (див. стор. 91). На наш погляд, треба було б докладніше зупинитися на визначенні в інтервенції ролі англійських, французьких, японських та інших імперіалістів.

Окремий нарис автор присвячує внутрішнім суперечностям у таборі ворогів Радянської держави, але говорить у ньому лише про боротьбу між антантівським та австро-німецьким блоками і про суперечності між південним та сибірським угрупованням білогвардійців (Денікіним і Колчаком). Цих суперечностей було значно більше.

Особливої уваги заслуговує розгляд суперечностей між всеросійською білогвардійщиною і окраїнною буржуазно-націоналістичною контрреволюцією. Це, зокрема, було помітно у взаєминах між денікінцями і петлюрівцями на Україні. Хоч петлюрівці допомагали білогвардійцям і домагалися угоди з Денікіним, проте останній, дотримуючись чорносотенної великодержавної політики і сп'янівши від тимчасових успіхів, не хотів іти на будь-які поступки навіть націоналістичній контрреволюції, і його командування силою примусило петлюрівців 31 серпня 1919 р. залишити Київ.

Навіть куркульство, яке вороже ставилось до Радянської влади і вело з нею боротьбу, не було в згоді з Колчаком і Денікіним. Куркульство прагнуло до наживи. Користуючись зміною властей, воно прибирало до своїх рук поміщицькі землі і проявляло незадоволення відновленням колчаківцями і денікінцями поміщицького землеволодіння.

Суперечності і конфлікти між капіталістичними країнами, гризля в таборі контрреволюції були однією з причин, що сприяли перемозі Радянської влади і провалу інтервенції та поразці контрреволюційних сил. Це особливо підкреслював В. І. Ленін на IX з'їзді РКП(б)².

Авторів слід зауважити, що при розгляді суперечностей у ворожому таборі треба було більше використати наші джерела і, насамперед, нові архівні документи і матеріали.

Окремий нарис С. Ф. Найда присвятив

розгляду становища на Східному і Південному фронтах влітку і восени 1918 р. Автор укажує, що в нашій історичній літературі під впливом культу особи невірно висвітлювались воєнні події в цей період. Примешувалось значення Східного фронту, що був тоді головним, і невиправдано перебільшувалась роль царинської ділянки Південного фронту. Автор правильно, на наш погляд, характеризує становище на Південному та Східному фронтах взимку 1918—1919 рр. і так звану пермську катастрофу.

В нашій літературі мало уваги приділялося показові подій на Південному і Українському фронтах. Останній був найбільше розташований до Радянської Угорщини і якийсь час мав завдання встановити з нею зв'язок і подати їй безпосередню допомогу. В квітні 1919 р. В. І. Ленін у телеграмі Головному І. І. Вацетису і членові Реввійськради Республіки С. А. Аралову вказував, що перед Українською армією стоять два головні завдання: перше, найважливіше і найневідкладніше,—допомогти Донбасові, друге — встановити міцний зв'язок по залізницях з Радянською Угорщиною¹.

Обставини не дозволили здійснити наступ радянських військ на допомогу Радянській Угорщині. Однак наведені факти підтверджують те велике значення, яке мав Український фронт у першій половині 1919 р. Він заслуговує того, щоб наші історики більш глибоко і всебічно дослідили і висвітлили діла його бійців і командирів.

С. Ф. Найда приділяє увагу розглядові питання про початок походів Антанти. Автор визначає початок першого походу Антанти операціями колчаківської Західної армії генерала Ханжина 4 березня 1919 р., а другого — з моменту так званої «Московської директиви» Денікіна від 3: липня 1919 р.

Тривалий час у нашій історичній літературі три походи Антанти змальовувалися якось відокремлено один від одного. Насправді ж ці походи переплітаються між собою і в часі, і силами, які брали в них участь. Правильно відзначає автор, що боротьба з військами Колчака продовжувалася протягом усього другого походу Антанти (стор. 189). Слід до цього додати, що й боротьба проти денікінців велась у період першого походу Антанти. А однією із сил третього походу були залишки денікінської армії, що отаборилися в Криму під командуванням Врангеля.

Взагалі слід обговорити питання про те, в якій мірі можна говорити про поділ громадянської війни та інтервенції в 1919—1920 рр. на три походи. Цей поділ, можливо, не має під собою достатніх підстав, оскільки він залишає поза увагою великий і насичений подіями період громадянської війни від

¹ Р. Г. Симоненко, Імперіалістична політика США щодо України в 1917—1918 рр., Вид-во АН УРСР, К., 1957; П. К. Шапа, Американський імперіалізм — найлютіший ворог радянського народу, Стенограма публічної лекції, К., 1952; та ін.

² В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 405.

¹ Ця телеграма була опублікована в «Літературній газеті» від 21 квітня 1937 р.

лютого 1918 р. до березня 1919 р. Як відомо, вже в лютому 1918 р. австро-німецькі імперіалісти почали наступ на Радянську республіку. В березні англійські війська висадилися в Мурманську, а в серпні інтервенти захопили Архангельськ. Майже водночас із вторгненням на північ країни імперіалісти приступили до окупації Далекого Сходу, а влітку 1918 р. направили свої війська в Закавказзя. В листопаді — грудні 1918 р. десанти англо-французьких і американських військ з'явилися в Новоросійську, Севастополі і Одесі. В той же час ішла підготовка білогвардійських сил всередині країни.

Безумовно, що весь період інтервенції і громадянської війни в 1918—1920 рр. являє собою єдиний ланцюг інтервенції німецьких, англо-французьких та американських імперіалістів. В різні періоди війни умови боротьби різко мінялися, в зв'язку з чим змінювався і напрям головного стратегічного удару. Так, наприклад, якщо 1918 р. був роком великих успіхів ворогів і лише перших перемог Червоної Армії, то 1919 р. став роком вирішальних перемог Червоної Армії на фронтах громадянської війни. Становище Радянської країни в цей час було особливо вапруженим. Після розгрому основних сил Колчака радянському народові довелося вести боротьбу з наступаючими денікінськими військами.

Важливим питанням цього періоду було вироблення стратегічного плану розгрому білогвардійських військ Денікіна. Довгий час у нашій історичній літературі заслуга в цій справі приписувалася одному Й. В. Сталіну. Останнім часом історики почали виправляти цю помилку і зробили перші спроби показати, як саме складався план розгрому військ Денікіна. С. Ф. Найда також приділяє цьому питанню велику увагу. Він показує, як ЦК РКП(б) на чолі з В. І. Леніним безпосередньо керував боротьбою проти білогвардійців, викривав дезорганізаторські дії Троцького та його прибічників і, враховуючи обстановку, намічав стратегічний план розгрому ворога.

Але й по даному розділу слід зробити деякі зауваження. Насамперед, автор не дає глибокого аналізу причин тимчасових успіхів Денікіна. Крім воєнно-технічних переваг денікінських військ, створених за рахунок посиленого постачання їх англо-французькими та американськими імперіалістами, був ще ряд обставин внутрішнього порядку. Весною і на початку літа 1919 р. збройні сили Південного фронту були послаблені внаслідок того, що головні сили Червоної Армії були зосереджені на сході проти Колчака. Неудачі на Південному фронті були зумовлені також відсутністю належної організованості, розвитком партизанщини, а також стомленістю народу від довготривалої війни. На це вказував В. І. Ленін у доповіді «Про

Радянської влади», а також у Промові перед слухачами Свердловського університету, які відійджали на фронт¹.

Тимчасові успіхи Денікіна зумовлювалися також хитанням дрібнобуржуазних верств населення, насамперед середнього селянства. Це зокрема стосувалося України, яка зазнала перших ударів денікінських військ. С. Ф. Найда вважає, що розрахунки Денікіна повернути на свій бік нестійкої верстви середнього селянства України і півдня Росії не виправдалися уже на початку походу (стор. 191—192). На жаль, це не так. В. І. Ленін у статті «Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату» вказував на хитання в цей час селянства, як основного представника дрібнобуржуазної маси трудящих². Денікінці та їх посібники вели шалену агітацію проти політики Радянської влади, зокрема проти системи продрозверстки. Значна частина середніх верств селянства, обдурена галасуванням білогвардійців про демократію і «учредилівку», саме на початку їх наступу на деякий час повернула до Денікіна. Правда, це був тимчасовий фактор. Але він мав місце і про нього треба говорити. Незабаром середнє селянство переконалося, що денікінські балачки про демократію і «учредилівку» є лише прикриттям диктатури поміщиків та капіталістів, і зробило новий поворот до більшовизму. Однак для цього необхідний був власний життєвий досвід селян, який дався їм надзвичайно важко.

С. Ф. Найда занадто оптимістично змальовує становище на Південному фронті влітку 1919 р., говорючи про ведення оборонних боїв радянськими військами. Це, без сумніву, були оборонні бої. Частинам Червоної Армії довелося весь час відступати. В. І. Ленін, виступаючи 4 липня на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради і Ради профспілок, вказував, що на Південному фронті «становище... дійсно важке, ударів завдано нам надзвичайно тяжких, і втрати наші величезні». Він говорив саме про «невдачі» наших військ і з'ясував причини цих невдач³.

ЦК РКП(б) у ленінському листі «Всі на боротьбу з Денікіним» не затушовував важкого становища країни і відзначав, що «настав один з найкритичніших, мабуть що, навіть найкритичніший момент соціалістичної революції»⁴. Не врятував становища і невдало організований серпневий контрнатуп. Тому завдання дослідника не згладжувати труднощі, а з'ясувати їх, щоб тим яскравіше показати героїзм народу і партії.

Реалізація колективно виробленого і за-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29.

² В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 241.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 409.

⁴ Там же, стор. 388.

твердженого Центральним Комітетом партії плану розгрому військ Денікіна здійснювалася трьома етапами. На першому етапі радянські війська зупинили наступ білогвардійців і перейшли до контрнаступу (10 жовтня — 17 листопада 1919 р.), на другому — здійснили розчленування денікінської армії на дві частини (виходом до Азовського моря 6 січня і взяттям Ростова 8 січня 1920 р.), чим було в основному завершено розгром Денікіна, і, нарешті, на третьому етапі було знищено ворога по частинах (8 лютого 1920 р. визволено Одесу, а 27 березня — Новоросійськ). Відповідно до нової обстановки на фронті на початку січня 1920 р. відбулося не просте перейменування фронтів, як про це пише автор на стор. 213, а певне перегрупування сил, внаслідок чого до складу Кавказького фронту перейшли від Південного 8-а і I-а Кінна армії, а решта військ ввійшла до складу Південно-Західного фронту.

В плані розгрому військ Денікіна важливе місце займала боротьба за визволення України від білогвардійців. Вона розгорталася в основному в період здійснення другого і третього етапів боротьби проти денікінських армій.

Автор правильно відзначає, що період боротьби проти сил другого походу Антанти дістав у нашій історичній літературі більш-менш ґрунтовне висвітлення. Однак недоліком ряду праць є не тільки те, що на викладі ряду подій і фактів позначився вплив культу особи, а й те, що в них розповідається, головним чином, лише про военні операції на фронтах. Недостатню уваги ще приділено висвітленню всенародної боротьби в тилу ворога і керівництву нею з боку Комуністичної партії. А тимчасом ця боротьба була другим фронтом, який значною мірою допомагав Червоній Армії здійснювати свої стратегічні плани. Це стосується не лише боротьби проти денікінщини, а й усього періоду громадянської війни в нашій країні.

С. Ф. Найда, на наш погляд, правильно з'ясує обстановку на польському фронті, розглядає стратегічний план боротьби проти білополяків, розроблений в кінці квітня 1920 р. Головним командуванням і схвалений ЦК РКП(б), аналізує помилки Головного командування і Реввійськрад Південно-Західного і Західного фронтів, які призвели до ускладнення становища і невдач радянських військ у боях на р. Віслі, і з'ясує їх не тільки факторами воєнного порядку, а й факторами політичними.

Значний інтерес має постановка С. Ф. Найдою питання про роль робітничого класу і воєнні та трудові зусилля селянства в роки громадянської війни. Автор докладно не характеризує цих питань, але цілком вірно ставить їх на розгляд перед радянськими істориками. Доречно зауважити, що в нашій історичній науці цим проблемам ще не приділено належної ува-

ги. Як визнає автор, «тема ця і досі не розкрита в усій її повноті» (стор. 232). А тимчасом, саме робітничий клас уже в перші роки Радянської влади відіграв вирішальну роль у створенні і зміцненні радянських і господарських органів, в організації Червоної Армії і Флоту і їх бойовій діяльності. Робітничий клас, насамперед, став головним ядром збройних сил Радянської республіки, опорою партії і Радянської влади, проявив відвагу і зробив безліч героїчних подвигів у розгромі інтервентів та внутрішньої контрреволюції.

Робітничий клас під керівництвом Комуністичної партії був ініціатором у проведенні всіх революційних перетворень в нашій країні і вів за собою трудяще селянство. Комуністична партія виключно увагу приділяла зміцненню союзу робітничого класу з багатомільйонним і багатонаціональним трудовим селянством. У роки громадянської війни це був воєнно-політичний союз, який став цементуючою силою в згуртуванні народних мас на боротьбу проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. Це питання заслуговує на виключну увагу наших істориків. Останнім часом опубліковані деякі праці на цю тему, в тому числі й на Україні¹, однак це лише початок великої роботи.

Необхідно також показати провідну роль і заслуги російського робітничого класу в захисті Радянської влади, його допомогу іншим народам нашої країни, висвітлити здійснення ленінської національної політики в буремні роки боротьби проти ворогів Радянської влади.

Є ряд невисвітлених питань, зв'язаних з вивченням воєнних і трудових зусиль селянства в роки громадянської війни, що мало розробляються проблеми аграрних перетворень на селі, недостатньо охарактеризовано становище селян і їх участь у всенародній боротьбі проти інтервентів, білогвардійців та націоналістичних і куркульських банд, діяльність сільських органів влади, форми зв'язку Радянської влади і Комуністичної партії з трудящими масами

¹ Автори мають на увазі такі книги І. П. Прусанов, КПСС — організатор воєнно-політичного союзу робітничого і селянського класу, Госполитиздат, М., 1956; В. И. Андрианов и др., Союз рабочих и крестьян в первые годы Советской власти (1917—1922), Ярославль, 1958; «Комуністична партія — організатор і натхненник союзу робітничого класу і селянства. Збірник статей», Держполітвидав УРСР, К., 1951; И. И. Шевченко, Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян (1919—1920), Изд-во Киевского госуниверситета им. Т. Г. Шевченко, К., 1958; Г. Д. Діденко, Зміцнення Радянської влади на селі після перемоги Жовтневої революції, Вид-во АН УРСР, К., 1957, та деякі інші праці і журнали статті.

взагалі і зокрема з бідним і середнім селянством в період, що розглядається.

Важливе значення має дослідження проблеми повороту середнього селянства на бік Радянської влади. Цей поворот, як відомо, почався з осені 1918 р. Від настрою і поведінки середняка значною мірою залежав успіх Радянської влади в боротьбі проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції. В. І. Ленін уже в листопаді 1918 р. дає лозунг: «Уміти досягати угоди з середнім селянством — ні на хвилину не відмовляючись від боротьби з куркулем і міцно спираючись тільки на бідноту...»¹. VIII з'їзд партії прийняв і розвинув цю постанову В. І. Леніна у спеціальному рішенні «Про ставлення до середнього селянства». Це рішення було поворотним моментом у політиці нашої партії щодо середняка. Воно було прийнято всіма партійними організаціями для неухильного виконання.

Це рішення VIII з'їзду партії проводилося в життя і в центральній Росії і на її окраїнах, у тому числі й на Україні. Але ми зупинилися на ньому, оскільки деякі товариші висловили іншу думку щодо реалізації організаціями КП(б)У рішень VIII партз'їзду про ставлення до середняка. Ми маємо на увазі невірне, на наш погляд, трактування цього питання в статті Є. С. Осліковської та О. В. Снегова «За правдивою освітленням історії пролетарської революції»² та замітці цих же авторів «О політике партії в українській деревні в 1919—1920 гг.»³. Факти і вся політика Комуністичної партії і Радянської влади на Україні свідчать про те, що протягом 1919—1920 рр. і тут здійснювався ленінський лозунг про ставлення до середняка і проводилися в життя рішення VIII з'їзду РКП(б). Але це питання достатньо ще не розроблене і потребує докладного і глибокого висвітлення.

В зв'язку з цим хотілося б висловити ще одне міркування. Нам здається, що необхідно більш широко показувати не тільки загальні закономірності і умови боротьби з інтервентами і внутрішньою контрреволюцією в період громадянської війни, а й особливості цієї боротьби в окремих місцевостях і зокрема на окраїнах Росії, в її національних районах. Це стосується як збройної боротьби на фронтах і в тилу ворога, так і, особливо, процесів відновлення і зміцнення Радянської влади, соціально-економічних і політичних умов, розстановки класових сил і класових зрушень в різні періоди громадянської війни. Серйозної уваги заслуговує, зокрема, глибокий аналіз національного питання і національної політики Комуністичної партії.

На Україні в період громадянської вій-

ни одним з найзапекліших ворогів, з якими трудящим доводилось вести тривалу й уперту боротьбу, була українська буржуазно-націоналістична контрреволюція. Її очолювали різні контрреволюційні, націоналістичні партії — українські есери, українські соціал-демократи, соціалісти-федералісти та інші, що перебували на службі в іноземних імперіалістів. Важливим завданням українських істориків є всебічне дослідження героїчної боротьби робітників і трудящих селян України, керованих Комуністичною партією, проти всіх ворогів і, насамперед, проти націоналістичної контрреволюції, її воєнного і політичного розгрому, викриття антинародної природи націоналістичних партій, їх розкладу і розпаду, політичного й ідейного краху, показ того, що єдиним, справжнім виразником соціальних і національних прагнень і домагань українського народу була Комуністична партія.

С. Ф. Найда розглядає ще деякі питання, на яких не маємо змоги зупинитися. В останньому нарисі своєї книги він говорить про матеріальні збитки, заподіяні радянським республікам і народів інтервентами в роки громадянської війни.

Такі ті головні питання, які в основному правильно висвітлює у своїй книзі С. Ф. Найда і які потребують дальшого, більш глибокого дослідження. Ця книга, безумовно, заслуговує позитивної оцінки. Вона по-новому ставить найважливіші проблеми історії громадянської війни, збуджує думку, примушує більш критично підходити до розгляду тих чи інших питань. Книга С. Ф. Найди є важливим посібником у науковій, викладацькій та пропагандистській роботі. Тому її, на наш погляд, слід випустити новим, доповненим і, подекуди, виправленим тиражем. Практику постановки і обговорення окремих історичних проблем необхідно, на наш погляд, всіляко підтримувати і заохочувати. Цим треба зайнятися, насамперед, нашим історичним журналом, які повинні продовжувати практику дискусій, організувати творчий обмін думками. В нашій республіці цю справу має взяти в свої руки редакція «Українського історичного журналу». Але цим обмежуватися не можна. Треба глибоко аналізувати найважливіші проблеми громадянської війни і широко висвітлювати їх у монографічних працях. Необхідно також ширше залучати до цієї роботи старих більшовиків, учасників громадянської війни, допомогти їм написати свої спогади, зайнятися перевиданням уже написаних мемуарів і тим самим дати історикам цінні матеріали для розв'язання складних питань. У своїх дослідженнях історики повинні поновити добрі імена керівних і рядових воєнних, партійних і радянських працівників і героїв громадянської війни.

Слід звернути більш серйозну увагу на видання археографічних збірників з історії громадянської війни. Документів цього

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 168.

² Журн. «Вопросы истории», 1956, № 3.

³ Журн. «Вопросы истории», 1956, № 8.

періоду не так уже й багато, збереження їх не скрізь організовано як слід, і тому вони потребують негайного суцільного копіювання, мікрофільмування, передруку й видання. Нове Положення про державні архівні фонди Союзу РСР від 13 серпня 1958 р. забезпечує умови для розгортання дослідницької роботи. Одним із пунктів цього положення забороняється розпорощення архівних фондів. А тимчасом, на противагу цій настанові, Архівне управління Міністерства внутрішніх справ УРСР не так давно вдалося саме до розпорощення архівних матеріалів і дало вказівку ЦДАЖР УРСР передати місцеві фонди періоду громадянської війни облас-

ним архівам. Необхідно виправити цю помилку. Цих фондів і матеріалів у нас небагато, і їх необхідно зосередити в одному місці, щоб дослідникові історії громадянської війни для вивчення цих порівняно невеликих фондів не доводилося їздити по всіх обласних центрах України.

І останнє. Зараз завершується робота над виданням п'ятитомної «Історії громадянської війни в ССРСР». Історикам нашої республіки слід подумати про підготовку і видання фундаментальної праці з історії громадянської війни на Україні.

І. К. РИБАЛКА,
М. К. КОЛІСНИК

ПРАЦЯ ПРО ПЕРШУ ВСЕУКРАЇНСЬКУ СЕЛЯНСЬКУ КОНФЕРЕНЦІЮ

С. М. Королівський, Перша Всеукраїнська селянська конференція, Харківське обласне видавництво, 1958, 58 с.

Встановлення Радянської влади на Україні відбувалося в особливо складних умовах. Українські буржуазно-націоналістичні партії своєю демагогією намагались розбити єдність робітничого класу і трудящого селянства України в їх спільній боротьбі проти буржуазно-поміщицького ладу. На початку грудня 1917 р. представники цих партій зірвали роботу з'їзду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України в Києві. Зрадницька політика і бандитські дії контрреволюційної Центральної ради призвели до того, що на Першому Всеукраїнському з'їзді Рад, який зібрався в Харкові, представництво трудового селянства було недостатнім.

Зважаючи на це, Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв рішення скликати Всеукраїнський з'їзд Рад селянських депутатів, на якому поставити питання про владу на Україні і поповнити Центральний Виконавчий Комітет Рад України представниками трудящих селян.

До останнього часу в історичній літературі було мало відомостей про таку важливу подію, як з'їзд Рад селянських депутатів України. Тому важливим є вихід у світ невеликої за обсягом, але змістовної брошури кандидата історичних наук С. М. Королівського «Перша Всеукраїнська селянська конференція». В цій брошурі, як зазначає її автор, робиться спроба простежити боротьбу більшовиків України за селянство, за його участь у радянському будівництві на прикладі організації й проведення першої Всеукраїнської конференції селянських депутатів.

Необхідно з самого початку відмітити, що С. М. Королівський провів копійку роботу по збиранню архівних документів та матеріалів преси того часу і, незважаючи на деяку обмеженість документальної ба-

зи, дослідив та всебічно проаналізував хід і наслідки роботи конференції селянських депутатів.

Коротко зупинившись на історії питання про скликання Всеукраїнського з'їзду Рад селянських депутатів, автор пише про самовіддану боротьбу більшовицьких організацій України проти української, націоналістичної контрреволюції; яка намагалась шляхом демагогії підірвати союз робітничого класу і трудового селянства, не допустити встановлення диктатури пролетаріату на Україні.

Перша Всеукраїнська конференція Рад селянських депутатів відбулася в м. Харкові 20—22 січня 1918 р. Автор докладно дослідив кількісний склад її делегатів та їх партійну приналежність. «Майже всі делегати з'їзду,—пише автор,—за винятком одних, одностайно підтримували більшовиків» (стор. 18). І це дійсно було так. Коли конференція розглядала питання про владу, делегати одногослосно (за винятком чотирьох правих есерів) прийняли постанову про приєднання до рішень Першого Всеукраїнського з'їзду Рад.

С. М. Королівський з чіткістю копійкого дослідника розповідає про хід роботи конференції. Делегати конференції в перший день заслухали доповідь народного секретаря внутрішніх справ першого Радянського уряду України Є. Б. Бош про Радянську владу і Установчі збори на Україні. В своїх виступах по цій доповіді делегати одностайно вимагали, щоб влада належала тим, хто працює, і рішуче виступали проти скликання Українських установчих зборів. Як повідомлялося в пресі, селянські делегати в своїх виступах ганьбили Центральну раду і вітали Радянську владу.

В прийнятій резолюції «Про організацію влади на Україні» делегати конферен-

ції заявили, що вони «цілком приєднуються до постанов І Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів» і визнають, що «Українська Робітничо-селянська Республіка входить до складу Всеросійської Федерації Радянських Республік. Вся влада на місцях і в центрі належить Радам і обраному на з'їзді ЦВК Рад України» (стор. 56).

Воля делегатів конференції була волею трудових селянських мас України. Трудове селянство України все більше розуміло, що за демагогічними лозунгами Центральної ради і опортуністичних партій есерів та меншовиків крилась їх контрреволюційна суть захисників старого буржуазно-поміщицького ладу.

Грудень 1917 і січень 1918 рр. на Україні відзначались масовим піднесенням революційної боротьби селянства. Трудове селянство слідом за робітничим класом під керівництвом Комуністичної партії виступило за встановлення Радянської влади на місцях. Пробуджене революцією до свідомого політичного життя, воно на своїх зборах, з'їздах і конференціях висувало питання про землю і продовольчу справу, про мир і робітничий контроль над виробництвом, про ліквідацію господарчої розрухи. Всі делегати конференції, навіть ті, що тимчасово були під впливом есерів, у своїх виступах відзначали велетенський розмах боротьби українського селянства за Радянську владу. Як підкреслює автор брошури, вони наголошували на тому, що «Комуністична партія виявилась єдиною політичною партією, яка не на словах, а на ділі забезпечила селянству соціальне і національне розкряпання, свободу і рівноправність, конфіскацію поміщицьких земель і передачу їх в руки безземельних і малоземельних селян, незаперечне право участі в управлінні своєю робітничо-селянською державою» (стор. 36).

Делегати конференції заслухали питання про землю і ухвалили проект закону про соціалізацію землі. Дуже прикро, що відсутність документальних матеріалів не дала змоги автору більш детально розкрити це одне з центральних питань, які стояли на конференції.

Конференція селянських депутатів заслухала доповіді народних секретарів і в своєму рішенні висловила їм «повне довір'я та гарячу товариську подяку за їх неустрашимість в боротьбі з каледінсько-українською контрреволюцією» (стор. 57). Делегати конференції також прийняли рішення про введення української мови, про скликання 2-го Всеукраїнського з'їзду Рад, про оголошення війни румунському буржуазному урядові в зв'язку з його ворожими діями проти Країни Рад.

Важливим у роботі конференції селянських депутатів було обрання до складу Центрального Виконавчого Комітету Рад України представників від селянства. В брошурі наведені прізвища 20 чоловік, які були включені до складу ЦВК.

Відзначаючи історичне значення Всеукраїнської конференції селянських депутатів, яка була важливою подією в житті українського народу, автор пише: «Тим самим соціальна база диктатури пролетаріату на Україні поширювалася в стократ. Багатомільйонна українська селянська біднота ставала однією з більш надійною дійовою її основою. Союз робітників і селян, держава робітників і селян на Україні стали історичним фактом» (стор. 47).

Необхідно відмітити як позитивне те, що брошура закінчується публікацією важливих документів конференції.

На превеликий жаль, автор, напевно, через відсутність документів, не зміг розкрити соціальний склад делегатів конференції. Крім того, значним недоліком брошури С. М. Королівського є те, що в ній автор нічого не говорить про вплив роботи і рішень конференції на широкі селянські маси, про відгуки на конференцію в радянській пресі України того часу. В газетах «Вісті Ради» (Полтава), «Звезда» (Катеринослав) та інших друкувались матеріали про Всеукраїнську конференцію Рад селянських депутатів. Правда, автор пише, що досвід і знання, здобуті на конференції, делегати зробили надбанням широким мас українського селянства, але нічим не підкріплює цього в цілому вірного твердження.

При читанні цікавої брошури С. М. Королівського виникає одне спірне питання: чи це була селянська конференція, чи конференція Рад селянських депутатів. С. М. Королівський вважає, що це була селянська конференція. Він виходить з того, що відділ зв'язку при ЦВК Рад України 27 грудня повідомив усі Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів України про скликання Всеукраїнського селянського з'їзду, тому що на цей час на Україні ще не закінчився процес створення Рад селянських депутатів. Такі докази автора.

Нам же здається, що цю конференцію слід називати Всеукраїнською конференцією Рад селянських депутатів. Доказом цього може бути таке: по-перше, незважаючи на те, що на середину січня 1918 р. ще не скрізь були створені Ради, більшість делегатів була надіслана на конференцію Радами селянських депутатів. Крім того, там, де не було Рад селянських депутатів, вибори делегатів проводились відповідно до вказівок ЦВК Рад України «під безпосереднім керівництвом Рад робітничих і солдатських депутатів»¹. Керівництво Рад робітничих і солдатських депутатів виборчою кампанією по виборах делегатів на Всеукраїнську конференцію, безумовно, забезпечило на ній представництво селянської бідноти.

По-друге, в прийнятих конференцією резолюціях вона виступає як конференція

¹ Газ. «Вісник УНР» від 9 січня 1918 р.

Автор підкреслює, що Московський договір допоміг серйозно зміцнити міжнародне і воєнне становище Туреччини, підняв турецький народ на ще більше посилення боротьби за своє визволення, а також великою мірою знешкодив задуми імперіалістичних загарбників.

У турецькій буржуазній історіографії посилено пропагується брехливе твердження, нібито Радянська Росія підписала з Туреччиною договір 1921 р. лише після того, як турецька армія показала свою силу в боротьбі проти інтервентів. Про це пише, наприклад, офіційне турецьке видання «Таріх» («Історія») ¹. Цілком невірним є також твердження турецького історика Ахмеда Шюкрю Есмера, який намагається зобразити справу так, ніби Радянська держава пішла на укладення договору, відчувачи свою слабкість і намагаючись цим поліпшити власне становище ². Праця П. П. Удовиченка викриває ці брехливі твердження. Переконливі факти, наведені в ній, свідчать, що успіхів на фронтах Туреччини домоглася саме після підписання Московського договору. Так, 31 березня 1921 р. турецька армія здобула перемогу над греками біля селища Іненю, а в серпні—вересні 1921 р. відбулася битва на р. Сакар'ї, яка відіграла вирішальну роль у розгромі інтервентів.

Не витримує також критики і твердження А. Ш. Есмера про якусь особливу зацікавленість Радянської держави в дружбі з Туреччиною. Історичні факти спростовують цю фальсифікацію. Молода Радянська держава не тільки сама стримувала навалу 14 держав, а й знайшла в собі сили подати руку братерської допомоги молодій Туреччині саме в годину смертельної загрози для її існування.

Життя показало, хто був більше зацікавлений у дружбі й допомозі. Безкорислива братня допомога РРФСР, УРСР, усіх радянських республік революційній Туреччині була тим вирішальним фактором, який зробив можливим перемогу турецького народу у боротьбі з ворогами. Англійський історик Арнольд Тойнбі згодом писав, що турки «в критичний момент боротьби палко схопили руку, яку Росія подала їм, бо її підтримка мала величезне значення для їх справи. Крім матеріальної допомоги спорядженням та грішми, яку вони одержали від неї, незмірно зміцнився їх моральний стан» ³.

Основне місце в книзі займає історія підготовки й укладення Анкарського договору про дружбу і братерство між Укра-

їнською РСР і Туреччиною. Широко використуючи маловідомі і нові матеріали, автор докладно показує, як допомога Радянської України дала турецькому народові можливість здобути перемогу над іноземними загарбниками.

Велику увагу приділено в праці П. П. Удовиченка характеристиці діяльності Надзвичайного посла УРСР в Туреччині, одного з найближчих соратників В. І. Леніна — Михайла Васильовича Фрунзе. Призначення М. В. Фрунзе, головнокомандувача всіма збройними силами України і Криму і члена уряду УРСР, Надзвичайним послом в Анкарі свідчило про ту велику увагу, що її надавали Радянський уряд і особисто В. І. Ленін зміцненню радянсько-турецької дружби.

Діяльність М. В. Фрунзе була високо оцінена турецьким урядом. У зверненні Мустафи Кемаль-паші на ім'я М. І. Калініна і Г. І. Петровського в 1922 р. говорилось: «Той факт, що Уряд Української Республіки, щоб укласти договір дружби і ще більше зміцнити політичні та економічні зв'язки, які існують між народами, обрав п. Фрунзе, який є одним з найвидатніших політичних діячів і Головнокомандуючим, а також і одним з найхоробріших генералів переможної Червоної Армії, той факт, що про це призначення ми були повідомлені напередодні битви під Сакар'єю, коли вороги сповіщали світові про наш остаточний крах, як про близьку подію,—викликає вдячність у Національних Зборів» (стор. 79).

Зовнішня політика УРСР була однією з ланок ленінської зовнішньої політики Радянської держави. Тому українсько-турецький договір був далішим розвитком основних принципів Московського договору 1921 р. Успішне завершення українсько-турецьких переговорів, як підкреслюється у книзі, стало можливим завдяки глибокому розумінню Радянським урядом національних інтересів турецького народу і дипломатичному хисту М. В. Фрунзе ⁴.

У книзі викриваються провокації та інтриги дипломатії США, Англії і Франції у турецькому питанні. Прагнувши поневолити турецький народ, уряд США послав на Близький Схід комісії Кінга—Крейна і Харборда, які пропонували встановити американський мандат над усією Туреччиною, включаючи Стамбул і протоки.

Незважаючи на всі зусилля імперіалістів, турецький революційний уряд не відмовився від союзу з Радянською державою. В цьому головна заслуга належить Мустафі Кемалю. Очолюючи турецьку державу понад 18 років, Кемаль вважав

¹ Див. А. Ф. Миллер, Очерки новейшей истории Турции, М.—Л., 1948, стор. 8.

² Див. журн. «Международная жизнь», 1958, № 2, стор. 104—105; № 6, стор. 109—110.

³ Див. А. Миллер, Против фальсификации истории советско-турецких отношений, журн. «Международная жизнь», 1958, № 2, стор. 104.

⁴ М. В. Фрунзе багато займався питаннями сходознавства. Зокрема, він написав монографію «Європейські цивілізатори і Марокко», в якій дав глибокий історичний аналіз національно-визвольної боротьби марокканського народу проти французьких колонізаторів.

дружбу і союз з СРСР наріжним каменем зовнішньої політики Туреччини і рішуче проводив цей курс, незважаючи на всілякі інтриги внутрішніх і зовнішніх ворогів. У привітальній телеграмі на ім'я М. І. Калініна з нагоди п'ятиріччя Жовтневої революції, Кемаль писав:

«...Великою справою російської революції є зміцнення російсько-турецької дружби, яка залишиться і в майбутньому основою взаємовідносин між російським і турецьким народами»¹.

Анкарський договір, як і Московський 1921 р. та Карський від 13 жовтня 1921 р. (між Азербайджанською, Вірменською і Грузинською радянськими республіками, з одного боку, і Туреччиною — з другого), був видатною перемогою миролюбної політики Радянської держави. Він відіграв важливу роль у зриві імперіалістичних планів Антанти і США, спрямованих на те, щоб задушити молоду Турецьку державу, зміцнивши її міжнародне та внутрішнє становище і завдав нищівного удару по закулісних інтригах імперіалістичних держав, спрямованих на відрив Туреччини від її справжніх друзів — Радянських соціалістичних республік.

У преамбулі договору підкреслювалось, що «Уряд Української РСР і Уряд Великих Турецьких Національних Зборів, дійшовши згоди щодо принципів братерства націй і прав народів на самовизначення, відзначаючи існуючу між ними солідарність у боротьбі з імперіалізмом, а також той факт, що всякі утруднення, створені для одного з двох народів, погіршують становище другого і, будучи цілком натхненні бажанням встановити між ними постійні сердечні взаємовідносини і нерозривну щирю дружбу, яка ґрунтується на взаємних інтересах, а також взявши до уваги їх близьке сусідство на Чорному морі, вирішили зміцнити між собою назавжди з усією щирістю і відвертістю найкращі і найсердечніші відносини і вірну дружбу в ім'я дуже численних спільних інтересів і укласти з цією метою договір про дружбу і братерство» (стор. 73).

Праця П. П. Удовиченка виходить за рамки безпосереднього аналізу і висвітлення українсько-турецьких відносин у 1921—1922 рр. Вона містить розділ, присвячений зовнішньополітичним зв'язкам УРСР з іншими країнами до укладення Анкарського договору.

У своїй роботі автор керувався працями В. І. Леніна з національно-колоніального питання, особливо тими, що стосуються Туреччини, використав щоденник М. В. Фрунзе, численні архівні документи і матеріали, бюлетені Наркомзаксправу УРСР тощо.

До книги додано текст Анкарського договору, а також звернення М. В. Фрунзе

до Великих Національних Зборів Туреччини і текст листа Мустафи Кемалю на ім'я М. І. Калініна та Г. І. Петровського з приводу підписання договору.

Книга П. П. Удовиченка не позбавлена недоліків. Не можна, наприклад, погодитись з тією однобічною оцінкою, яку дає автор франко-турецькому договору від 20 жовтня 1921 р. (стор. 32—34). Імперіалістичний характер політики Франції щодо Туреччини відомий. Проте слід сказати, що цей договір, який був прямим наслідком сакарійської перемоги турків і згідно з яким Франція припиняла воєнні дії проти Туреччини, анулювала свій підпис під нерівноправним Севрським договором і визнала уряд Великих Національних Зборів, був значним дипломатичним успіхом молодой Турецької держави і безперечно поліпшив її внутрішнє та міжнародне становище.

Автору слід було також докладніше спинитись на Лозанській конференції 1922—1923 рр., на якій представники УРСР у складі радянської делегації рішуче захищали законні права Туреччини.

До недоліків книги треба зарахувати також відсутність історіографії питання і вузькість кола джерел. Слід було ширше використати літературу і джерела, зокрема матеріали з Архіву зовнішньої політики СРСР, радянські та зарубіжні видання, особливо турецькі, які в роботі зовсім не представлені.

Книга недосить ретельно відредагована. Трапляються досадні мовні огріхи. Один і той же документ на стор. 28 і 79 цитується по-різному. Потребують уточнення деякі власні імена.

Проте ці недоліки не можуть змінити схвальної оцінки книги. Праця П. П. Удовиченка відтворює славі сторінки минулого, показуючи братню безкорисливу допомогу, яку подала Туреччині у важкі для неї часи Україна в єдиному дипломатичному фронті Радянських республік. В цьому й полягає її наукова і політична цінність та актуальність.

* * *

Вихід у світ книги П. П. Удовиченка дає привід для постановки питання про загальний стан сходознавства на Україні.

В 20-х—30-х роках існувала Всеукраїнська Наукова Асоціація Сходознавства (ВУНАС). Головою правління ВУНАС був О. Г. Шліхтер. Активну участь у діяльності асоціації брали акад. А. Ю. Кримський, поет-академік П. Г. Тичина, проф. А. П. Ковалівський, відомий арабіст Т. Г. Кезма. Українська Асоціація Сходознавства видавала журнал «Східний Світ» та інформаційний бюлетень і провадила велику науково-педагогічну роботу.

Так, у Києві існували Курси сходознавства, на яких вивчались турецька, арабська і перська мови, історія, етнографія, економіка і мистецтво країн Сходу. На

¹ Газ. «Правда» від 14 листопада 1922 р.

цих курсах було також Балканське відділення.

У Харкові працювали Курси східних мов. При Академії наук України існував арабо-іранський кабінет, в організації якого визначну роль відіграв Т. Г. Кезма. Дуже плідотною була діяльність ВУНАС в справі встановлення безпосередніх контактів з науковими і культурними установами країн Сходу, зокрема Туреччини.

Наприкінці 1928—початку 1929 рр. в Туреччині перебувала українська делегація діячів науки і культури, в складі якої був П. Г. Тичина.

XX і XXI з'їзди КПРС відкрили широкі перспективи для розвитку сходознавства в

нашій країні. Українська РСР, розташована близько до країн Близького і Середнього Сходу, зокрема Туреччини, може стати одним з центрів радянського сходознавства.

На науковій сесії з питань розвитку суспільних наук в травні і нараді сходознавців у грудні 1958 р. підкреслювалася необхідність відновити рівень сходознавства на Україні. Мова йде про те, щоб у найближчий час створити при Академії наук УРСР сектор сходознавства або спеціальний відділ в Інституті історії АН УРСР.

І. Ф. ЧЕРНИКОВ

КНИГА ПРО ХОТИНСЬКУ ВІЙНУ

М. А. Алекберлі, Хотинская война (1621 г.), Черновцы, 1957, 122 с.

Хотинська війна була видатною подією в історії українського і польського народів, яким протягом віків загрожувала турецько-татарська агресія. Історичне значення цієї події в свій час відзначив К. Маркс, який зокрема підкреслював значення союзу поляків з українськими і російськими козаками під час турецької навали¹. Видатний український письменник і вчений І. Франко, відзначаючи історичне значення Хотинської війни, вказував, що «Туреччина, здобувши перший рішучий погром під Хотиною 1621 року, почала хилитися з зеніту своєї величі і сили»².

Інтерес до вивчення історії Хотинської війни зріс у наші часи, в період дальшого розвитку і зміцнення дружби між радянським і польським народами. Обставини виникнення цієї війни, як і питання польсько-українсько-турецьких відносин кінця XVI—початку XVII ст., дуже складні і викликають принципові суперечки. Тому слід вітати видання книги про Хотинську війну — першої у радянській історіографії на цю тему. М. А. Алекберлі давно працює над вивченням цього питання³. Книга «Хотинская война (1621 г.)», безперечно,

є значним кроком уперед у висвітленні даної теми. Цінність рецензованої роботи полягає в тому, що автор зробив спробу використати джерела та літературу на турецькій мові, не ставлячи собі завдання написати монографію про Хотинську війну з використанням усіх джерел, що дійшли до нас. Він пише: «Ми використали ряд маловідомих та недосліджених джерел. Проте уявити більш повну картину війни, повною мірою зрозуміти її всесвітньоісторичне значення можна лише після узагальнення всього того багатства європейських і східних джерел, які зберігаються в бібліотеках та архівах» (стор. 123).

Зважаючи на це, бажано зробити деякі зауваження щодо обсягу історичних джерел та критичного використання їх у даній роботі. Так, не можна погодитись з негативним ставленням автора до деяких найважливіших польських джерел. Він пише: «Є ряд щоденників, присвячених Хотинській війні, наприклад, Прокопа Збигневського, Яна Острога (Остророга.— *Рец.*), Любомирського та ін., але всі вони відзначаються неглибоким, поверховим характером викладу. Зважаючи на це, їх не можна було використати в даній роботі» (стор. 12).

Автор не називає видання цих джерел і не обгрунтовує свого погляду. А мова йде про щоденники учасників війни, в тому числі Любомирського, який був помічником командуючого цілим польсько-козацьким військом Ходкевича і заступив його, коли той помер. Відкинуто автором і чимало інших джерел (хроніки Ерлича, Пяецького, листи Збарзького, Замойського).

Таким чином, поза увагою автора залишилися майже всі польські джерела. Використано лише щоденники, які вміщено в «Джерелах з історії України-Русі» (т. VIII), переклади щоденника Тітлевського та твору сеймового комісара Яна Собесь-

¹ К. Маркс, Стенька Разин, журн. «Молодая Гвардия», 1926, № 1, стор. 108.

² І. Франко, Хмельщина 1648—1649 років у сучасних віршах, «Записки наукового товариства ім. Шевченка», 1898, т. XXIII—XXIV, кн. III—IV, стор. 7.

³ М. А. Алекберлі, З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії на початку XVII ст., «300 років возз'єднання України з Росією, Науковий збірник Чернівецького державного університету», Львів, 1954, стор. 65—95; його ж, До питання історіографії Хотинської війни 1621 р., «Наукові записки Чернівецького державного університету», т. XVIII, серія історичних наук, вип. I, Львів, 1956, стор. 113—125.

жого, що був під Хотиним. Перший вміщено у додатку до літопису Самоїла Величка¹. Польський текст його нам невідомий. Гаммер посилається на мадрідське видання 1623 р.²

Автор не завжди чітко розрізняє джерела та історичні праці, написані істориками-дослідниками. Так він твердить: «Серед пам'яток європейської історіографії з історії Хотинської війни найбільш повною і найкращою є історична монографія Якова Собеського» (стор. 7). Всупереч цьому у 1956 р. автор писав: «Собеський писав свою працю після закінчення війни, тому його повідомлення про неї скоріше нагадують спогади, аніж щоденник... Повної картини усієї війни у праці немає»³.

Все це вірно, тільки праця, якою користувався М. А. Алекберлі, — не історична монографія, а джерело, проте не первісне, бо автор, переробляючи свій щоденник, не «збагатив його історичними фактами» (стор. 7), а, навпаки, викинув з нього багато важливого.

М. А. Алекберлі слід було звернутися до справжнього щоденника Яна Собеського, який вміщено у тому ж збірнику, де й відкриті ним спогади Любомирського та ін.⁴ Однак автор використав саме те польське джерело, яке, за визначенням польської історіографії⁵, майже нічого не могло дати для вивчення Хотинської війни. На жаль, воно займає перше місце серед джерел, які використав автор, описуючи бойові дії Хотинської кампанії.

Поза увагою автора залишилися також російські джерела, про існування яких він не міг не знати, бо посилається на працю Н. А. Смірнова «Россия и Турция в XVI—XVII вв.»⁶, де вони частково використані.

Перевагою М. Алекберлі перед попередніми дослідниками історії Хотинської війни є використання ним турецьких першоджерел та історичної літератури турецькою мовою. В українській історіографії турецькими першоджерелами широко користувався лише академік А. Ю. Кримський. Польський сходознавець Й. Ю. Сеньковський (відомий також як російський журналіст під ім'ям «Барона Брамбеуса») видав у 1824—1825 рр. у двох томах збірку польських перекладів турецьких історичних хронік, що стосуються Польщі та

України¹. Ці переклади використовували й українські історики.

Основними турецькими джерелами, якими користувався М. Алекберлі, є твори чотирьох видатних письменників XVII ст.: Ібрагіма Печеві (1574—близько 1650 р.), Кятіба Челебі (або Хаджи Халіфа, 1609—1657 рр.), Евлії Челебі (1611—1679 рр.) та Мустафи Наїма (помер у 1716 р.). М. Алекберлі використав друковані стамбульські видання історичних творів І. Печеві (1865—1867 рр.—два томи) та М. Наїма (1864 р.—два томи). Очевидно, мається на увазі видання 1896—1897 рр. (1314—1315). М. Алекберлі використав рукопис історичного твору Кятіба Челебі «Фезлеке», який зберігається у Відділі рукописів Інституту сходознавства СРСР у Ленінграді (№ С-537). Треба згадати, що існує й друковане видання цього твору, на яке, між іншим, посилався Кримський².

Використовуючи твори згаданих чотирьох авторів, М. Алекберлі в жодній із своїх робіт не дав їм достатньої критичної оцінки. Правда, в спеціальному огляді цих джерел про Кятіба Челебі він каже, що подані ним факти «не можуть бути використані без серйозного критичного аналізу, бо автор стояв на ідеалістичних позиціях, був націоналістом і захисником агресивної політики правлячих кіл Османської імперії». Мустафи Наїму він те ж каждає, що той «був захисником агресивної політики пануючого класу Османської імперії»³.

Ібрагіма Печеві М. Алекберлі характеризує як захисника агресивної війни Османської імперії і приписує йому слова про те, що все робилося «на основі старовинного закону (тобто корану), на якому ґрунтується мусульманська релігія і який оголошує кожного чужоземця ворогом»⁴.

В книзі «Хотинская война (1621 г.)» (стор. 15—16) те ж саме сказано вже про Кятіба Челебі: «Захищаючи агресивну політику правлячої верхівки Османської імперії, Челебі пише, що все робилося «на основі старовинного закону», тобто закону мусульманської релігії. В основі мусульманської релігії лежить «коран». Такі оцінки є певного роду трафаретом — усі середньовічні хроністи були ідеалістами, переважно виступали ідеологами феодалного класу, його завойовницької політики. Так само вони виправдовували цю політику релігійним законом чи то християнства чи ісламу.

¹ Sękowski J., Collectanea z dziejpisów tureckich, Rzeczy do historii Polskiej służących, Warszawa, t. I—II, 1824—1825.

² «Історія Туреччини», К., 1924, стор. 210, примітка І.

³ М. А. Алекберлі, До питання історіографії Хотинської війни 1621 р., стор. 123.

⁴ Там же.

¹ С. Величко, Летопись событий в юго-западной России в XVII веке, т. I, К., 1848, Приложение, стор. 24.

² Hammer J., Geschichte des Osmanischen Reiches, IV Band, Pest, 1829, стор. 514.

³ М. А. Алекберлі, До питання історіографії Хотинської війни 1621 р., стор. 120.

⁴ Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej, Wydał Zegota Pauli, Kraków, 1853.

⁵ Дагоскі А., Wojna Chocimska, Lwów, 1864, стор. 11.

⁶ Н. А. Смірнов, Россия и Турция в XVI—XVII вв., М., 1946.

Як відомо, націоналістична турецька ідеологія виникає дуже пізно, не раніше середини XIX ст., протиставляючи себе «панісламістській» ідеології офіційного султанату. Тим часом М. Алекберлі у книзі «Хотинская война» пише: «Вчення корану було основою пізніше сформованої реакційної «теорії» пантюркізму і панісламізму» (стор. 58). Пантюркізм не міг випливати з корану. Тільки в сельджукську епоху для виправдання тюркського завоювання був вигаданий хадіс про те, ніби аллах поставив тюрків для того, щоб берегти чистоту ісламу¹. Корану така ідея цілком чужа.

М. А. Алекберлі відзначає, що Кятіб Челебі «був тісно зв'язаний з правлячими колами Туреччини і мав можливість одержувати від них важливі відомості воєнного і політичного характеру», що Мустафа Наїма був «офіційний літописець Османської імперії»². В книзі «Хотинская война» він полемізує з А. С. Тверетиновою, яка вважала, що Мустафа Наїма займався плагіатом, переписуючи «Фезлек» Кятіба Челебі. А. С. Тверетинова прийшла до цього висновку, розглядаючи, головним чином, свідчення обох авторів про повстання Кара Язиджи. М. Алекберлі справедливо вважає, що Кятіб Челебі та М. Наїма не були сучасниками повстання Кара Язиджи 1599—1602 рр. Отже, нема нічого дивного, що другою доведеться списувати в першого, або, додамо від себе, вони обидва могли мати якийсь спільне джерело. Кятібу Челебі було 12 років, коли відбулася Хотинська війна. Отже, він міг лише чути про неї розповіді, тим більше, що, як правильно зауважує М. Алекберлі, він почав писати згаданий твір уже в літньому віці. Щодо Мустафи Наїма, то він, мабуть, народився десь після війни, бо помер у 1716 р. Отже, вони були «сучасниками» подій цієї війни лише умовно. На захист М. Наїма М. Алекберлі може лише зауважити, що «Наїма на відміну від Кятіба Челебі намагається, правда не завжди вдало, більш об'єктивно описувати події Хотинської війни 1621 р.» (стор. 17). Однак більша об'єктивність якогось автора XVII ст. цікава для нас тільки в тому разі, якщо він мав які-небудь нові, точніші відомості про події, а не перетлумачував оповідання своїх попередників. Стосунки цих двох авторів і особливо джерела хроніки Мустафи Наїма потребують спеціального дослідження.

У наведеному вище перелікові чотирьох джерел ми на перше місце ставимо Ібрагіма Печеві, якому під час подій було вже 47 років. Евлія Челебі у даному питанні має перевагу, хоч і народився на

два роки пізніше Кятіба Челебі, але особисто побував у районі Хотинської війни. Це був великий мандрівник свого часу, «турецький Ібн-Ватута». Його великий десяти томний географічний твір є, власне кажучи, мало не щоденним описом мандрівок. У п'ятому томі цього твору Евлія Челебі розповідає про свою подорож до Очакова, про похід проти Д'єрдя Ракочі, напад на Україну 1646—1648 рр. (1056—1058), пізніше — про посольство до Молдавії та до Трансільванії в 1660 р. (1070—1071). Як бачимо, це відбувалось через 35—39 років після Хотинської війни. Отже, безсумнівно, що великий мандрівник бере свої історичні екскурси з якогось писаного джерела. Таким чином, його висловлювання щодо ролі у цій війні українського козацтва, певно, походять з цього джерела.

Крім праць згаданих істориків та одного географа XVII ст., М. А. Алекберлі називає серед своїх джерел дві збірки турецьких та татарських документів. У книзі «Хотинская война (1621 г.)» (стор. 12, прим. 1) перший збірник має таку назву: «Ферідун бей Ахмед. Збірник документів, Стамбул, тт. 1—2». Року видання не вказано. А в тексті є ще такий додаток: «В цей «Збірник» включені офіційні документи султанів, кримських ханів. Матеріали охоплюють період турецької імперії від створення Османської держави до 1687 р. Матеріали «Збірника» висвітлюють питання військові, політичні і дипломатичні. В них добре показано ступінь залежності Кримського ханства від Туреччини, використання Криму і його людських резервів в агресивних цілях турків». Однак автор не каже, як він використав цей збірник для своєї роботи і чи є там що-небудь про Хотинську війну.

Це ж саме можна сказати і про працю В. Д. Смирнова.¹ М. Алекберлі пише, що в цьому збірнику вміщено «дуже важливий документ» — працю невідомого автора, присвячену тяжкій долі російських та українських людей, які потрапили в турецьку й татарську неволю². Як зветься цей документ і в якій формі він написаний, не вказано. М. Алекберлі дорікає польському історикові Йосифу Третяку, що він не використав для своєї праці згаданих двох збірників, проте сам на них ніде не посилається.

Автор згадує також твори трьох турецьких істориків: Снай (тут, мабуть, дру-

¹ В. Гордлевский, Государство сельджукидов Малой Азии, М.—Л., 1941, стор. 60.

² М. А. Алекберлі, До питання історіографії Хотинської війни 1621 р., стор. 123.

¹ В. Д. Смирнов, Сборник некоторых важных известий и официальных документов касательно Турции, России и Крыма, СПб, 1881.

² М. А. Алекберлі, До питання історіографії Хотинської війни 1621 р., стор. 119; його ж, З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії на початку XVII ст., стор. 67—69.

карська помилка.—*Рец.*) Осман, Історія воєн, тт. 1—2, Стамбул, 1896—1897 (дальших посилкок немає)¹; Ахмед Хамд Муштафа Мехсін, Історія Туреччини від захоплення Стамбула до наших днів, Стамбул, 1924²; Ахмед Расим, Османська історія в картах і малюнках, тт. 1—4, Стамбул, 1924³. На останню М. Алекберлі досить часто посилається, але не провадить принципової різниці між цим сучасним автором та згаданими джерелами XVII ст. Він відзначає також роботу турецьких істориків по перевірці та уточненню великої «Історії Османської держави» Й. Гаммера, пророблену при перекладі її на турецьку мову⁴. Де й коли видано згаданий переклад, М. Алекберлі не вказує, але певно ним користувався, бо в книзі «Хотинская война (1621 г.)» (стор. 14, прим. 1) зазначає, що події цієї війни описані у 8 томі турецького видання Й. Гаммера.

Займаючись спеціальною проблемою, М. Алекберлі не завжди бере до уваги загальну літературу з історії Туреччини та Близького Сходу, зокрема, праці А. Ю. Кримського та В. В. Бартольда. Так, він повторює давно спростовану легенду, ніби останній аббасідський халіф у Єгипті передав у 1517 р. свою халіфську гідність турецькому султану Селіму Грізному (стор. 45 і 58). Тим часом ця фікція була вигадана тільки наприкінці XVII ст.⁵

Треба відзначити деяку неуважність автора щодо бібліографічних покликів. Зрозуміло, що назви творів турецькою мовою доводиться перекладати, оскільки містити їх в оригіналі арабськими літерами буває неможливо. Проте їх можна було б писати сучасним турецьким письмом на латинській основі. Ніяк не припустимо також давати назви творів польських авторів (Й. Третяка, Ф. Суварі, Б. Барановського) у перекладі, а не в польському оригіналі. Посилаючись на цих авторів у своїй книжці, автор не вважає за потрібне сказати, що їхні праці видано польською мовою, і лише місце видання натякує читачеві на це. А посилаючись на Цінкейзена, автор і цього не вказує⁶.

Так само з виданнями російською мовою. В українських статтях автора назви книг, написаних російською мовою, перекладено на українську мову. Так зроблено, наприклад, з «Архивом Юго-Западной России». До речі, посилаючись на перший том третьої частини цього видання, автор вказує, що там є як описовий, так і цифровий матеріал з історії Хотинської війни¹. Але ми цього не знайшли.

Є випадок, коли неправильний переклад польського слова «овбз» призводить до перекручення змісту. Автор вживає його лише в тому значенні, яке воно має у російській мові, а не в значенні «табір», «укріплений табір». У читача створюється враження, ніби турки воювали не з військом, а з «кобозами» козаків та поляків: «Ворог наступав. Інколи оточення польських обозів ставало все більш реальним». Дивує, що турки втратили 20 тис. війська, коли атакували козацький «обоз»².

Неуважність автора відбивається інколи і в дрібницях. Так, у книзі зустрічається «Сенкевич» замість «Сенковський», «кяфер» або «кафер» замість «кяфір», («кяліг»), «Свляя» замість «Евляя». Почесний титул «celebi» у перших своїх роботах М. Алекберлі пише «челебі», а в книзі «Хотинская война (1621 г.)» — скрізь «челябі».

Незважаючи на всі ці недоліки, автор зумів на підставі використаних джерел досить докладно розповісти про спільну героїчну боротьбу українського й польського війська, про переваги козацької тактики та її особливості. У книзі є цілком правильна оцінка турецько-польських відносин. Цілком вірно підкреслено, що агресія проти Росії змушувала Польщу підтримувати з Туреччиною дружбу, яка зберігалась протягом усього XVI ст.³

Проте обмеженість джерел, неповне їх використання призвели до того, що автор не зумів дати правильного аналізу польсько-турецьких відносин, отже не міг і розкрити причини Хотинської війни. Відповідаючи на питання, чому Туреччина підтримувала дружбу з Польщею, автор нескритично повторює версію польського буржуазного історика Третяка, який пояснює це тим, що Польща «не являла собою інтересу для захвату через свою злиденність» (стор. 67).

М. Алекберлі правильно відмічає, говорячи про перші два десятиріччя XVII ст., що Польща «намагалась різними шляхами і засобами уникати війни з Туреччиною. Про це говорять численні і принизливі зобов'язання Польщі по виплаті туркам і татарам щорічної данини». З цього

¹ М. А. Алекберлі, З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії на початку XVII ст., стор. 68, примітка 12.

² Там же, стор. 74.

³ Там же, стор. 68, прим. 13.

⁴ М. А. Алекберлі, До питання історіографії Хотинської війни 1621 р., стор. 122.

⁵ В. В. Бартольд, Теократическая идея и светская власть в мусульманском государстве, «Отчет С-Петербургского университета за 1902 год», № 3; його ж, Халіф і султан, «Мир ислама», 1912; А. Кримський, Історія Туреччини, К., 1924, стор. 127.

⁶ Zinkeisen J., Geschichte des Osmanischen Reiches, Band III, Gotta, 1855.

¹ М. А. Алекберлі, До питання історіографії Хотинської війни 1621 р., стор. 117.

² Там же, стор. 87, 88, 97, 103, 104.

³ Там же, стор. 41, 67.

можна зробити висновок, що війни і не було. Але на тій же сторінці читаємо, що турки в перші два десятиріччя XVII ст. провадили важкі війни з Польщею. Насправді війни між Польщею і Туреччиною до 1620 р. не було.

Для доказу того, що між ними в ці часи були ворожі відносини, М. Алекберлі пише: «Для переговорів до Стамбулу було направлено Петра Ожга, а Олешка—в Крим. Проте намір укласти мир не вдався» (До речі, його ще ніхто не розривав. Мова йшла про відновлення старих договорів, як це робили звичайно в зв'язку із вступом на престол нового султана.—*Рец.*) Але Сувара, на якого автор дуже часто посилається, розповідає, що місії обох послів наприкінці 1619 р. закінчилися підтвердженням Бушевського договору 1617 р. і повонленням старих договорів з ханом¹.

Розповідаючи про початок польсько-турецької війни 1620—1621 рр., тобто про Цецорський похід Жолкевського, автор не пояснює, чому Жолкевський, який кричав про небезпеку турецької навали, все ж пішов до Молдавії з невеликим військом тоді, коли турки не збирались до Польщі².

Щоб відповісти на це питання, треба було притягнути джерела, які викривають зв'язок між подіями польсько-турецької війни та Тридцятирічною війною. М. Алекберлі не робить цього, він розглядає хотинську кампанію як самостійну подію.

Автор лише поставив, але не розв'язав питання про причини Хотинської війни. Переказавши думки різних авторів про причини того, що Польща за всяку ціну уникала війни з Туреччиною, він лише констатує, що вона почалась, але не розкриває, чому це сталося.

З 1470 р., коли на узбережжі Чорного моря з'явилися турецькі фортеці: Очаков, Білгород (Аккерман), Тягня, Кілія, а кримський хан перетворився на турецького васала, польські пани намагались за всяку ціну зберегти дружні відносини з турками і татарами. Це забезпечило Польщі протягом майже 150 років нейтралітет Туреччини у боротьбі проти Росії і іноді навіть допомогу силами татар проти неї.

Згадавши про зроблені під час інтервенції у Росії польські поступки Туреччині, автор не посилається на відомі документи про Бушевську польсько-турецьку угоду 1617 р., а лише на згадку про неї у П. Куліша. Через це М. Алекберлі не показує, як закінчилась «дипломатична роз-

мова» між Скіндер (Іскандер)-пашею і послом Жолкевського Ожгою (стор. 57), у чому саме ці поступки полягали, а це дуже важливо, бо з цієї угоди випливало становище Молдавії та Хотина під час війни¹.

В свою чергу нейтралітет Польщі і дружба з нею допомагали турецьким феодалам здійснювати їх агресивні плани в Азії, Африці, Південній та Східній Європі, бо необхідною умовою дружби з Туреччиною було приборкання козацтва та стримання його від боротьби з татарами, від походів на море для визволення полонених.

Розповідаючи про підготовку Туреччини до війни, автор посилається, як на характерну ознаку цього, на посилення татарських нападів, особливо у січні та квітні 1619 р. (стор. 62). Але відомо, що вони і раніше відбувались досить часто і не були передвісником війни з Туреччиною.

Розрив між обома державами виник лише в зв'язку з подіями Тридцятирічної війни, в якій Польща взяла участь на боці Габсбургів. Султан вважав це за порушення договору 1617 р., який забороняв Польщі втручатися в справи Трансильванії. Він хотів скористатися ізоляцією Польщі, яка не могла одержати допомогу від європейських держав, що були зайняті війною.

М. Алекберлі не показав, що історія польсько-турецьких відносин є одночасно історичною трагедією українського народу, тисячі синів і дочок якого гинули в рабстві. Польські публіцисти XVI—XVII ст. і деякі дослідники наших часів, у тому числі І. Франко, писали, що польські феодали нічого не робили для захисту України від татар, тоді як Росія утворила міцний захист на півдні і підтримувала донських, а іноді і запорозьких козаків².

Автор робить спробу применшити кількість жертв від татарських нападів. Він пише: «Величезні цифри, які наводяться сучасниками про кількість «невільників» (чому у лапках?—*Рец.*), треба визнати дуже перебільшеннями, а іноді і фантастичними» (стор. 62). Намагаючись обгрунтувати це своє твердження, автор в іншому місці наводить дуже непевні дані за Цінкайзенем про зниження кількості полонених у турецькому рабстві: якщо в 1579 р. загальна кількість незвільнених по арсеналах та галерах становила 6 тис. чоловік, в 1590 р.—4 тис., в 1637 р.—лише 700 чоловік. Навряд чи можна зробити загальний висновок про те, що в наявності помітне зменшення кількості християнських невільників у Туреччині (стор. 66).

Свідчення сучасників, що їх наводить

¹ М. А. Алекберлі, Хотинская зойна (1621 г.), стор. 62;

Fr. Suwara, Przyczyuny i skutki klęski ecorckiej 1620 g., Kraków, 1930, стор. 43.

² Алекберлі пише, що після розгрому ійська Жолкевського турки пішли на Польщу. Сувара, навпаки, пише, що Скіндер-паша, одержавши перемогу, повернув турками на південь (Fr. Suwara, назв. праця, стор. 109)

¹ Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce, t. VI, Lwów, 1833, стор. 33.

² Fr. Suwara, назв. праця, стор. 309.

автор, про величезну кількість захоплених татарами людей переконують більше, ніж його виспівок. Думка, що зменшення кількості жертв стало можливим внаслідок підсилення козацтва,—це один факт, який свідчить про те, що автор не все зважив в історії польсько-турецьких відносин. Вивчення їх показало б йому, що польські феодали заважали козацтву боротись на всю силу проти турків і татар, що наведені ним факти про те, що польські пани нібито хотіли використати реєстрових козаків, або навіть запорожців, проти турків і татар — не відповідають дійсності (стор. 68).

Нічого не пише М. Алекберлі про величезні загарбницькі плани Туреччини, які відомі з хроніки Пясецького, з повідомлень польського посла Оссолінського у Лондоні і турецького — Кантакузена у Москві¹.

Розповідаючи про підготовку Польщі до відсічі турецької навали, автор не згадує про даремні намагання короля одержати допомогу в Англії та від Габсбургів і дає невпевні відомості, ніби папа римський обіцяв що допомогу (стор. 76). Відомі джерела свідчать про повну відмову Ватикану допомогти Польщі. Відсутність покликів на джерела зважає перевірку цього твердження автора².

Суперечливо викладено питання про ставлення православної церкви до турецької навали. На стор. 72 читаємо: «В Польщу і на Україну було відправлено 12 шпигунів з листами патріарха, щоб вони підбурювали православних проти короля», а на стор. 78 написано, що патріарх Феофан звернувся з листом до козаків, закликаючи їх допомагати Польщі в боротьбі проти турків. Чи знає читач, що раніше мова йшла про царгородського патріарха Кирила Лукаріса, а потім про ерусалимського — Феофана. Якщо Феофан закликав козаків виступити проти турків, то Кирило писав до Москви, пропонуючи союз з Туреччиною проти Польщі³.

Є помилка і в питанні про залучення козаків до боротьби проти турків. Автор твердить, нібито Польща не могла розраховувати на допомогу запорожців (стор. 62). Сучасники свідчать про те, що Жолкевський сам відмовлявся від неї. Коли польський уряд згодом закликав козаків на допомогу, він її одержав.

У висвітленні найважливішого питання цієї війни, а саме про участь української козацтва, в книзі є чимало недоречностей. Автор вступає в протиріччя із самим собою. В «Хотинській війні» (1621 г.) він пише, що Сагайдачний після ради, на якій вирішено було виступити проти турків поїхав до Варшави вести переговори за умови здійснення цього виступу (стор. 62). Щодо козацтва, то воно у кількості 40 тис рушило проти турків без будь-яких умов Сагайдачний приєднався до них лише тоді, коли вони вже наближались до Хотина. Незважаючи на це, всі заслуги в тому, що козаки з тяжкими боями прийшли туди, приписано Сагайдачному (стор. 80-81). У тезах своєї статті М. Алекберлі пише навіть, що «запорозькі козаки на чолі із Сагайдачним готувались відбити турецьку навалу. Йому вдалося озброїти понад 42 тис. козаків і він прийшов під Хотин на чолі козацьких полків»⁴.

Чи треба нагадувати про те, що в той час давно вже не був гетьманом на Січі, що наприкінці 1619 р. запорожці обрали гетьманом Бородавку, висунутого головою⁵.

Ще 24 серпня М. Дорошенко за дорученням Бородавки повідомив польського командуючого, що козацьке військо йде до Хотина. Сагайдачний очолив його лише 31 серпня, скинувши Бородавку, а 1 вересня козаки об'єдналися з польським військом. Отже, привів до Хотина козаків Бородавка.

Нічого не каже М. Алекберлі і про його позитивну рису діяльності початкового керівництва козацьким військом Бородавкин: запрошення донських козаків до участі у боротьбі проти турецької навали. Автор згадує про те, що вони з'явилися, ш прихід їхній вплинув на султана, який почав думати про мир, але не посилається на джерела⁶, які дають відомості про це не розповідає докладно про прихід дощів.

Іноді автор, посилаючись на джерела не називає точно документа. Читачеві не відомо, хто свідчить про те, що султан пропонував, а Сагайдачний відхилив цю пропозицію про перехід козаків на його бік. Посилання на Державну публічну бібліотеку УРСР (відділ рукописів, спр. 25239 арк. 28) не усуває сумніву в правдивості цього свідчення, бо Сагайдачний був у Варшаві і перебував до козаків під час боїв, коли таких пропозицій вже не могло бути.

¹ Pamiętnik do panowania Zygmunta III Władcy Wójcicki, Warszawa, 1840, стор. 85; Ossoliński Jerzy, Pamiętnik, Wrocław, 1952;

Центральний державний архів давніх актів (далі — ЦДАДА), Турецькі дела, 1621, Книга посольська № 4, стор. 188.

² Relacje punczuszów apostołskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do r. 1690, t. 2, Państw., 1864, стор. 132.

³ ЦДАДА, Турецькі дела, 1621, Книга посольська № 4, стор. 139.

⁴ «Научный ежегодник Черновицкого университета за 1956 г.», т. I, вып. I, стор. 165.

⁵ В. А. Голобуцкий, Запорожские казачество, К., 1957, стор. 162.

⁶ Pamiętniki wyprawie Chocimskiej, Wydał Zegota Pauli, Kraków, 1853, стор. 82, 88—92, 110; Jerlicz Joachim, Latopisiec albo kroniczka, Warszawa, 1853, т. I, стор. 29; Naruszewicz A., Życie Chodkewicza, Warszawa, т. II, 1805, стор. 218—220,

Посилаючись в іншому місці на ту ж сторінку цього документа, автор пише, що це свідчення одного з іноземних послів (стор. 69, 79). Кого ж саме?

В описі воєнних дій є деякі неточності.

Невірно подається дата однієї нічної вилазки козаків. М. Алекберлі твердить, що її було проведено 12 вересня проти головного табору (стор. 95). Тимчасом дощ завдав виконанню плану Сагайдачного, і цю операцію було проведено лише 13 вересня і не проти головного табору, а за Цістром.

Іюді на перший план виступають другорядні події, в той час як про важливі навіть не згадано. Сказавши про наступ козаків на турецький табір 18 вересня, автор нічого не говорить про більш важливі наступи 23 і 24 вересня (стор. 101).

Поставивши своїм завданням показати роль козацтва у війні, автор не завжди використовує всі можливості для виконання його. В той же час, розповідаючи про участь козаків у боротьбі, М. Алекберлі занадто перебільшує роль Сагайдачного. Автор доводить, що лише одна організована ним смілива вилазка до турецького табору «звела нанівець всі плани тирана Османа II» (стор. 96).

Відмову Ходкевича підтримати козаків, які вдерлись 4 вересня до турецького табору, автор вважає неприпустимою «помилкою», хоч вище сам писав, що це була достійна тактика Ходкевича. Ця тактика полягала в тому, щоб не допускати зростання ролі козацтва, що могло б статися внаслідок повної перемоги над турками. Отже, не видно, що Ходкевич, почувши про наближення допомоги, в тому числі про прихід донецьких козаків, дав туркам зрозуміти, що бажає поновлення старовинного миру.

Продовження цієї протитурецької політики М. Алекберлі вважає випадковим оціненням, яке сталось, незважаючи на те,

що козаки згодні були продовжувати боротьбу (стор. 97). Насправді такі спроби досягти угоди з ворогом за рахунок козацтва, яке однаково ненавиділи і польські і турецькі феодали, почались ще до початку бойових дій під Хотинсьм. Шукання згоди з турецькими феодалами у будь-яких обставинах і було основою політики польських панів.

Розповідаючи про турецькі втрати, автор пише: «Титлевський говорить, що турки загубили вбитими 208 тис. і 6 панів. Ахмед Расим твердить, що вони загубили 60 тис. Безсумнівно, що ці дані тенденційні і невірні». Наводячи інше число, якому автор довіряє (стор. 112), він не каже, з якого джерела його взято.

Книжка М. А. Алекберлі є кроком уперед в дослідженні історії Хотинської війни, яка досі залишалась поза увагою радянської історіографії. Дуже важливим є звертання до турецьких джерел та історичних праць. Але надалі треба ставитись до них більш критично. Те ж саме стосується й до використаних автором польських джерел.

Не можна не звернути увагу також на те, що останнім часом стали відомі деякі цікаві вірменські джерела¹.

Цікаву книгу М. А. Алекберлі можна розглядати лише як перший нарис і, ми сподіваємось, що використання автором усіх джерел дасть, нарешті, можливість повністю висвітлити цікаву історичну проблему — Хотинську війну, її причини та наслідки.

А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ,
Н. С. РАШБА

¹ Див., напр., Иоаннес Камецецкий, История Хотинской войны, «Историко-филологический журнал», 1958, № 2, Ереван, стор. 259—286.

НОВІ ДОКУМЕНТИ, ЩО ВИКРИВАЮТЬ МЮНХЕНСЬКУ ЗРАДУ

«Новые документы из истории Мюнхена», Министерство иностранных дел СССР, Министерство иностранных дел ЧСР, Госполитиздат, М., 1958, 160 с.

Щоб підвести ідеологічну основу під авантюристичну політику західних держав, буржуазні історики і державні діячі фальсифікують факти минулого, зводячи наклепи на Радянський Союз і намагаючись зняти з себе відповідальність за політику, яка прискорила розв'язання другої світової війни.

Ця лінія проводиться як у офіційних урядових публікаціях США, Англії і

Франції¹, так і в науковій та мемуарній

¹ «Peace and War, United States Foreign Policy, 1931—1941 (Department of State, United States of America), Washington, 1943; «Documents on German Foreign Policy, 1918—1945. From the Archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937—1940)», Washington, 1949—1954, vol. I—VIII; «Documents on British Foreign Policy, 1919—1939»,

літературі¹. У зв'язку з 20-річчям мюнхенської зради наклепи на СРСР, особливо з боку державних діячів США, знову посилюлися.

Тому дуже цінним є вихід у світ збірки «Новые документы из истории Мюнхена», підготовленої Міністерством закордонних справ СРСР і Міністерством закордонних справ Чехословацької Республіки. У збірці надруковано 61 документ за період березень—вересень 1938 р., тобто від аншлюсу Австрії до Мюнхенської конференції 4-х держав. До збірки ввійшли заяви Радянського уряду, документи листування між урядами Чехословаччини, Англії та Франції, телеграми НКЗС і НКО СРСР радянським представникам за кордоном, листи і телеграми міністра закордонних справ Чехословаччини Крофти своїм посланникам у різних країнах, телеграми радянських і чехословацьких закордонних представників, записи бесід та ін.

Документи збірки викривають зрадницьку політику правлячих кіл Англії, Франції і США, які, прикриваючись брехливими заявами про захист миру в Європі, запродали чехословацький народ у рабство гітлерівській Німеччині, щоб прискорити війну проти СРСР.

Уряд Чемберлена і Даладе робили все можливе, щоб відірвати Судетську область від Чехословацької Республіки і передати її до Німеччини. Чемберлен у листі від 20 березня 1938 р. писав, що його мало турбувала доля Судетської області, а більше цікавила проблема вибору моменту для здійснення гітлерівського плану укладення «пакту 4-х держав» (Англії, Франції, Німеччини, Італії), спрямованого проти СРСР¹. Завоюго до Мюнхена державні діячі Англії погоджувались передати Судетську область гітлерівській Німеччині. Військовий міністр Англії 28 квітня 1938 р. заявив представ-

никам преси США, що «долю Чехословаччини вирішено» (Док. № 10).

Таку ж позицію в період судетської кризи займав і уряд Франції, зв'язаної угодою про взаємну допомогу з Чехословаччиною. 11 квітня 1938 р. в газеті «Тан», офіційно французького Міністерства закордонних справ, було надруковано статтю, в якій говорилося, що «Франція вільна від обов'язків подання допомоги Чехословаччині». На запит чехословацького посланника в Парижі Осуського, чи відповідає стаття поглядам французького уряду, міністр закордонних справ Ж. Бонне відповів негативно, але під час дипломатичних прийомів говорив, що Франція не подасть допомоги Чехословаччині¹.

7 травня 1938 р. Англія і Франція звернулися до Чехословаччини з вимогою надати автономію Судетській області. Прагнучи досягти згоди з гітлерівцями за рахунок Чехословаччини, Англія і Франція рекомендували чехословацькому урядові «зробити якомога більше поступок» і взагалі «відмовитись від тези національної держави» (Док. № 12).

Під тиском народу президент Бенеш змушений був 21 травня заявити, що Чехословаччина захищатиметься. Було проведено часткову мобілізацію. Великою підтримкою для Чехословаччини була заява М. І. Калініна про те, що Радянський Союз виконає своє зобов'язання по договору про взаємодопомогу². Ця заява викликала переполох у Парижі, Лондоні і Берліні. 22 травня посли Англії і Франції в Німеччині висловили побажання, щоб Гітлер проявив терпіння і стриманість. США нагадали Німеччині про пакт Бріана-Келлога. Ці дві західних держав були розрекламовані як захист Чехословацької Республіки. Але документи свідчать, що того ж дня, 22 травня 1938 р., в розмові з посланником Осуським Бонне висловив надію, що «Чехословаччина не продовжуватиме мобілізацію, і наполягав на повідомленні про це в пресі (Док. № 13).

Тиск західних держав на Чехословацьку Республіку набрав особливо глибоких форм влітку 1938 р.

Англія зажадала, щоб уряд Чехословаччини задовольнив вимоги гітлерівців про автономізацію Судетської області, навіть коли б це означало її повне відокремлення³. 3 серпня 1938 р. до Праги прибув спеціальний емісар Чемберлена Ренсімен. Після переговорів з Бенешом він заявив, що «чехи і німці не можуть продовжувати жити в одній державі»

Ed. by E. L. Woodward and Rohan Butler. 3d series. London, 1949—1953, vol. I—V.

¹ Див., напр., N. Henderson, Failure of a Mission, New York, 1940; The Memoirs of C. Hull, vol. I—II, New York, 1948; S. Welles, The Time for Decision, New York, 1944; R. Sherwood, Roosevelt and Hopkins, New York, 1950; G. Kennan, American Diplomacy, 1900—1950, New York, 1953; F. L. Bennis, Europe since 1914 in its Worldsetting, New York, 1954; W. Wheeler-Bennet, Munich—Prologue to Tragedy, London, 1948; W. Churchill, The Second World War, vol. I, Boston, 1948; K. Fieling, The Life of Neville Chamberlain, London, 1946; G. Bonnet, Defence de la paix. De Washington au Quai d'Orsay, Geneva, 1946; Gamelin, La prologue du Drame, Paris, 1946.

² Див. W. Churchill, The Second World War, vol. I, Boston, 1948, стр. 256.

¹ W. Wheeler-Bennet, Munich — Prologue to Tragedy, London, 1948, стр. 64—65.

² Газ. «Известия» від 15 травня 1938 р.

³ Газ. «The Times» від 3 і 5 червня 1938 р.

(Док. № 34). В Лондоні поспішили зробити висновок, що не залишається нічого, крім передачі Судетської області Німеччині (Док. № 34). Під час двох відомих зустрічей Чемберлена з Гітлером — 15 і 22 серпня в Берхтсгадені і в Годесберзі — ця зрада інтересів чехословацького народу Англією була оформлена остаточно.

Профашистська політика Чемберлена знаходила повну підтримку у реакціонерів Франції. «Кращим доказом того, — заявив Ж. Бонне в кулуарах парламенту, — що ми нічого не зробили б на випадок війни (між Чехословаччиною і Німеччиною, — А. С.) було те, що Гамелен порадив військовому командуванню Чехословаччини відступити»¹.

20 серпня під тиском народних мас Бенеш відмовився задовольнити англо-французькі вимоги. Він пропонував вирішити питання шляхом арбітражу на основі чехословацько-німецького договору від 16 жовтня 1926 р. (Док. № 43). Наступного дня посланники Англії і Франції у Празі в ультимативній формі зажадали від Чехословаччини поступок на користь Гітлера. Уряд Бенеша прийняв вимоги Англії і Франції, відмовившись від допомоги СРСР.

Підготувавши відокремлення Судетської області, Англія і Франція при активній закулісній допомозі США оформили його в Мюнхені 29—30 серпня 1938 р. Мюнхенські рішення зобов'язували Чехословацьку Республіку протягом 10 днів передати Судетську область Німеччині. Чехословаччина була позбавлена 30% території і 33% населення, в тому числі 1 200 тис. слов'янського². Це була плата західних держав гітлерівській Німеччині за її війну проти СРСР.

Активну роль у підготовці мюнхенської змови відігравали американські імперіалісти. Посли США в західноєвропейських країнах — Кеннеді в Лондоні, Булітт у Парижі, Вільсон у Берліні — були активними провідниками антирадянської політики в Європі. Ще 13 червня 1938 р. Кеннеді в розмові з німецьким послом у Лондоні Дірксенем говорив, що «в економічних питаннях Німеччина повинна мати свободу рух на Сході, а також на Південному Сході»³. Коли Англія і Франція домовились передати Судетську область гітлерівцям, уряд США ювністю підтримав їх. У розмові 30 серпня 1938 р. Кеннеді запевнив Чембер-

лена, що американський президент буде вважати правильним будь-який вибраний англійським прем'єром курс⁴.

Документи збірки показують, що Радянський Союз був єдиною державою, яка виступила на захист суверенітету Чехословацької Республіки.

В той час, коли правлячі кола Франції ухилились від виконання договору про взаємодопомогу, Радянський Союз зайняв тверду і ясну позицію. 17 березня 1938 р. в нотах Англії, Франції, США та іншим країнам Уряд СРСР вказав на загрозу, що нависла над Чехословацькою Республікою після загарбання гітлерівцями Австрії, і виявив готовність негайно «обговорити з іншими державами в Лізі Націй або поза її межами практичні заходи проти агресії». Нота закликала західні держави зайняти «тверду позицію щодо проблеми колективного врятування миру»². 28 березня військова делегація СРСР у розмові з начальником генерального штабу Чехословаччини Крейчі запевнила, що «допомога їм (чехословакам, — А. С.) буде подана» (Док. № 6).

Радянський Союз робив усе можливе, щоб зміцнити становище Чехословацької Республіки перед загрозою фашистської агресії. 22 серпня М. Литвинов у розмові з німецьким послом у Москві Шуленбургом заявив, що Радянський Союз «виконає зобов'язання перед Чехословаччиною» (Док. № 24). Напередодні Мюнхена Радянський Союз запропонував західним державам на випадок загрози нападу Німеччині на Чехословаччину негайно скликати Ряду Ліги Націй, а для попередження воєнного конфлікту — конференцію трьох держав — СРСР, Франції і Англії. Вірний своїм зобов'язанням, Радянський уряд пропонував провести нараду представників генеральних штабів Франції, СРСР, Чехословацької Республіки для погодження конкретних форм військової допомоги (Док. № 27).

Коли всі пропозиції про колективне приборкання агресора були відкинуті західними країнами, Радянський Союз заявив про готовність подати військову допомогу чехословацькому народу навіть у тому випадку, коли цього не зробить Франція. Для цього потрібно було тільки одне — звернення чехословацького уряду про таку допомогу. Навіть Кроффа змушений був визнати, що «СРСР робить для Чехословаччини більше, ніж можна вимагати від нього згідно з договором, і сам шукає шляхи для проходження його військ у Чехословаччину» (Док. № 33). Радянський уряд сконцентрував на за-

¹ G. Bonnet, Défence de la paix. De Washington au Quai d'Orsey, Geneva, 1946, стр. 337.

² В. Краль, О контрреволюционной и антисоветской политике Масарика и Бенеша. М., 1955, стр. 29

³ Documents on German Foreign Policy 1918—1945, Series D, Washington, 1949, vol. I, стр. 715.

⁴ «Documents on British Foreign Policy, 1919—1938», 3d series, London, 1949, vol. II, стр. 213—214.

² Газ. «Известия» від 18 березня 1938 р.

хідних кордонах СРСР 30 стрілецьких дивізій і кавалерію для подання безпосередньої допомоги Чехословаччині (Док. № 53).

Загарбання Судетської області гітлерівською Німеччиною стало можливим не тільки в результаті профашистської політики урядів Англії, Франції і США, а й внаслідок антинаціональних капітулянтських дій реакційних кіл Чехословаччини на чолі з Бенешем, Бераном і Годжею.

Буржуазія Чехословаччини ставила свої класові інтереси понад інтереси народу. В. І. Ленін вказував, що коли йдеться про прибутки, буржуазія продає батьківщину кому завгодно. «...Такий є закон класових інтересів, класової політики буржуазії за всіх часів і в усіх країнах»¹. Ці слова В. І. Леніна цілком стосуються і чехословацької буржуазії. Вона зробила все, щоб відмовитись від допомоги СРСР. Ще під час укладення договору з Радянським Союзом уряд Чехословаччини зажадав включення до протоколу пункту, згідно з яким виконання договору ставилося в цілковиту залежність від позиції Франції. В трагічні дні Мюнхена чехословацький уряд зрадив свій народ, відмовившись від допомоги

СРСР і посилаючись саме на цей пункт договору¹.

Чехословацька буржуазія разом з реакціонерами США, Англії і Франції при підтримці правих соціал-демократів здійснили широку змову проти народу. Бенеш навіть не звернувся до Ліги Націй із скаргою на загрозу з боку гітлерівської Німеччини. Буржуазія боялась власного народу більше, ніж гітлерівців. Вона боялась, «щоб в національно-визвольній війні проти гітлерівців не було повалено і її владу, вона боялась Радянського Союзу і власного озброєного народу, бо вона знала, що народ завжди бачив у Радянському Союзі головну опору в боротьбі проти класового насильства і несправедливого буржуазного устрою»².

Історичні факти свідчать про те, що у важкі для чехословацького народу часи тільки Комуністична партія вела вперту і героїчну боротьбу за волю і незалежність батьківщини, піднімала демократичні сили проти гітлерівських агресорів. Очоливши боротьбу народу проти фашистських окупантів, Комуністична партія привела його до перемоги і створення суверенної Чехословацької Республіки.

А. М. СЛОБОДЕНКО

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

ПОВЧАЛЬНА СТОРІНКА ІСТОРІЇ

Книжка молодого українського історика Д. М. Сташевського* містить яскравий і важливий матеріал, що створює картину провалу антирадянської політики міжнародного імперіалізму в 1917—1924 рр. Значною перевагою цього дослідження над іншими, які стосуються зазначеного періоду, є те, що в ньому висвітлено основні форми боротьби міжнародного імперіалізму проти молодого республіки Рад—воєнна, економічна і політична. Якщо в 1917—1920 рр. провідною формою боротьби міжнародного імперіалізму проти Радянської Росії було збройне втручання і розпалювання громадянської війни, в 1921—1922 рр.—економічна інтервенція, то в 1922—1924 рр. основна увага зосереджується на дипломатичних засобах.

Ще влітку 1917 р. американські і західноєвропейські імперіалісти розгорнули гарячкову діяльність, субсидуючи і мобілізуючи сили внутрішньої контрреволюції на боротьбу проти соціалістичної революції, що наразила в Росії. На кошти тільки

Американського Червоного Хреста, під прикриттям якого діяли бували розвідники й авантюристи, в Росії видавалося 17 контрреволюційних газет і утримувалося 800 пропагандистів.

Після перемоги Жовтневої соціалістичної революції втручання міжнародного імперіалізму у внутрішні справи соціалістичної держави посилювалося ще більше. Він виступав як організатор усіх антирадянських закатів, як натхненник сил реакції. Американські і західноєвропейські імперіалісти підтримували банди Каледіна, Духоніна, Корнілова, Дутова, буржуазно-націоналістичну Центральну раду.

Численні документи, а також яскраві факти, наведені автором, не залишають ані найменшого сумніву в тому, що головна роль в організації громадянської війни належала міжнародному імперіалізмові, який не зупинився і перед відкритою збройною інтервенцією.

Але задуми і надії ворогів зазнали цікавого провалу. Переможне закінчення

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 9.

* Д. М. Сташевський, Провал антирадянської політики міжнародного імперіалізму (1917—1924), Вид-во АН УРСР, К., 1957, 133 с.

¹ Z. Fierlinger, Ve službach ČSR, Praha, 1951, стор. 27.

² «Великая Октябрьская социалистическая революция и свобода Чехословакии», Изд-во иностранной литературы, М., 1951, стор. 79.

громадянської війни показало, що радянський народ, який скинув кайдани імперіалістичного рабства, ніколи не віддасть завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції. Американські і західноєвропейські імперіалісти почали розробляти інші методи придушення молодого Радянського республіки. На перший план було висунуто засоби економічної інтервенції.

В той час наша країна переживала нечувані труднощі. Народне господарство перебувало в стані цілковитої розрухи. В широких масштабах розгорнувся куркульський бандитизм. В результаті засухи і неврожаю ряд найбільш хлібних губерній Росії та України зазнав голоду. Загальна кількість голодуючих досягла величезної цифри — близько 24 млн. чоловік.

Правлячі кола імперіалістичних держав вирішили скористатися голодом для того, щоб з допомогою економічної інтервенції реставрувати в Росії капіталістичний лад. Однак, як справедливо зауважує автор, хоч правлячі кола провідних імперіалістичних держав і були одностайні в своєму прагненні використати голод для повалення Радянської влади, але вони розходились щодо методів, які слід застосувати для досягнення цієї мети. Уряди держав Антанти сподівалися, що голод автоматично викличе падіння Радянського уряду, і стали на шлях відмови від подання будь-якої допомоги голодуючим.

Правлячі кола Сполучених Штатів вирішили вдатися до більш активних методів економічної інтервенції під прапором «допомоги» голодуючим. Здійснення цього завдання було покладено на Американську адміністрацію допомоги (American Relief Administration — ARA), створену в лютому 1919 р. для виконання аналогічної мети американського імперіалізму в Центральній та Східній Європі. Підписуючи Ризький договір (20 серпня 1921 р.) про діяльність АРА на території Радянської Росії, імперіалісти США розраховували використати цю організацію для підтримки всіх сил внутрішньої контрреволюції і мобілізації їх на боротьбу проти Радянської влади, для захоплення ключових позицій в народному господарстві, для перетворення Росії в постійний ринок збуту американської продукції.

Численні повідомлення кореспондентів радянських газет, листи робітників і селян, звіти радянських уповноважених, наведені в книжці Д. М. Сташевського, переконують читача в тому, що АРА прагнула приборкати до своїх рук залізничний транспорт, вугільні і залізрудні басейни, засоби зв'язку, прагнула знесилити Радянський уряд, підірвати його авторитет серед населення. Чималу увагу приділяли співробітники американської організації й шпигунству.

Але й на цей раз злочинні дії міжнародного імперіалізму були паралізовані. В результаті мобілізації внутрішніх ресурсів, самовідданих зусиль робітників і

селян, допомоги пролетаріату всього світу вдалося ліквідувати голод. Своєчасні заходи органів Радянської влади, висока пильність усього населення прирєкли на провал намагання здійснити з допомогою АРА економічну інтервенцію.

Переконавшись у тому, що їх ставка на збройну боротьбу та економічну інтервенцію проти Радянської країни бита, американські і західноєвропейські імперіалісти перенесли центр ваги своїх антирадянських дій у галузь дипломатії. За дипломатичне визнання Радянського уряду вони вимагали повернення царських боргів, відшкодування витрат, що їх зазнали іноземні капіталісти внаслідок націоналізації промисловості, скасування монополії зовнішньої торгівлі і т. д.

Радянський уряд, керуючись ленінською ідеєю про необхідність мирного співіснування двох систем, твердо і послідовно домагався встановлення з усіма зарубіжними державами таких відносин, які ґрунтувалися б на взаємовигіді і неврєчливості у внутрішні справи один одного. Позиція, зайнята Радянським урядом, викликала злобну ненависть американських і західноєвропейських імперіалістів. Однак ватажки імперіалістичних держав змушені були зважати на те, що без встановлення нормальних дипломатичних і торгових відносин з Радянською країною вони самі не зможуть впоратись з післявоєнними економічними труднощами.

До того ж блискучі успіхи радянської дипломатії на Генуезькій та Гаагській конференціях і укладення Рапальського договору були яскравим свідченням сили і зростаючого авторитету соціалістичної держави.

Намагання знищити Радянську країну з допомогою дипломатичних методів були такими ж неспроможними, як і засоби воєнної та економічної інтервенції. Це примусило капіталістичні країни стати на шлях дипломатичного визнання Радянської держави. На початок 1925 р. Радянський уряд дістав юридичне визнання з боку 24 буржуазних держав, у тому числі Англії, Франції, Німеччини, Китаю, Італії, Японії та ряду інших. Лише США до 1933 р. відмовлялися визнати Радянський Союз.

Визнання Радянського Союзу з боку найбільшх імперіалістичних держав було найяскравішим свідченням величезного триумфу ленінської зовнішньої політики.

Аналізуючи антирадянські плани міжнародного імперіалізму в 1917—1924 рр., Д. М. Сташевський, на жаль, обмежив своє дослідження показом, головним чином, зовнішньополітичних подій. Було б доцільно доповнити його висвітленням злочинної ролі міжнародного імперіалізму в організації контрреволюційних сил всередині країни у 1921—1925 рр.

Однак і в цьому вигляді книжка Д. М. Сташевського має значну наукову і пізнавальну цінність.

О. Б. СЛУЦЬКИЙ

ПОСІБНИК ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ

Вивчення в середній школі хоч і в невеликому обсязі історії слов'янських народів має серйозне значення. Тому слід вітати вихід у світ посібника для вчителів «Очерки истории южных и западных славян» — колективної праці, виданої Державним видавництвом учбово-педагогічної літератури в Москві¹.

Перша частина книги присвячена періоду середніх віків.

У розділах «Слов'яни в старовину», «Перші державні об'єднання у південних і західних слов'ян» В. О. Якубський висвітлює походження слов'ян, їх розселення і господарське життя, утворення класового суспільства і держави у сербів, хорватів, чехів, словаків і поляків.

У розділі «Боротьба полабсько-балтійських слов'ян проти натиску німецьких феодалів у VIII—XII ст.» В. О. Якубський змальовує героїчну боротьбу західнослов'янських племен проти німецьких загарбників. У розділі «Слов'янські народи Балканського півострова і їх боротьба проти турецької агресії у середні віки» він докладно описує Болгарію і Сербію в XII—XIV ст., а також боротьбу народів цих країн проти турецького завоювання, наводячи багато цікавих фактів.

У розділах «Польща XIII—XIV ст.» і «Феодално-кріпосницька польська держава XVI—XVII ст.» О. Ю. Іванова дає загальний огляд історії Польщі з XIII по XVII ст., її економічного і політичного розвитку. Проте слід сказати, що в цьому розділі більше соціологічного, ніж фактичного матеріалу. Автор стисло розповідає про розвиток міст, ремесел, торгівлі Польщі і, на жаль, тільки декілька слів приділяє польській культурі.

Більш докладно О. Ю. Іванова спинається на історії Чехії в розділі «Чехія XIII—XV ст. Гуситські революційні війни. Встановлення австрійського іґа». Автор розповідає про гуситські війни, показуючи героїзм чеського народу в боротьбі з німецькими феодалами, історичне значення цієї боротьби, а далі говорить про Чехію з кінця XV до середини XVII ст.

Другу частину книги присвячено періоду від революції 1848 р. до початку XX ст.

У розділах про Чехію і Словаччину Г. П. Чеканова висвітлює революційні події у Чехії в 1848 р. і дає учителям багато нового фактичного матеріалу. Добре показано економічний та політичний розвиток Чехії і Словаччини від середини XIX ст. до початку XX ст. Особливу увагу

Г. П. Чеканова звертає на робітничий і соціалістичний рух у Чехії, вплив на нього російської революції 1905—1907 рр. Автор викриває урядовську політику чеської буржуазії, яка була економічно зв'язана з правлячими колами Австро-Угорської монархії і зраджувала інтереси власного народу, стисло розповідає про розвиток чеської культури того часу.

В. І. Івашкевич у розділах з історії Польщі наприкінці XIX і початку XX ст. розглядає становище і розвиток окремих частин Польщі в складі Російської, Австро-Угорської і Німецької імперій. Добре показано розвиток польського революційного робітничого руху, діяльність організації «Пролетаріат» та її керівника Л. Варницького. Багато уваги приділено подіям буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. у російській частині Польщі. Автор підкреслює взаємодію польського і російського пролетаріату в боротьбі проти царизму, викриває реакційну роль польського шляхетства і буржуазії, які йшли на угоду з царизмом проти свого народу.

На жаль, В. І. Івашкевич теж нічого не говорить про розвиток польської культури наприкінці XIX — початку XX ст., а саме цього бракує підручникам. Польська наука, література, мистецтво висунули в той час багато відомих діячів, про яких слід згадати.

В. М. Белановський у розділах «Національно-визвольний рух слов'янських народів Балканського півострова у 70-х роках XIX ст.» та «Розвиток капіталізму і робітничий рух у Сербії наприкінці XIX — початку XX ст.» розповідає про героїчну боротьбу слов'янських народів Балканського півострова проти турецького ярма і розглядає події російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Далі автор говорить про розвиток капіталізму в Сербії і Болгарії наприкінці XIX і на початку XX ст. та про вплив російської революції 1905—1907 рр. на робітничий і соціалістичний рух у цих країнах, зупиняється на діяльності видатних революціонерів Благоева, Димитрова та інших.

У розділі «Балканські війни» В. М. Белановський характеризує складні політичні події на Балканах на початку XX ст.

У розділі «Слов'янські країни в роки першої світової війни» С. М. Стецкевич висвітлює складне політичне становище на Балканах напередодні і на початку імперіалістичної війни 1914—1918 рр. Розповівши про сараєвське вбивство, використавши імперіалістами як привід до війни, автор змальовує героїчну боротьбу сербського народу проти австро-угорських загарбників.

У розділі «Значення Великої Жовтневої соціалістичної революції для національного визволення слов'янських народів»

¹ Белановський В. Н., Іванова О. Е., Івашкевич В. И., Стецкевич С. М., Чеканова Г. П., Якубський В. А. «Очерки истории южных и западных славян», Учпедгиз, Л., 1957, 269 с.

С. М. Стецкевич говорить про велике значення Жовтневої революції для долі слов'янських народів, показує, як під її впливом розгорнувся національно-визвольний рух слов'янських народів Австро-Угорщини, що й призвело до розвалу імперії в 1918 р.

Внаслідок боротьби слов'янських народів, натхнених лозунгами Жовтневої революції про право націй на самовизначення, утворилися незалежні Чехословаччина, Польща, Югославія, хоч владу у цих державах захопила буржуазія. Автор розділу розповідає про революційне повстання в болгарській армії у вересні 1918 р., приду-

шене буржуазно-монархічним урядом при підтримці держав Антанти.

Революційна боротьба народів, керіваних комуністичними і робітничими партіями, і перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. привели до перетворення слов'янських країн в народні республіки.

Незважаючи на деякі недоліки, посібник значно доповнює матеріали шкільних підручників і може бути широко використаний учителем на уроках історії.

О. О. ПЕТРОВСЬКИЙ

ПРИКРИ НЕДОРЕЧНОСТІ В КОРИСНІЙ КНИЗІ

О. А. Пелехова, Товариство «Юний історик»,
Вид-во «Радянська школа», К., 1957, 159 с.

В школах нашої республіки існує багато історико-краєзнавчих гуртків. Однак роботу керівників цих гуртків — учителів історії утруднює майже повна відсутність літератури з цього питання. Науково-популярні книжки і брошури, присвячені історії окремих міст, сіл, фабрик, заводів, діяльності видатних історичних діячів, видаються в недостатній кількості і часто дуже малими тиражами. Наприклад, не всі шкільні бібліотеки можуть отримати хоч по одному примірнику таких корисних праць, як історичні нариси О. Лоли про Данила Нечая і Максима Кривоноса, Д. Мишка про Олександра Пархоменка та ін. Щодо посібників з методики історико-краєзнавчої роботи, то за останні роки такі роботи на Україні майже не видавались.

Тому слід вітати той факт, що видавництво «Радянська школа» випустило в світ книжку, в якій вчителька середньої школи № 25 м. Києва О. А. Пелехова розповідає про роботу організованого нею шкільного товариства «Юний історик». Це товариство існує вже багато років, над ним шефують Київський державний історичний музей, Інститут археології АН УРСР, Інститут історії АН УРСР, Державний історико-архітектурний заповідник Софійський музей, Київський музей російського мистецтва. Те, що київські науководослідні установи тісно зв'язані з школами і подають їм систематичну допомогу, безперечно, є радісним фактом. Але якщо врахувати, що в нашій республіці більше 30 тис. шкіл, то здається не зовсім доцільним, щоб кілька наукових установ концентрували свою увагу на допомозі одній столичній школі. Таку надмірну кількість серйозних «няньок» у однієї дитини можна пояснити лише тим, що ця школа, мабуть, розглядається як своєрідна лабораторія, досвід якої потім широко розповсюджуватиметься по всіх школах УРСР.

Товариство «Юний історик» під керівництвом О. А. Пелехової застосовує різноманітні форми і методи роботи: екскурсії та походи по історичних місцях, відвідання музеїв і створення шкільного музею та історичного кабінету, листування з видатними діячами революційного руху та школярами з інших міст та з-за кордону, видавання рукописного журналу й газети. Ця робота приносить багато користі.

Однак надмірна багатотемність і багатоплановість приводить до того, що робота членів товариства часом втрачає суспільно-корисний характер. Справді, важко переоцінити виховне значення листування з видатними особами, імена яких знає вся країна. Але не менше виховне значення мало б виявлення учнями старих більшовиків свого району, учасників революційних боїв і Вітчизняної війни, а також записування їх спогадів, розшуки фотографій та інших документів, які свідчать про видатні історичні події в рідному місті. Поряд з організацією учнівських екскурсій до Москви та інших пам'ятних місць нашої Батьківщини конче необхідно зосередити увагу учнів на вивченні історії місцевого заводу, історії свого села чи району. Учні мають збирати історичні, етнографічні, фольклорні матеріали з обраної теми. Саме такі форми позакласної роботи є найбільш доцільними. Проте у книзі О. А. Пелехової вони не знайшли належного висвітлення.

Екскурсії в різні віддалені місцевості можуть принести справжню користь лише тоді, коли учні заздалегідь ознайомляться з історією тих пам'яток, які збираються оглянути, і потім складуть план подорожі. На жаль, як свідчить наведений в книжці опис екскурсії у Львів і на Підкарпаття, така попередня робота в школі не проводилась. На кільканадцяти сторінках, присвячених цій екскурсії, зустрічаємо чимало помилок та перекручень, які говорять про

те, що все це написано вчителем (автором книжки) на основі розповідей якогось не дуже грамотного екскурсовода.

Розповідь про екскурсію до Львова ведеться непослідовно. Так, опис львівської площі Ринок обривається на стор. 60 і знову продовжується на стор. 63. У цьому розділі книги є і такі помилки. Слово «жупа», яке в середні віки означало солеварню, подається як власна назва «Жуля», Війтівська гора названа Вітійською, а Руська вулиця у Львові (назва якої походить від слова «русин», що в значенні «українець» вживалось у Галичині в XV—XVIII і навіть у XIX ст.)—Російською вулицею, пам'ятник Яну Кілінському в Стрийському парку Львова—пам'ятником Костюшка.

Не може не викликати здивування наведений в книзі такий перелік підприємств Львова: «В місті є великий млин, м'ясний і холодильний комбінати, беконна фабрика й птахокомбінат, миловарний, пивоварний, лікєро-горілчанний і спиртвий заводи, кондитерська, макаронна та ряд інших фабрик» (стор. 59). Як можна було, видаючи книгу в 1957 р., підкреслювати, що у Львові є млин, миловарня, і не згадати про існування таких гігантів соціалістичної індустрії, як заводи електроламповий, автобусний, автотранспортувачів, «Львівськешмаш», велосипедний, продукція яких знаходить застосування не тільки в нашій країні і країнах народної демократії, а й в Об'єднаній Арабській Республіці, Індії, Бірмі та ін. Слід відзначити, що продукція заводів автобусного та автотранспортувачів експонувалась на Брюссельській всесвітній виставці.

Про розвиток промисловості в м. Дрогобичі сказано таке: «Особливо почав розвиватись Дрогобич з XVII ст., коли іноземні, а особливо італійські промисловці

почали встановлювати устаткування і будувати заводи по переробці нафти» (стор. 64). Тут що не слово, то перекручення. Відомо, що нафтопереробна промисловість Дрогобича стала розвиватись лише після того, як почали розробляти бориславські родовища нафти, тобто в третій чверті XIX ст. При цьому провідну роль відігравав тут не італійський, а американський, англійський і французький капітали. Італійські ж «промисловці» (якщо можна їх назвати цим словом) були в Дрогобичі лише в XV—XVI ст., коли вони брали на відкуп дрогобицькі королівські солеварні (жуни). Але і тоді, і в XIX ст. іноземні промисловці не були носіями якогось прогресу, завдяки яким «почав розвиватись» Дрогобич, вони були жорстокими експлуататорами, які по-хижацькому грабували природні багатства краю.

Дуже прикро, що ці помилки зустрічаються в методичній праці, яка є керівництвом до дії для багатотисячної армії вчителів. Адже урок учителя чи розповідь керівника гуртка або екскурсовода може будуватись лише на основі цілком перевірених фактів.

Крім вказаних фактичних помилок, рецензована книжка має такий недолік, як переважання докладними описами міст, відвіданих гуртківцями, матеріалів, зібраних в 25-ій школі. Водночас мало дається практичних порад вчителям, як організувати той чи інший захід, де відшукати необхідний довідковий матеріал і т. ін.

Незважаючи на все це, книжка принесе певну користь учителю. Вона викликає в читачів інтерес до історико-краєзнавчої роботи і є поштовхом для самостійних творчих шукань у цій галузі.

Я. Д. ІСАЄВИЧ,
Я. С. МЕЛЬНИЧУК

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ВАЖЛИВЕ ЗАВДАННЯ АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ

(Про складання «Археологічної карти Української РСР»)

У розвитку історичної науки першочергове значення має стан і обсяг її джерелознавчої бази. В залежності від загальної кількості і якості наукових джерел та їх доступності для широких кіл дослідників можна більш-менш повно висвітлити події і явища в історії людського суспільства на різних етапах його існування, починаючи від появи на Землі людини і до нашого часу.

Історична наука широко використовує два основні види історичних першоджерел — писемні і речові (археологічні пам'ятки). Останні мають особливу цінність для висвітлення історії людства тих епох, про які писемних джерел збереглося дуже мало або вони зовсім відсутні.

Територія Української РСР є однією з найбагатших у нашій країні на різноманітні археологічні пам'ятки всіх історичних періодів — від раннього палеоліту, з яким зв'язане первісне заселення людиною території Східної Європи, до епохи Київської Русі і пізнього середньовіччя Криму включно. Ці археологічні пам'ятки є першоджерелами не лише для висвітлення стародавньої та середньовічної історії України, а й усєї Східної Європи. В ряді ж випадків вони мають і загальноісторичне значення в плані вивчення закономірностей розвитку людського суспільства.

Вивчення археологічних пам'яток на Україні провадиться вже близько 200 років, але особливо значного розмаху воно набуло за роки Радянської влади. На Україні вже виявлено і вивчено багато тисяч різноманітних археологічних пам'яток — первісних стоянок і поселень, селищ і городищ, курганів і могильників, античних, древньоруських та середньовічних міст, стародавніх житлових, господарських і культових будівель та споруд, скарбів монет і виробів з дорогоцінних металів, зброярь пралі з каменю, кісток та металу, побутових і культових предметів. Вони дають можливість досить повно відтворити картину господарського і суспільного життя та побуту і культури населення території Української РСР протягом багатьох минулих історичних епох.

Успішна розробка теоретичних проблем стародавньої та середньовічної історії Української РСР тепер значною мірою залежить від цієї джерелознавчої бази, її стану, який, на жаль, не може бути визнаний за скільки-небудь задовільний. Значна розпорошеність археологічних матеріалів, часто розкиданих по різних музеях та сховищах наукових установ, незначна кількість їх публікацій, нерідко дуже сумарних, випадкових і не завжди правильних, привели до того, що значна частина цих археологічних матеріалів є малодоступною, маловідомою або навіть зовсім невідомою не тільки для широких кіл громадськості, що цікавиться історичним минулим України, а навіть і для спеціалістів, які займаються вивченням її стародавньої та середньовічної історії.

Необхідність впорядкування джерелознавчої бази в галузі археології України постала ще в кінці XIX ст і знайшла свій вияв у підготовці кількох губернських археологічних карт, що вийшли в світ в кінці XIX та на початку XX ст¹. Незважаючи на ряд власних їм істотних недоліків, вони ще й тепер широко використовуються радянськими дослідниками.

Важливістю впорядкування джерелознавчої бази для розвитку археологічної науки на Україні був зумовлений і той факт, що першок радянською археологічною науковою установою, яка була створена в 1919 р. в системі Академії наук УРСР, стала саме Комісія по складанню археологічної карти України. Її завдання полягало у збиранні, систематизації та вивченні археологічних пам'яток і матеріалів, виявлених і досліджених на території України за весь дореволюцій-

¹ В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895; його ж, Археологическая карта Волынской губернии, М., 1900; Д. И. Багалей, Археологическая карта Харьковской губернии, «Труды XII Археологического съезда», М., 1905; Е. Сецинский, Археологическая карта Подольской губернии, «Труды XI Археологического съезда», т. I, М., 1901.

ний період, та в створенні на їх основі єдиної джерелознавчої праці — Археологічної карти України. Проте в силу різних обставин це важливе завдання не було тоді здійснено. Пізніше ця робота також не раз планувалася республіканськими археологічними науковими установами, зокрема Всеукраїнським Археологічним Комітетом (ВУАК), протягом 20 і 30-х років¹.

Бурхливий розвиток археологічних (перш за все експедиційних) досліджень на Україні в передвоєнні, і особливо в післявоєнні роки, активну участь в яких брали і беруть багато археологічних установ України, Москви та Ленінграда, привів до дуже швидкого і небаченого за своїм обсягом нагромадження нових і надзвичайно важливих археологічних матеріалів. Проте належне введення їх у науковий обіг значно відстає через недостатню кількість друкованих публікацій і музейних експозицій.

Розрив між кількістю нагромаджених археологічних першоджерел і доступністю та можливістю їх належного використання для наукових досліджень весь час зростає. Загальний стан джерелознавчої бази і зараз залишається ненормальним, не задовольняє всезростаючих вимог розвитку досліджень у галузі стародавньої та середньовічної історії Української РСР.

Підготовка і навіть публікація археологічних карт по окремих групах пам'яток з території України² ні в якій мірі не вирішують усього питання джерелознавства в галузі археології республіки в цілому. Більше того, видання цих окремих карт ще раз підкреслило необхідність здійснення такої роботи в межах усєї території України.

Після ХХ з'їзду КПРС, який з особливою силою підкреслив необхідність значного посилення джерелознавчої роботи в галузі історичних наук, радянські археологічні установи розпочали написання ряду узагальнюючих джерелознавчих праць. Так, Інститут історії матеріальної культури АН СРСР готує «Корпус археологічних джерел СРСР», а Інститут археології АН УРСР — «Археологічну карту Україн-

ської РСР». Створення останньої є одним з найголовніших завдань українських археологів і включено до плану наукової діяльності Інституту археології як одну з провідних проблем на 1959—1967 рр. Крім працівників Академії наук УРСР до створення «Археологічної карти Української РСР» будуть залучені, як автори і співавтори її відповідних розділів і підрозділів, усі археологи музеїв і вузів та краєзнавці республіки.

Основним завданням роботи по створенню «Археологічної карти Української РСР» є зведення, систематизація, наукове визначення і опис усіх археологічних матеріалів, здобутих в процесі розкопок, розвідок та обслідувань археологічних пам'яток, а також випадково виявлених і зібраних на території Української РСР за період з XVIII ст. до 1960 р. включно¹, що знаходяться в музеях і сховищах наукових установ та вузів України, Москви і Ленінграда.

Створення «Археологічної карти Української РСР» введе в науковий обіг величезну кількість повноцінних, але в ряді випадків ще маловідомих і доступних, не опублікованих зовсім або опублікованих лише частково археологічних матеріалів, вивчення яких дасть можливість глибоко науково висвітлити багато важливих питань стародавньої та середньовічної історії України, зокрема таких, як питання про первісне заселення території України людиною, час і напрямки розселення стародавніх племен і народностей, виникнення племінних і етнографічних утворень, характер і напрямки їх господарського розвитку та обмінних зв'язків, хронологію пам'яток і культур тощо.

«Археологічна карта Української РСР» буде сприяти виправленню допущених помилок та викриттю ворожих теорій у галузі стародавньої та середньовічної історії Української РСР і усєї Східної Європи (готська, норманська, хозарська та ін.), побудованих на тенденційно підібраних археологічних матеріалах.

«Археологічна карта Української РСР» являтиме собою багатотомну працю, що буде складатися (орієнтовно) з таких томів: а) палеоліт і епіпалеоліт (мезоліт), б) неоліт, в) епоха міді-бронзи, г) ранній залізний вік, д) антична епоха, є) ранньослов'янський час, ж) Київська Русь і пізні середньовіччя Криму, з) бібліографія і покажчики.

Робота над «Археологічною картою Української РСР» приведе до впорядкування джерелознавчої бази в галузі стародавньої та середньовічної історії Української РСР, зближить археологічні наукові установи з музеями і вузами республіки,

¹ Б. В. Варнеке, У справі археологічної карти України, «Записки історико-філологічного відділу АН УРСР», кн. XI, Вид-во АН УРСР, К., 1927; «Укладання археологічних карт території України. «Хроніка археології та мистецтва», ч. 3, Вид-во АН УРСР, К., 1931.

² И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, вып. I, Вид-во АН УРСР, К., 1951; О. П. Черниш, Карта палеолиту УРСР, «Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР», т. II, Вид-во АН УРСР, К., 1954; О. О. Ратич, Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР, Вид-во АН УРСР, К., 1957. та ін.

¹ Карта буде включати матеріали, відомі на 1960 р.; матеріали за 60 років буде включено до карти пізніше у вигляді додаткового тома в 70-х роках і т. д.

ожвавить їх діяльність у галузі археології та краєзнавства.

«Археологічна карта Української РСР» послужить однією з основ для створення багатотомного наукового дослідження по стародавній та середньовічній історії Української РСР.

Рішенням Республіканської наради з питань перспективного розвитку гуманітарних наук на Україні, що відбулася в кінці травня 1958 р., складання «Археологічної карти Української РСР» визначено як

основне і невідкладне завдання всієї археологічної громадськості нашої республіки на найближчі роки. Координацію і наукове керівництво роботою по складанню «Археологічної карти Української РСР» рішенням цієї наради покладено на Інститут археології АН УРСР.

Складання «Археологічної карти Української РСР» є відповідальним і почесним завданням усіх археологів нашої республіки.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

ВИЩЕ НАУКОВИЙ РІВЕНЬ АРХЕОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

В зв'язку з 40-ою річницею Великої Жовтневої соціалістичної революції значно носилася науково-дослідна та археографічна робота істориків та архівістів нашої країни. В 1957—1958 рр. вийшло з друку чимало монографій і дослідницьких статей, науково-популярних праць і документальних збірників, присвячених історії радянського суспільства.

Слід всіляко вітати ту обставину, що сотні молодих архівних працівників з любов'ю і ентузіазмом включилися в науково-дослідну і археографічну роботу. Близько 30 цінних документальних збірників з історії Жовтневої революції і громадянської війни, що вийшли на Україні, є реальним і важливим здобутком цієї роботи. Наша періодична преса вже відмічала позитивні якості цих видань. Однак, ставлячи своїм завданням дати огляд багатьох збірників, рецензенти, очевидно, не могли дати ґрунтовного аналізу кожного з них.

Для того, щоб археографічна робота в нашій республіці взагалі і робота колективів архівних працівників зокрема зробила новий крок вперед, слід уже тепер уважно вивчити недоліки збірників документів, що вийшли з друку, і тим застерегти від їх повторення.

Збірник документів «Трудящиеся Сумщини в боротьбе за Власть Советов» (відповідальний редактор С. М. Кафтарян) дає багато цінного і в значній мірі нового матеріалу з історії Жовтневої революції і громадянської війни на території сучасної Сумської області. Наростання впливу більшовицької партії в масах, розгортання аграрного руху восени 1917 р., боротьба робітників і селян проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, за владу Рад, підпільна робота більшовицьких організацій під час німецької окупації і гетьманщини, а згодом денікінщини, керівна роль партії в мобілізації мас на боротьбу проти контрреволюційних армій, куркульства і бандитизму, організація і діяльність комітетів бідноти, а згодом комітетів незаможних селян, боротьба за хліб, агітаційно-пропагандистська і культурно-освітня робота партії, зростаюча політична активність робітників і селян, будівництво радянського державного апа-

рату на території сучасної Сумщини і ряд інших сторін багатогранного життя 1917—1920 рр. знайшли своє відображення в матеріалах даного збірника.

Є в збірнику і окремі документи, які мають загальноукраїнське і навіть загальносоюзне значення. Так, док. 411 яскраво висвітлює героїчну спробу першого Українського Радянського уряду створити в березні—квітні 1918 р. регулярну Червону Армію для боротьби проти австро-німецьких окупантів, що сунули на Україну згідно з уголою із зрадницькою буржуазно-націоналістичною Центральною радою. Український Радянський уряд обрав місто Глухів, як тилосе і розташоване близько до братньої Радянської Росії, для формування резервних частин Червоної Армії. На жаль, декрет центральної влади Радянської України помилково названо відозвою Глухівської Ради і датовано чомусь 1920 р. Це перешкодило масовому читачеві зрозуміти його історичну цінність.

Дуже цінними є документи 47 і 53 про розшукування В. І. Леніна органами Тимчасового уряду... в Роменському повіті Полтавщини з метою його арешту; воготні соціалістичної революції знали, що народні маси скрізь співчують більшовизму і всюди можуть переховувати свого вождя. Цікавою є телеграма К. Є. Ворошилова в ЦК РКП(б) про утворення в Луганську робітничого збройного загону і виступ його на бій з німецькими окупантами.

Всього в збірнику опубліковано 411 документів, з них 149 передруковано з періодичної преси, а 262 взято з партійних і державних архівів України та Москви. Більше половини документів друкується вперше.

На жаль, археографічна обробка і коментування документів зроблено з численними помилками. Передмова написана у відриві від матеріалів збірника. Історичні події (стор. 11—13) викладено досить плутано і без необхідної хронологічної послідовності.

Якщо розподіл документів між першим і другим розділами підпорядкований правильному історичному принципу (до першого розділу включено документи, що висвітлюють боротьбу мас під керівни-

цтвом партії за встановлення Радянської влади на Україні), то розподіл матеріалів між другим і третім, третім і четвертим розділами проведено чомусь за календарним принципом. І вже зовсім незрозуміло, чому документ від 1 січня 1919 р. включено до другого розділу, а документ від 20 січня того ж року — до третього.

Упорядникам довелося самим датувати лише 25 документів, але в більшості випадків дату встановлено неправильно. Так, відозву Ахтирської повітової партійної організації (док. 91) датовано квітнем—груднем 1918 р. Однак зміст документа свідчить, що він писаний після листопадової революції в Німеччині, після створення петлюрівської Директорії, але до відмовлення Скоропадського від влади. Очевидно, документ слід було датувати кінцем листопада або початком грудня 1918 р.

Док. 23 датовано груднем 1919 р., а його треба було датувати травнем 1919 р. і т. д.

Документи 113, 177, 304 подаються у збірнику як цілі, а насправді вони є витягами з протоколів. У документах 103, 145, 222 без будь-яких застережень зроблені виправлення, які міняють саму суть документів.

Більшість заголовків до документів складена упорядниками правильно. Але в кількох випадках є прикрі помилки. Так, у док. 49 у заголовку вжито термін «ЦИК Совета» замість «ЦИК Советов»: адже ЦВК був обраний не Петроградською Радою, а Всеросійським з'їздом Рад.

Особливо багато помилок допущено упорядниками в примітках, які часом неправильно орієнтують читача. В примітці до док. 2 пояснюється, що мова йде про міський виконавчий комітет Ради робітничих і солдатських депутатів: насправді ж йдеться про міський комітет «громадських організацій» — буржуазно-ліберальне контрреволюційне утворення, що було зв'язане з меншовиками і есерами. В док. 12 від червня 1917 р. згадується про заклики утворити в повіті якнайбільше селянських спілок, про те, що, на думку бюро профспілок при (меншовицько-есерівській) Раді робітничих депутатів, усі селяни повинні бути членами своїх спілок, — а упорядники в примітці пояснюють, що мається на увазі утворення профспілки і сільськогосподарських робітників та батраків.

На стор. 56 дано «пояснення» терміну «правые революционеры». Однак у політичному житті нашої країни такий термін ніколи не вживався. Сполучення слів «правий» і «революціонер» нелогічне і антиісторичне. Необхідно було просто виправити очевидні граматичні помилки і замість слів «заняли меньшевики-оборонцы и правые революционеры» написати «Заняли меньшевики-оборонцы и правые [социал]-революционеры».

До док. 59 треба було дати примітку, що мова йде про РНК РРФСР на чолі з В. І. Леніним, що в кінці 1917 р. — на початку 1918 р. Радянський уряд України називався не РНК, а Народний Секретаріат. В док. 73 же точно вираз «чорний інтернаціонал» в розумінні «чорні сили світової буржуазії», а упорядники пояснили, що мова йде про II Інтернаціонал. В док. 156 говориться про Версальську угоду, а пояснено, що йдеться про Брестську угоду.

Глухівський повітовий комісар Тимчасового уряду надіслав 29 вересня 1917 р. телеграму на адресу міністра внутрішніх справ, секретаря внутрішніх справ і чернігівського губернського комісара про революційні виступи робітників, селян і солдатів (док. 35). Давши досить детальне пояснення ролі губернських і повітових комісарів Тимчасового уряду, упорядники жодного слова не сказали про секретаря внутрішніх справ.

Невірно пояснюється на стор. 130, що «губчрезвомк» це «губернський чрезвычайний исполнительный комитет»: надзвичайних виконавчих комітетів не існувало; як надзвичайні органи влади замість виконкомів (а іноді і тимчасово поряд з ними) діяли революційні комітети — ревкоми. Губчрезвомк — це губернська надзвичайна комісія — «Губчека».

Незадовільними є примітки на стор. 151 про Лігу Націй і примітка 2 на стор. 200.

Комбідни на Україні були створені не на підставі декрету Всеросійського ЦВК від 11 червня 1918 р. (адже за постановою Всеросійського з'їзду Рад від 9 листопада 1918 р. комбідни вже підлягали ліквідації), а згідно з постановою Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 13 січня 1919 р. (стор. 169).

Більшість легенд до документів складено правильно. Однак слід визнати невдалими легенди типу: «ЦГАОР... газетний матеріал» (док. 29, 31, 32 та ін.). Якщо документ взято з газети, слід вказати назву, дату і місце виходу газети. Документи 158, 385 — це засвідчені копії, а у збірнику вони подаються як оригінали.

Збірник має географічний покажчик, який особливо необхідний для видання по області, яка в часи Жовтневої революції і громадянської війни не існувала як адміністративно-територіальна одиниця і була утворена значно пізніше з частин кількох губерній. Недоліком географічного покажчика є те, що не визначено сторінки збірника, на яких згадується та чи інша географічна назва. Прикро, що нема іменного і предметно-тематичного покажчика.

Підбиваючи підсумки сказаному, слід підкреслити, що археографічна обробка цінних матеріалів збірника «Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов» виконана із значними хибам.

ХРОНІКА

ПІДСУМКИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР ЗА 1958 р.

Протягом 1958 р. в Інституті історії Академії наук Української РСР розроблялося сім проблем з найважливіших і малодосліджених питань історії України: Велика Жовтнева соціалістична революція і соціалістичне будівництво на Україні; історія робітничого класу і селянства на Україні; соціально-економічний розвиток України і народні рухи в епоху феодалізму; історія країн народної демократії та їх зв'язки з народами Радянського Союзу; Україна в міжнародних відносинах у період імперіалізму; історія історичної науки і джерелознавства на Україні; історія міст України. Згадані проблеми включають 74 теми, з яких 28 — перехідні, 26 — нові, написання 20 тем завершено в 1958 р.

Серед закінчених монографічних досліджень слід відмітити праці кандидатів історичних наук І. Т. Кулика «Провал агресивної політики іноземного імперіалізму щодо Радянської України (1917—1922 рр.)» — 15 авт. арк., П. М. Балкова «Партизанська боротьба українського народу проти зовнішніх і внутрішніх контрреволюційних сил в 1918—1920 рр.» — 20 авт. арк.; І. І. Слинька «Соціалістичне перетворення і технічна реконструкція сільського господарства України в роки першої п'ятирічки» — 18 авт. арк.; В. В. Руднева «Утворення української соціалістичної нації» — 27 авт. арк.; М. Н. Лещенка «Селянський рух на Україні в період проведення реформи 1861 р. (60 роки XIX ст.)» — 36 авт. арк.; А. М. Шлепакова «Українська трудова еміграція в США і Канаді в кінці XIX — на початку XX ст.» — 12 авт. арк.; Р. Г. Симоненка «Роль Паризької мирної конференції 1919 р. в антирадянській інтервенції імперіалістичних держав на Україні» — 12 авт. арк.; кандидата юридичних наук І. Ф. Євсєєва «Розвиток і зміцнення дружби між польським і українським народами в післявоєнний період (1945—1954 рр.)» — 15 авт. арк., а також молодших наукових співробітників Л. І. Волошинова «Боротьба трудящих мас за встановлення Радянської влади в Таврійській губернії (квітень 1917—січень 1918 рр.)» — 10 авт. арк., С. К. Гутянського «Культурне будівництво на Україні в 1919—1920 рр.» — 10 авт.

арк., колективу авторів «Історія Києва», т. II — обсяг 45 авт. арк.

Крім монографічних досліджень, у минулому році підготовлені ряд документальних збірників: «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни, 1918—1919 рр.» (упорядники: кандидат історичних наук П. П. Бистренко та Архівне управління МВС УРСР) — загальним обсягом 60 друк. арк.; «Соціально-економічний розвиток Правобережної України з часу возз'єднання з Росією до реформи 1861 р.» (упорядники: кандидат історичних наук А. З. Барабой та молодший науковий співробітник О. А. Бевзо) — обсяг 40 друк. арк., а також книгу Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі» (переклад з французької А. З. Барабой та О. А. Бевзо) — обсяг 6 друк. арк.

За тематичним планом науково-дослідної роботи в 1958 р. планувалося написання 232 авт. арк., виконано — 234. Крім цього, наукові співробітники відділу археографії інституту підібрали 139 аркушів документів для видання збірників.

Згідно з видавничим планом на 1958 р. намічалось надрукувати 15 праць наукових співробітників інституту загальним обсягом 210 друк. арк. Протягом року вийшли з друку вісім із запланованих праць: П. П. Бистренко «З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні (кінець XIX ст.)» — 8 друк. арк., Ю. О. Боев «Політика Франції на Балканах напередодні першої світової імперіалістичної війни (1912—1913 рр.)» — 12 друк. арк.; І. О. Гуржій «Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)» — 10,5 друк. арк.; В. С. Коваль «Боротьба в США з питань політики щодо СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (липень 1942 — червень 1943 рр.)» — 8 друк. арк.; Є. М. Склярєнко «Утворення Комуністичної партії України та її керівництво боротьбою трудящих проти австро-німецьких окупантів у 1918 р.» — 4,5 друк. арк.; Ф. П. Шевченко «Лук'ян Кобилиця» — 9 друк. арк.; колектив авторів «Історія города-героя Севастополя (1917—1955 гг.)» — 21 друк. арк.; «Наукові записки», т. 12 — 14 друк. арк.

Понад план надруковано дві монографії: члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія «Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.»— 11,5 друк. арк. і кандидата історичних наук О. Б. Слущького «III з'їзд КП(б)У»— 7 друк. арк., а також 10 брошур (загальним обсягом 34 друк. арк.), 54 журнальні статті (60 друк. арк.) і 72 газетні статті— (18 друк. арк.).

Таким чином, в 1958 р. Інститут історії АН УРСР видав друкованої продукції 216,5 друк. арк. та підготував до друку близько 300 авт. арк. і понад 100 арк. археографічного тексту.

Успішному виконанню тематичного плану науково-дослідної роботи інституту сприяло проведення дискусій та обговорення на конференціях, нарадах різних наукових проблем, зокрема обговорення основних проблем розвитку історичної науки в Українській РСР на Республіканській нараді, присвяченій перспективам розвитку гуманітарних наук на Україні; широкі обговорення робіт, присвячених 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Особливо жваву дискусію викликало питання про оцінку і діяльність дрібнобуржуазної партії боротьбистів та її соціальне коріння. З цього питання вчена рада Інституту прийняла розгорнуте рішення. Велике значення для поліпшення тексту II тома «Історії Української РСР» мали наради, які відбулися в Києві, Харкові, Одесі і Львові, а також обговорення цього видання на нараді старих більшовиків у Москві.

Значну роль у розвитку історичної науки відіграє підготовка висококваліфікованих кадрів, зокрема докторів наук. За минулий рік завершили написання монографій, які мають бути докторськими дисертаціями, старші наукові співробітники В. А. Дядиченко «Нариси соціально-економічного розвитку і громадянсько-політичного устрою України в кінці XVII—першій чверті XVIII ст.»— 25 авт. арк.; І. І. Компанієць «Соціально-економічне становище і революційна боротьба трудящих мас західноукраїнських земель на початку XX ст. (1900—1919 рр.)»— 28 авт. арк.; К. І. Стецюк «Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII ст.»— 25 авт. арк.; М. Н. Лещенко «Селянський рух на Україні в період проведення реформи 1861 р. (60 років XIX ст.)»— 36 авт. арк.; В. В. Руднев «Утворення української соціалістичної нації»— 27 авт. арк.; Ф. П. Шевченко «Зміцнення економічних і політичних взаємозв'язків України з Росією в другій половині XVII ст.»— 28 авт. арк.; Ф. О. Ястребів «Революційно-демократичний рух на Україні в другій половині 50-х—на початку 60-х років XIX ст.»— 25 авт. арк.

Продовжують працювати над докторськими дисертаціями старші наукові спів-

робітники Інституту А. З. Барабой, В. І. Клоков, Д. І. Мишко, О. А. Парасунько, О. Б. Слущький, І. М. Мельникова, Й. Т. Щербина.

Всю свою науково-дослідну роботу інститут координує з Інститутом історії та Інститутом слов'янознавства Академії наук СРСР і з союзними і республіканськими архівами, Інститутом суспільних наук АН УРСР, інститутами Відділу суспільних наук АН УРСР, а також з кафедрами історії СРСР і УРСР державних університетів і педагогічних інститутів республіки.

Для координації історичної науки на Україні створено координаційну комісію з історії.

Позитивні наслідки дала координація роботи з Інститутом історії АН СРСР по проблемах «Велика Жовтнева соціалістична революція», «Соціалістичне будівництво в період 1921—1941 рр.» і «Генезис капіталізму», а також написання «Історії Києва». Співробітники відділу археографії брали активну участь разом із співробітниками Інституту економіки АН УРСР, Архівним управлінням МВС УРСР і Центральним державним архівом Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР в складанні документальних збірників.

У 1958 р. відбулося 27 засідань вченої ради інституту, на яких обговорювались наукові та науково-організаційні питання. Зокрема, були заслухані наукові доповіді і повідомлення. Старший науковий співробітник В. І. Клоков прочитав наукову доповідь на тему «Другий фронт в Європі і боротьба слов'янських народів в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників (1941—1945 рр.)», директор інституту О. К. Касименко зробив доповідь про основні принципи складання багатотомної «Історії Української РСР». Аспіранти третього року навчання доповіли вченій раді про наслідки своїх монографічних досліджень— С. К. Гутянський на тему «З історії культурного будівництва в УРСР (1919—1920 рр.)», Є. Ф. Белінський— «Формування залізничного пролетаріату на Україні в другій половині XIX ст.». Повідомлення про VIII Загальний з'їзд польських істориків зробили його учасники доктор історичних наук проф. В. О. Голубуцький і кандидат історичних наук П. М. Калениченко.

За минулий рік на засіданнях вченої ради інституту захищено 11 дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук, серед них— дисертації молодших наукових співробітників інституту В. Г. Сарбея, І. М. Куліничча, А. П. Гриценко, Н. П. Первак.

Поряд з досягненнями в роботі інституту слід відмітити і ряд недоліків, зок-

крема на вчених радах інституту і на засіданнях відділів мало обговорювалось теоретичних і методологічних питань. Мали місце окремі факти неглибокого і несвоечасного обговорення планових робіт, затвердження виконаних праць співробітників до друку без глибокого їх аналізу, недостатнє обговорення робіт, які вже вийшли з друку. Ще слабо поставлено

підготовку спеціалістів вищої кваліфікації — докторів наук.

Рішення цих великих і складних завдань вимагає від усього колективу наукових співробітників інституту дальшого поліпшення науково-дослідної роботи, для чого необхідно ширше викривати і рішуче ліквідувати недоліки, що мають місце в роботі інституту.

О. П. ЛОЛА

РОБОТА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ В 1958 р.

Керуючись історичними вказівками XX з'їзду КПРС про необхідність докорінного поліпшення науково-дослідної роботи по вивченню історії партії, Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС в 1958 р. зосередив свою увагу на виконанні рішень ЦК КП України про написання «Нарисів історії Комуністичної партії України» і про підготовку до святкування 40-річчя утворення Комуністичної партії України.

Вже закінчено в основному авторську роботу по написанню макета «Нарисів». В обговоренні розділів «Нарисів» взяли участь досвідчені історики з інших науково-дослідних установ та навчальних закладів республіки, активні учасники Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, Великої Вітчизняної війни та ін.

Велику роботу виконав інститут до 40-річчя утворення Комуністичної партії України. До цієї знаменної дати інститут разом з відділом пропаганди і агітації ЦК КП України підготував тези «Сорокаріччя утворення Комуністичної партії України (1918—1958 рр.)». В цих тезах показано виникнення і розвиток більшовицьких організацій, що діяли під керівництвом В. І. Леніна і ЦК РСДРП(б), їх боротьбу за диктатуру пролетаріату, встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні, утворення Комуністичної партії України, величезну організаторську роль в її створенні В. І. Леніна і ЦК РКП(б), боротьбу Комуністичної партії України разом з КПРС за побудову соціалізму і комунізму в нашій країні.

До 40-річчя Комуністичної партії України підготовлено і видано оригінальний збірник ленінських творів «В. І. Ленін про норми партійного життя і принципи партійного керівництва». В ньому всебічно висвітлюється величезна робота В. І. Леніна по теоретичному обґрунтуванню найважливіших норм партійного життя і принципів партійного керівництва. Вивчення цієї багатющої ленінської спадщини допоможе партійним і радянським кадрам ще успішніше боротися за виконання рішень партії, за здійснення завдань комуністичного будівництва.

Видано документальний збірник «Комуністична партія України в резолюціях і

рішеннях з'їздів і конференцій (1918—1956 рр.)». Це перше повне видання резолюцій і рішень з'їздів і конференцій Комуністичної партії України, починаючи з I з'їзду (липень 1918 р.) і кінчаючи XIX з'їздом КП України (січень 1956 р.). Більшість документів, що увійшли в збірник, взято з стенографічних звітів, бюлетенів і партійних органів. В документах, надрукованих в збірнику, узагальнено велику роботу Комуністичної партії України — складової і невід'ємної частини єдиної ленінської КПРС — по керівництву державним, господарським і культурним будівництвом в республіці. Документи збірника свідчать про те, як Комуністична партія України, керуючись всеперемагаючим вченням марксизму-ленінізму, переборювала труднощі, що стояли на шляху соціалістичного будівництва, як вона стала провідною силою українського народу, який самовіддано бореться в братерській співдружності з усіма народами нашої Батьківщини за торжество комунізму.

Вийшла в світ монографія старшого наукового співробітника інституту У. І. Рядніної «Більшовицькі організації України в Жовтневій революції». В монографії показано багатогранну діяльність партійних організацій України, їх боротьбу за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, керівництво і допомогу В. І. Леніна та ЦК РСДРП(б) партійним організаціям України. Автор використав велику кількість архівних документів, листування ЦК РСДРП(б) з місцевими партійними організаціями, протоколи Київської і Юзівської партійних організацій, більшовицьку пресу того часу, спогади активних учасників революційних подій на Україні та інші матеріали.

Підготовлено і видано довідник про з'їзди, конференції і пленуми ЦК КП України «Найважливіші дати з історії Комуністичної партії України».

Здано до друку збірник документів і матеріалів «Більшовики України в період між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії (липень 1907 р. — лютий 1917 р.)». Документи і матеріали цього збірника містять дані про те, як В. І. Ленін, Центральний Комітет і місцеві партійні організації в умовах жорстокої реакції, нового революційного піднесення та імпералістичної війни прово-

дили роботу по завоюванню трудящих мас, готували їх до рішучої боротьби проти царизму і капіталізму.

Готується до друку збірник документів і матеріалів «Більшовицькі організації України в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади (листопад 1917 р.— квітень 1918 р.)», над яким інститут працює разом з Архівним управлінням МВС УРСР. В збірнику вміщено різноманітні документи про діяльність більшовицьких організацій України в період підготовки трудящих мас до збройного повстання проти націоналістичної Центральної ради і каледінської контрреволюції в період встановлення Радянської влади, про героїчні зусилля українських робітників і селян, керіваних більшовиками, по організації збройного опору гайдамацько-німецькій зграї та ін. За змістом документи збірника являють собою листування Секретаріату ЦК нашої партії з більшовицькими організаціями України, звіти місцевих партійних організацій в ЦК партії, протоколи, резолюції і постанови загальних зборів, обласних і окружних конференцій, листівки і відозви партійних організацій до робітників, солдатів і селян, повідомлення та інформації про діяльність місцевих організацій та інші документи.

Згідно з рішенням ЦК КП України про видання збірників документів і матеріалів з історії Комуністичної партії Західної України інститут готує до друку двотомний збірник «КПЗУ в документах і матеріалах». Закінчена авторська робота над першим томом цього збірника. В нього будуть включені документи з історії Комуністичної партії Західної України за 1919—1928 рр.

Підготовлена до друку монографія старшого наукового співробітника інституту Ф. Ю. Шерстюка «Нариси з історії партійного будівництва на Україні в 1926—1929 рр.». В цій праці автор на основі вивчення багатого документального матеріалу показує, як Комуністична партія України у ході соціалістичних перетворень будувала і зміцнювала свої організації, вдосконалювала форми і методи роботи, підвищувала ідейно-теоретичний рівень своїх членів, розвивала внутріпартійну демократію.

Співробітники інституту брали участь в роботі бригад працівників кафедр історії КПРС київських вузів, які працюють при інституті по підготовці збірників «Листування ленінського партійного центру з партійними організаціями на Україні», «Комсомольські організації України в роки громадянської війни», «Листівки соціал-демократичних організацій України періоду 1895—1904 рр.» і «Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства республіки (1921—1925 рр.)».

В 1958 р. сектор перекладів інституту продовжував роботу по перекладу на українську мову другого видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, Творів В. І. Ле-

ніна, «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна», другого тома «Спогадів про В. І. Леніна», партійних документів та виконанню інших важливих завдань. В 1958 р. вийшли з друку українською мовою перший і другий томи Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, I і II томи «Спогадів про В. І. Леніна», праці К. Маркса і Ф. Енгельса: «Святе сімейство», «Злиденність філософії», видані українською мовою вперше. Закінчено переклад і редактування 3 і 4 томів Творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Ці праці вже знаходяться у виробництві. Продовжується робота по перекладу 6, 7 і 8 томів Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, 36 і 37 томів Творів В. І. Леніна.

Протягом минулого року значно поширилося використання документальних матеріалів партійного архіву інституту в науково-дослідних цілях. Партійний архів одержав нові оригінальні документи, зібрав багато спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, соціалістичного будівництва і Великої Вітчизняної війни. 250 дослідників постійно працювали в читальному залі інституту. Працівники партійного архіву видали в 1958 р. дослідникам близько 18 тис. одиниць зберігання.

При партійному архіві інституту створена мікрофотолабораторія, яка вже почала мікрофільмування найцінніших документів.

Інститут подавав допомогу в роботі партійних архівів обласних комітетів КП України, методичну допомогу в підготовці документальних збірників. Партійні архіви разом з державними архівами видали 25 збірників документів і спогадів. Більшість з них були прорецензовані в інституті.

В червні 1958 р. відбулась нарада працівників державних і партійних архівів Української РСР, присвячена 40-річчю Ленінського декрету про реорганізацію і централізацію архівної справи в країні. Співробітники інституту брали активну участь в підготовці і проведенні цієї наради.

Інститут історії партії ЦК КП України разом з відділом суспільних наук Академії наук УРСР, Вищою партійною школою при ЦК КП України і Київським філіалом Центрального музею В. І. Леніна провів наукові сесії, присвячені 140-річчю з дня народження К. Маркса і 40-річчю утворення Комуністичної партії України.

Протягом 1958 р. працівники інституту підготували і видали ряд брошур: У. І. Рядніна «І з'їзд КП України», О. Т. Юрченко «В. І. Ленін і утворення Комуністичної партії України», Г. М. Мултих «Партія більшовиків в роки світової імперіалістичної війни. Друга революція в Росії (1914—лютий 1917 рр.)», П. М. Шморгул «Роль групи «Освобождение труда» в поширенні марксизму на Україні». Співробітники інституту вели активну пропагандистську роботу, виступали із статтями,

лекціями і доповідями з окремих питань історії Комуністичної партії України, опублікували понад 60 журнальних і газетних статей.

Значним етапом в роботі Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС буде наступне семиріччя. В інституті складається перспективний план на 1959—1965 рр. У плані передбачено протягом цих років підготувати монографічні дослідження з історії утворення більшо-

вицьких організацій на Україні, з історії громадянської війни і Великої Вітчизняної війни, з історії Комуністичної партії Західної України, комсомолу України, видати стенографічні звіти з'їздів і конференцій, вибрані твори видатних діячів Комуністичної партії і спогади учасників революційного руху і соціалістичного будівництва на Україні, здійснити переклад 30-томного видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса тощо.

З. М. ГРОМОВА

ОБГОВОРЕННЯ ДРУГОГО ТОМА «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Вихід у світ другого тома «Історії Української РСР» має велике політичне і наукове значення. Це перша справді наукова праця, в якій послідовно, з марксистсько-ленінських позицій висвітлено боротьбу українського народу за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні, за побудову соціалістичного суспільства і поступовий перехід до комунізму. З часу виходу цієї праці надруковано кілька рецензій.

З метою кращої підготовки другого тома до перевидання в кінці 1958 р. було проведено в ряді міст України (Києві, Харкові, Львові, Одесі) його обговорення. В ньому взяли участь представники науково-дослідних установ, вузів, працівники партійних та радянських організацій.

КИЇВ

23 грудня 1958 р. відбулася нарада викладачів вузів по обговоренню другого тома «Історії Української РСР». Вона була скликана Міністерством вищої освіти УРСР, Міністерством освіти УРСР, Інститутом історії АН УРСР і Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка.

На нараді були присутні члени редколегії другого тома, наукові співробітники Інституту історії АН УРСР, викладачі вищих учбових закладів міста і працівники партійних та радянських установ.

З вступною промовою виступив головний редактор тома член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко. В обговоренні взяли участь Р. К. Чаленко, С. Н. Саженок, М. С. Климко та ін.

Виступаючи вказували, що авторському і редакційному колективам вдалося правильно висвітлити та проаналізувати всі найважливіші історичні події і явища, які відбулися на Україні в 1917—1957 рр., що громадськість в цілому схвалила вихід другого тома «Історії Української РСР» і відзначила це як значну подію в ідейно-політичному і культурному житті республіки.

Відмічаючи позитивні сторони другого тома «Історії Української РСР», учасники наради вказували й на його істотні недоліки. На думку ряду товаришів, необхідно приділити більше місця висвітленню об'єктивних передумов соціалістичної революції

на Україні і самій перемозі Жовтневої революції в республіці, в тому числі ширше висвітлити питання про січневе збройне повстання в Києві у 1918 р., посилити розділи про боротьбу українського народу проти контрреволюції, зокрема проти денікінщини.

На нараді висловлювалася думка про необхідність перегляду оцінки і висновків про розвиток сільського господарства на Україні, зокрема в післявоєнні роки, в світлі рішень грудневого Пленуму ЦК КПРС (1958 р.). Ряд справедливих докорів було зроблено редакційній колегії щодо розділів, у яких висвітлюється розвиток української культури, а також висловлено побажання розширити матеріал про видатних партійних і радянських діячів Української РСР.

Виступаючи вказували на те, що в томі непропорційально багато місця відведено загальносоюзному матеріалу.

У виступах говорилось також про необхідність розширити висвітлення ролі профспілок і комсомолу в соціалістичному будівництві, ліквідувати фактичні неточності, скоротити цифровий матеріал в деяких розділах і т. п.

Ряд цінних зауважень і побажань учасниками наради було передано редакційній колегії в письмовій формі.

У заключному слові М. І. Супруненко відзначив, що всі зауваження і побажання, зроблені товаришами, цілком слушні, справедливі і будуть враховані редакційною колегією при перевиданні цієї книги.

Ю. Я. БІЛАН,
М. В. ДЕМЧЕНКО

ЛЬВІВ

8—9 грудня 1958 р. за участю істориків науково-дослідних установ і вищих учбових закладів міста відбулось широке творче обговорення II тома «Історії Української РСР», що вийшов з друку в кінці 1957 р.

Відкриваючи нараду, академік АН УРСР І. П. Крип'якевич відзначив, що в новому семирічному плані перед гуманітарними науками, в тому числі й перед історичною наукою, поставлені значні завдання. Основна робота, яка повинна бути виконана істориками нашої респуб-

лики в наступні 7—10 років,— це написання багатотомної історії України, повне закінчення якої передбачається до 50-річчя Великого Жовтня. В зв'язку з цим обговорення II тома «Історії Української РСР» має велике наукове і практичне значення.

На нараді від імені авторів і редколегії II тома з інформацією виступив Ф. П. Шевченко, який розповів про роботу колективу співробітників Інституту історії АН УРСР над поліпшенням II тома «Історії Української РСР». Він відзначив, що широке обговорення курсу «Історії Української РСР» провадиться в республіці в зв'язку з підготовкою до перевидання його в 1959 р. і що матеріали цього обговорення будуть використані при підготовці багатотомної історії України.

В. К. Осечинський (Львівський державний університет) у своєму виступі зазначив, що видання II тома «Історії Української РСР» є значним досягненням радянської історичної науки: в ньому на основі великого джерельного матеріалу і використання найновіших досліджень радянської історіографії авторський колектив з позицій марксистсько-ленінської методології висвітлив історію українського народу за роки Радянської влади. Даючи в цілому позитивну оцінку першим двом розділам праці, В. К. Осечинський водночас відмітив, що саме в цих розділах є багато положень і тверджень, які вимагають переробки і виправлення. Це, зокрема, стосується політичної оцінки діяльності буржуазних і буржуазно-націоналістичних партій. Зовсім незадовільно висвітлені причини захоплення влади націоналістичною Директорією. На думку В. К. Осечинського, не до кінця вірно охарактеризовано партію українських боротьбистів, не розкрито її псевдореволюційність.

Один з найбільших недоліків цих розділів — недостатня політична заостреність і чіткість формулювань. Так, у параграфі, де розглядається виникнення ЗУНР, автор нічого не сказав про те, що українські буржуазні націоналісти захопили владу для того, щоб придушити революційний рух на Західній Україні.

Б. К. Дудикевич (Львівський філіал Музею В. І. Леніна) в своєму виступі зупинився на висвітленні в другому томі історії революційної боротьби і соціалістичних перетворень у західних областях України. На його думку, цим важливим питанням приділено дуже незначну увагу, автори в недостатній мірі використали багату наукову літературу, видану до 40-річчя Жовтневої соціалістичної революції і Радянської влади на Україні. Він вважає, що питання історії революційного руху і соціалістичних перетворень у західних областях УРСР слід подавати паралельно з висвітленням окремих періодів історії Радянської України, а не сконцентровувати їх в окремому розділі, тому що така концентрація не дає достатньої уяви про процеси, які відбувалися в західних областях

УРСР. До цієї думки Б. К. Дудикевича приєдналися й деякі інші виступаючі.

О. Г. Цибко (Львівський державний університет) розповів про зауваження і побажання членів кафедри історії України щодо III і IV розділів другого тома «Історії Української РСР». На їх думку, дуже слабо обгрунтовано об'єктивну необхідність переходу до нової економічної політики, недостатньо розкрито її суть. Важливим недоліком четвертого розділу є те, що автори не висвітлили такого важливого питання, як процес формування української соціалістичної нації.

М. К. Івасюта (Інститут суспільних наук АН УРСР) зупинився на характеристиці тієї частини другого тома «Історії Української РСР», у якій висвітлюється історія УРСР з 1938 р. по сьогоднішній день. На його думку, в цій частині вміщено непропорційно багато матеріалу загальносоюзного характеру, слабо показано керівну роль Комуністичної партії: автори обмежуються тільки загальною характеристикою рішень з'їзду та пленумів ЦК КПРС і не показують головного — як втілювались ці рішення в життя. Серйозним недоліком розділу, в якому розповідається про соціалістичне будівництво на Україні в 1936—1941 рр., є відсутність глибокого аналізу труднощів, що мали місце в житті нашого народу. В праці майже зовсім нічого не говориться про дружбу народів Радянського Союзу, не показано боротьби з буржуазним українським і єврейським націоналізмом та великодержавним шовінізмом. При висвітленні історії західноукраїнських земель недостатньо уваги приділено ролі Комуністичної партії Західної України. В другому томі не знайшли відображення події вересня — листопада 1939 р., коли в західних областях розгорталась соціалістична революція. Виступаючий зробив ще ряд зауважень щодо висвітлення процесу відбудови промисловості і сільського господарства в західних областях УРСР у післявоєнний період.

М. І. Гірич (Партійна школа у Львові) вважає, що другий том «Історії Української РСР» переобтяжений фактичним матеріалом, у ньому ще мало висновків і теоретичних узагальнень. На думку І. М. Гірича, в праці не показано, що Пятаков, Раковський та інші, які перекручували національну політику на Україні, лили воду на млин буржуазно-націоналістичної ідеології.

І. С. Павлюк (Львівський державний університет) у своєму виступі порушив питання про відображення в томі культурних перетворень в західних областях УРСР за роки Радянської влади.

П. М. Жовтовський (Музей етнографії і художнього промислу) зупинився на висвітленні в другому томі «Історії Української РСР» питання про розвиток народного українського мистецтва за роки Радянської влади. Він відзначив, що українське народне мистецтво, яке відоме в усьому світі своєю неповторною

оригінальністю, повинно знайти більш широке висвітлення, ніж це зроблено зараз.

Всі виступаючі висловлювали думку про те, що історію українського народу необхідно писати в більш патріотичному дусі. Адже український народ має славі традиції революційно-визвольного руху, на

яких можна і треба виховувати нашу молодь.

Учасники наради висловили також побажання, щоб мова цієї наукової праці була більш образною, а книга гарно оформлена та ілюстрована.

Ю. Ю. СЛИВКА

НАУКОВА СЕСІЯ З ПИТАНЬ ІСТОРІЇ МОЛДАВСЬКО-РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

27—29 листопада 1958 р. в м. Кишиневі відбулась наукова сесія, скликана Інститутом історії Молдавського філіалу Академії наук СРСР. Сесія була присвячена історії молдавсько-російсько-українських зв'язків. У роботі сесії взяли участь провідні історики науково-дослідних установ, вищих учбових закладів і архівів Молдавської РСР, група науковців-істориків м. Москви, Української РСР та делегація румунських істориків, очолювана видатним ученим і громадським діячем академіком П. Константинеску-Яшь.

Протягом трьох днів на сесії було заслухано і обговорено 6 доповідей і 29 наукових повідомлень.

Змістовну доповідь про основні етапи і форми розвитку молдавсько-російсько-українських зв'язків в XV—XVIII ст. виголосив на сесії заступник директора Інституту історії Молдавського філіалу АН СРСР кандидат історичних наук М. А. Мохов. Відомий радянський дослідник російсько-молдавських відносин доктор історичних наук Л. В. Черепнін зробив доповідь на тему «З історії суспільної думки на Русі і в Молдавії на рубежі XV—XVI ст.». На основі вивчення великої кількості архівних матеріалів Л. В. Черепнін прийшов до важливих висновків про високий ступінь розвитку суспільної думки в Молдавії у той період. Цікаву доповідь — «Спільні риси феодальних відносин в Дунайських князівствах і Росії» — зробив молодий румунський історик Штефан Штефанеску.

Велика кількість наукових повідомлень (зокрема кандидата історичних наук О. С. Есауленка — «До питання про зв'язки між комуністичними організаціями Румунії і більшовниками Бессарабії (1918—1922 рр.)», наукового співробітника П. Г. Дмитрієва — «Матеріали російських переписів населення Молдавії 1772 і 1774 рр. як джерела дослідження соціальної історії Молдавії», аспіранта Є. Є. Чертана — «Нові дані з питання про встановлення державного кордону Росії по Дунаю в 1812—1817 рр.» та інші) свідчать про наявність в архівах Молдавії цінних матеріалів, які дають змогу всебічно висвіт-

лювати історію молдавського народу. Про архівні фонди Державного архіву Молдавської РСР, як найважливіше джерело дослідження історії Молдавії, говорив у своєму виступі начальник архіву кандидат історичних наук І. І. Немиров.

Крім висвітлення молдавсько-російсько-українських зв'язків, чимало науковців присвятили свої виступи історії російсько-румунських і радянсько-румунських відносин, продовжуючи корисну роботу, розпочату науковою сесією, яка відбулась у м. Бухаресті в травні 1958 р. з ініціативи румунських істориків.

З великою увагою була заслухана доповідь академіка секретаря Відділу історичних наук Академії РНР П. Константинеску-Яшь «Румуно-радянські відносини і допомога СРСР в період з 23 серпня 1944 року до сьогоднішнього дня». На конкретних прикладах і яскравих фактах доповідач показав, що між Радянським Союзом і Румунською Народною Республікою встановились відносини справжнього співробітництва на основі дружби, рівноправності і взаємного довіря.

Директор Інституту історії Яеського філіалу Академії РНР Валерій Попович зробив доповідь про роль Росії в соціально-економічному розвитку румунських князівств у XVIII—XIX ст. Цікавими були в цьому відношенні доповідь кандидата історичних наук І. Г. Будака «Роль Бессарабії у здійсненні революційних зв'язків між Росією та Румунією в 70—80-х роках XIX ст.» та наукове повідомлення кандидата історичних наук С. Я. Афтенюка і наукового співробітника Я. М. Копанського про процес об'єднання революційних сил Бессарабії і Румунії в 1918—1922 рр.

Великий інтерес для учасників сесії мала доповідь кандидата історичних наук Є. Й. Співаковського (Москва) «Проти фальсифікації історії радянсько-румунських відносин».

Наукова сесія радянських і румунських істориків в м. Кишиневі сприятиме справі дальшої успішної розробки питань історії молдавсько-російсько-українських зв'язків.

С. П.

ЗВ'ЯЗКИ ІСТОРИКІВ ЛЬВОВА ТА ЄРЕВАНА

Все більше міцніють наукові зв'язки між ученими не тільки різних міст України, а й між ученими братніх республік.

Так, наукові співробітники відділу історії України Інституту суспільних наук Академії наук Української РСР у Львові вста-

новили міцний зв'язок з науковцями Інституту історії Академії наук Вірменської РСР.

Встановлення цього зв'язку не було випадковим. Справа в тому, що західноукраїнські землі в епоху феодалізму (XI—XIX ст.) були густо заселені вірменськими колоністами, які відіграли значну роль в економічному, політичному та культурному житті цих земель. І сьогодні в багатьох містах Західної України (Львові, Станіславі, Чернівцях та ін.) зберігається багато архітектурних споруд вірменських колоністів, що свідчать про високу культуру мистецтва останніх. Назви вулиць «Вірменська» у Львові, Станіславі, Чернівцях вказують на місця, де проживали вірменські колоністи. Особливо велику кількість пам'яток вірменської культури зустрічаємо у старовинному Львові. Тут, крім великих архітектурних споруд, у архівах, рукописних відділах бібліотек знаходиться багатий історичний матеріал, вивчення якого дає можливість всебічно висвітлити життя вірменських колоністів на Західній Україні в епоху середньовіччя.

В кінці вересня 1958 р. представники Інституту історії Академії наук Вірменської РСР кандидати історичних наук В. К. Восканян і В. Г. Григорян прибули у відділ історії України Інституту суспільних наук у Львові з метою встановлення наукових зв'язків і організації спільної роботи по глибокому і всебічному вивченню історії вірменських колоністів на західноукраїнських землях в епоху середньовіччя. Була проведена парада, на якій вчені поділилися своїми творчими планами і намітили ряд заходів щодо спільної роботи. Вірменські науковці побували в різних містах і селах Західної України, де в минулому існували вірменські колонії. Вони розмовляли з потомками колишніх вірмен, зафотографували багато вірменських архітектурних пам'яток, ознайомились з архівними фондами у Станіславі, Чернів-

цях, оглянули історичні музеї, міста, села тощо.

Нещодавно відділ історії України Інституту суспільних наук АН УРСР на одному із своїх засідань обговорив питання про зміцнення наукових зв'язків між науковцями відділу і вченими Інституту історії АН Вірменської РСР. Було заплановано зібрати бібліографічні дані про вірменські колонії на західноукраїнських землях і написати статтю «Вірменські колонії на Західній Україні» (бібліографічний покажчик наукової літератури). Академик І. П. Крип'якевич працює над статтю «Про джерела та вивчення історії вірменських колоній в Західній Україні в XI—XIX ст.». Наукові співробітники відділу вирішили протягом 1958—1959 рр. підготувати ряд окремих дослідницьких розвідок, серед них: «Боротьба львівської вірменської колонії проти унії в XVII ст.», «Вірменська колонія в Кутах», «Вірмени в Язлівці і Тисьмениці», «Участь вірменів у торгівлі і промисловості Галичини в XIX ст.» та ін.

В результаті проведеної роботи вже в 1958 р. науковці відділу опублікували в «Известиях Академії наук Армянської ССР (Общественные науки)» статті: «Армянская колония в Станиславе в XVII—XVIII вв.» та «Армянское население во Львове». Виготовляється карта розміщення вірменських колоній в Західній Україні в епоху феодалізму. Протягом 1959 р. Інститут суспільних наук АН УРСР підготує і направить у вірменські видавництва для публікації альбом ілюстрацій, рукописів, вірменських стародруків, літографій.

Львівські та вірменські вчені-історики домовилися збиратися у Львові чи Єревані на спільні наради.

Колектив авторів Інституту історії АН Вірменської РСР та відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові повинен написати «Нариси вірменських колоній в Західній Україні в епоху феодалізму».

В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ

НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ ВЧИТЕЛІ ПИШУТЬ ІСТОРІЮ 746 СІЛ, КОЛГОСПІВ І ШКІЛ

В останні роки вчителі Хмельницької області розгорнули широкий рух за написання історії різних місць. Уже створено описи історії 746 сіл, колгоспів і шкіл.

Обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів на допомогу авторським колективам видає методичні вказівки, в яких підсумував досвід роботи кращих педагогічних колективів по створенню історії колгоспів та шкіл і рекомендував його іншим школам.

До послуг авторських колективів — обласний державний історичний архів, історико-краєзнавчі музеї, архівні школи, колгоспів, МТС, підприємств. Важливим джерелом для написання історії села, колгоспу і школи є спогади старих більшо-

віків, учасників громадянської війни, перших сільських комуністів і комсомольців старих учителів.

До збору матеріалів широко залучаються учні старших класів, батьки. Робота над історією своєї рідної місцевості викликає у них великий інтерес. Опрацьовані дані широко висвітлюються в районних газетах, колгоспних багатотиражках, використовуються в лекціях учителів для трудящих, на учнівських вечорах, зборах піонерських дружин і загонів. Отже, ці матеріали мають велике значення для розгортання навчально-виховної роботи в школі та агітаційно-масової діяльності серед трудящих.

Тільки в Новоушицькому районі за ос-

танній час силами вчителів для учнів і населення проведено бесіди і прочитано лекції на теми: «Наше село за 40 років Радянської влади», «Вихованці нашої школи — активні будівники соціалізму», «Наша школа колись і тепер», «Кого виховала наша школа?», «Вихованці школи в боях за Батьківщину», «Як зростав наш колгосп», «Роль нашої школи в соціалістичних перетвореннях села» та ін.

Використання історії свого села, колгоспу і школи є одним із важливих заходів подолання відірваності нашої виховної роботи серед учнів і агітаційно-пропагандистської роботи серед трудящих від конкретного життя, на що неодноразово вказував Центральний Комітет нашої партії. В місцевій історії розкриваються революційні традиції нашого народу, боротьба трудящих за побудову соціалізму в нашій країні, на конкретних і близьких для дітей фактах показується той важкий шлях боротьби і перемог, яким прийшов наш народ до сучасних досягнень.

Однією з перших вдало написаних педагогічними колективами історій шкіл і колгоспів є праця авторського колективу Грицівської середньої школи — «Історія села, колгоспу і школи райцентру Грицівського району». Книга складається з розділів: 1. Далеке минуле нашого села; 2. В село прийшов Великий Жовтень; 3. Розорані межі; 4. Наш колгосп у довоєнний час; 5. У грізні роки; 6. Село наше розквітає; 7. Наша школа колись і тепер. У книзі розповідається про життя, боротьбу, ріст радянського села, колгоспу.

Інтерес викликають праці про історію села і колгоспу, написані вчителями Розсошської середньої школи, Ружичнянського району; Голосківської — Кам'янець-Подільського району; Пільно-Олександрівської — Горолицького району, Летичівської, Смотрицької та ряду інших шкіл.

Окремим авторським колективом вдалося відшукати нові факти, довідатись про події, які мають певне історичне значення, але досі були невідомі або маловідомі. Так, зусиллями істориків Киликівської середньої школи, Берездівського району, вперше написана історія селянського повстання 1803 р. під керівництвом їхнього земляка Михайла Климчука.

По крупинках із спогадів старожилів викладачі історії Шибенської середньої школи, Мануїльського району, зуміли описати історію повстання селян свого села в 1866 р.

Вивчаючи історію своєї школи, учні Стецьківської семирічної школи, Грицівського району, дізналися, що їхня школа виникла ще в 1860 р. Організатором школи був Іван Крачковський, син псаломщика.

Цікава історія початкової школи в Слобідці-Кадіївській, Ярмолинецького району. Історія цієї школи тісно пов'язана з життям учительки Ганни Іванівни Томасевич. В 1898 р. на невеликому хуторі

Слобідка-Кадіївська вона організувала початкову школу і працювала тут завідувачою 56 років. Всє населення села — це її вихованці. З глибокою пошаною жителі ставляться до своєї вчительки, яка кожному з них відкрила шлях до знання. І тепер, перебуваючи на пенсії, Ганна Іванівна (їй пішов 90 рік) — частий гість на нарадах учителів, вона обрана почесним членом педагогічної ради школи. На основі спогадів вчительки Томасевич завершується складання історії школи. Нещодавно учні Славутської середньої школи № 2 дізналися, що вихованець їхньої школи М. О. Федорчук, працюючи в кінці XIX ст. токарем у Києві, брав активну участь у революційному русі і був членом однієї з перших марксистських організацій на Україні — Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

Вчителі і учні старших класів Остропільської середньої школи зібрали для написання історії свого села і школи ряд цінних матеріалів про дитячі роки і початок революційної діяльності в Острополі видатного пролетарського революціонера В. Володарського. Колектив пишається історією своєї школи. Виховна робота тут спрямована на виховання учнів на революційних традиціях.

Робота над історією села і школи відкрила немало славних імен народних учителів, які з минулому займалися не тільки освітою народу, а й брали активну участь у революційній боротьбі трудящих мас за своє визволення.

Завідуючий Отроківською початковою школою. Мицьковецького району, Кривло, працюючи над історією села і школи, зібрав багато спогадів про вчителя цієї школи О. І. Шипова. В період першої російської революції 1905—1907 рр. учитель Шипов організував із селян-батраків села соціал-демократичну групу, яка провадила революційну пропаганду. На горішці школи він влаштував склад нелегальної літератури, де зберігалися твори В. І. Леніна, революційні брошури і прокламації. Під його керівництвом на селі відбувся страйк наймитів, який переріс у збройне повстання селян за розподіл поміщицької землі.

Завдяки праці колективу вчителів Тарасівської семирічної школи, Ярмолинецького району, над історією свого села і школи, в області стало широко відомим ім'я вчителя-революціонера Мартина Данилова. Данилов прибув у с. Тарасівку в 1902 р. Він був зв'язаний з агентами ленінської газети «Искра» і брав участь у транспортуванні цієї газети із закордону в Росію. На уроках у школі і в бесідах з селянами він сміливо викривав несправедливість існуючого капіталістичного ладу, закликав селян до зброї, розповсюджував серед бідноти революційні прокламації. Під час селянського заколоту в селі Данилов був заарештований царськими жандармами. При його арешті було

конфісковано екземпляри революційних газет, твори Маркса і Леніна та ряд нелегальних брошур. Народний вчитель Данилов у село більше не повернувся. Він був закатований у повітовій тюрмі. Звістка про смерть вчителя-революціонера викликала повстання селян с. Тарасівки, яке закінчилося збройною сутичкою повстанців з поліцейськими загонами.

В школах Городоцького району оформлено стенди «Вони боролись за нашу Батьківщину». На стендах розміщено фотографії загиблих у дні Вітчизняної війни батьків, братів і сестер тих учнів, які навчаються в школі. Неважко зрозуміти, яке величезне виховне значення мають ці стенди.

В багатьох школах Миньковецького району описи історії села і школи ілюст-

руються фотографіями передовиків своїх колгоспів, комсомольців, що працюють на цілині, новобудовах країни. В цьому році багатьом піонерським загонам присвоєно імена вихованців своїх шкіл, які загинули на фронтах війни або в партизанському підпіллі, при боротьбі за встановлення Радянської влади на селі, за перемогу колгоспного ладу.

В області залишилися окремі педагогічні колективи, які ще не закінчили написання історії населених пунктів, колгоспів і шкіл. Проте їх робота наближається до завершення. Це дає нам змогу з нового навчального року приступити до узагальнення зібраних матеріалів і написання історії районів.

С. Д. БАБИШИН

АРХЕОЛОГІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Біла Церква — одне з найдавніших східнослов'янських міст. З нею історики ототожнюють літописний Юр'їв, що був значним сільським центром у Середньому Пороссі в XI—XIII ст. Але літописних відомостей про Юр'їв—Білу Церкву збереглося дуже мало. Тому велике значення має археологічне дослідження цього древньоруського міста.

Довгий час Юр'ївське городище шукали то на так званій Палієвій горі, поблизу відомого парку Олександрія, то в гирлі річки Роток на східній околиці міста і т. д. Справжнє місцезнаходження древньоруського городища виявилось в центрі міста, на Замковій горі, нині зайнятій садибою Краєзнавчого музею.

Деякі відомості про те, що на Замковій горі в Білій Церкві існує культурний шар часів Київської Русі, були одержані ще в 1949 р.¹

Влітку 1957 р. на Замковій горі провадилися великі земляні роботи в зв'язку із спорудженням ділянки автодороги Київ—Одеса та моста через р. Рось. Колектив працівників нашого музею провів спостереження над цими роботами. В обробці здобутого матеріалу взяв участь співробітник Інституту археології АН УРСР М. Ю. Брайтчевський.

Внаслідок проведеної роботи можна вважати встановленим, що саме тут було древнє городище, тобто укріплене поселення, з відповідною фортифікаційною системою. На північному краї гори виявлено залишки оборонних споруд — рів глибиною до трьох метрів і вал. На площаці гори розкопано об'єкти часів від доби Київської Русі (X—XIII ст.) до XVIII ст., зокрема, велике приміщення типу льоху, обкладене деревом і багате на матеріал

так званих «козацьких» часів (XVII—XVIII ст.), а також три господарські ями. В цих об'єктах знайдено чимало кераміки й інших речей, характерних для періоду визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. і для пізніших часів.

До доби Київської Русі відносяться напівземлянка й чотири господарські ями. Велика кількість різноманітних речей, знайдених під час розкопок, в більшості своїй пов'язана з названими об'єктами і за своїм походженням належить до X—XIII ст.

Напівземлянка була квадратною в плані приблизно (3×3 м). В ній над руйною вогнища або печі виявлено понад 40 уламків мідного казанка і багато кусків обгорілого проса. Тут же знайдено чимало черенків від глиняного посуду доби Київської Русі, трубчастий замок з мідними обкладинами, уламок залізного серпа, залізне вістря від стріли, частину залісної пражки від ремня з язичком.

З напівземлянкою була зв'язана кругла в плані господарська яма, в якій теж знайдено черенки від глиняного посуду, три залізні оковки від заступів, мідний браслет, два осколки скляних браслетів, кістяний стиль (прилад для писання), уламки орнаментованої кістяної ручки від ножа, уламки ротачієвих кам'яних жорен, а також грудки залізної руди і залишки піона, що збереглося в обгорілому вигляді.

В цій же ямі знайдено сокиру, наральник, чересло, дві підківки для взуття, шпори та невелике кільце, а в другій — срібний перстень, глиняне прясло та великий шмат червоної міді (вагою близько 2 кг), який, очевидно, являв собою сировину для ювелірного виробництва.

Останні дві господарські ями доби Київської Русі дали тільки знахідки кераміки, характерні для зазначеного часу.

Великий інтерес становлять знахідки решток якоїсь будівлі, виявлені на Біло-

¹ О. І. Богданов, Нові дані про древньоруське місто Біла Церква, «Археологія», т. VI, К., Вид-во АН УРСР, 1952, стор. 133—134.

церківському городищі. Вони свідчать про наявність тут колись кам'яної споруди XI—XII ст., можливо, церкви, про яку недавно писав Б. С. Бутник-Сиверський¹.

Матеріали, здобуті в Білій Церкві в 1957 р., являють собою важливе історичне джерело для висвітлення різних сторін суспільного життя древноруського міста: виробництва, соціально-економічних відносин, культури, побуту. Вони також дають можливість остаточно встановити місцезнаходження найдавнішого Білоцерків-

ського городища часів Київської Русі. Водночас ці матеріали характеризують це городище як досить значний міський центр життя. Про це свідчать і розміри городища, і його топографія, і різноманітний речовий інвентар, що показує розвиток різних галузей виробництва, а також суспільне життя його мешканців.

Після закінчення обробки цей матеріал виставлено в спеціальній експозиції Білоцерківського краєзнавчого музею для загального огляду.

П. А. ТРОХИМЕЦЬ
М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ВІДПОВІДІ ЧИТАЧІВ НА АНКЕТУ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

З метою повнішого врахування запитів і потреб читачів редакція «Українського історичного журналу» звернулася до тих, хто читає журнал, за проханням відповісти на питання, які статті, повідомлення, сподоби та інші матеріали, що були опубліковані в журналі у 1957—1958 рр., є найбільш інтересними і можуть бути використані у практичній роботі, які матеріали не задовольнили і чому, які проблеми та конкретні теми слід висвітлювати надалі. Читачі мали також висловити побажання щодо поліпшення роботи журналу. Зупинимося на деяких з одержаних листів.

Спільним для всіх відповідей читачів є схвалення роботи редакції і одночасне побажання перетворити журнал на щомісячний і збільшити його обсяг.

Так, М. І. Гірич (Львів) позитивно відзивається про статті та матеріали з історії партії, які він використовує у своїй викладацькій роботі. Різноманітність тематики журнальних статей, повідомлень тощо як позитивне явище відзначає М. Ю. Марківський (Львів).

Щодо тематики на майбутнє читачі висловлюють різноманітні пропозиції. М. К. Івасюта (Львів) від імені відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР, відзначаючи важливість і актуальність радянського періоду в історії України, пропонує, щоб журнал не забував про вивчення давніших часів з історії нашого народу. На думку відділу, журнал повинен широко висвітлювати вузлові питання історії України, зв'язані з підготовкою багатотомної історії України. До цієї думки приєднується і М. І. Гірич.

Читачі хочуть бачити на сторінках журналу глибоко наукові статті з допоміжних історичних дисциплін, з історії суспільно-політичної думки на Україні, читати інформацію про іноземну літературу з історії УРСР.

В. К. Литвинов (Чернівці) пропо-

нує створити в журналі розділ «На допомогу вчителю історії»

Йдучи назустріч подібним побажанням, редакція почала вмішувати цей розділ ще з першого номера за 1959 р.

М. Ю. Марківський хотів би бачити на сторінках журналу більше матеріалів про революційну боротьбу трудящих Західної України, прочитати оцінку радикальної партії Галичини як прогресивної сили в XIX ст., повідомлення про революційне народництво на Україні, про підтримку російською демократичною інтелігенцією боротьби українського народу за свою національну культуру та ін.

М. І. Гірич вважає доцільним друкувати матеріали, які б виправляли хиби й недоліки попередніх історичних видань, зокрема ширше висвітлювати в журналі історію української культури.

Крім пропозицій щодо тематичної різноманітності, читачі висловлюють також інші побажання, спрямовані на поліпшення змісту журналу.

М. К. Івасюта звертає увагу на більш вимогливий підхід до підбору і друкування документів з історичного минулого України, пропонує збільшити бібліографічні огляди новинок радянської історичної літератури, вважає, що журнал вміщує застарілу хроніку про наукове життя.

До його пропозиції про ширше залучення до участі в журналі периферійних авторів приєднується й інший читач — В. К. Литвинов, який, крім того, слушно вказує на необхідність більш широкої популяризації журналу, зазначаючи, що, наприклад, у Чернівцях нема жодного повідомлення або оголошення про вихід «Українського історичного журналу», до того ж у книжкових магазинах його не можна придбати.

Редколегія «Українського історичного журналу» дуже вдячна читачам, які відгукнулися на звернення редакції і надіслали свої пропозиції, врахування яких сприятиме поліпшенню роботи журналу.

¹ Б. С. Бутник-Сиверський, О городе Беляя Церковь, журн. «Советская археология», 1958, № 2, стор. 263—267.

ЗМІСТ

СТАТТІ

<i>В. П. СКОРОБОГАТОВ</i> — Розгортання масового соціалістичного змагання робітничого класу України на початку 1929 р.	3
<i>О. П. ОЛІЙНИЧЕНКО</i> — Керівництво В. І. Леніна «Правдой» і правдистською пресою в роки нового революційного піднесення (1910—1914)	18
<i>В. О. МАРКІНА</i> — Про грошову і відробітну ренти на Правобережній Україні в останній чверті XVIII ст.	33
<i>Б. БЕЛТЯНУ</i> (Румунія) — Стосунки США з фашистським урядом Румунії (вересень 1940 р. — липень 1942 р.)	50

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>С. М. ЧАГИР</i> (Сталіно) — До питання про історію заводів-втузів на Україні	60
<i>С. С. КОРКІН</i> (Пятигорськ, Ставропольського краю) — Комуністична партія в боротьбі за дальше зміцнення тилу в період посилення іноземної воєнної інтервенції (листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)	66
<i>О. І. ЛУГОВА</i> — До питання про чисельність сільськогосподарського пролетаріату на півдні України в останній чверті XIX ст.	77
<i>І. С. СЛАБЄВ</i> — Соціальне розшарування серед чумаків у XVIII—XIX ст.	88
<i>О. М. ЛЕСКОВ</i> — Таври в Криму (друга половина IX—III ст. до н. е.)	99

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

<i>М. І. ДЕГТЯРЮК</i> — З досвіду використання наочності при вивченні історії СРСР у 8 класі	107
<i>М. А. СКУРИХІНА</i> (Мукачєво, Закарпатської обл.) — Виховання в учнів навичок самостійної роботи в процесі вивчення історії	111

ДОКУМЕНТИ

Участь росіян та українців у захисті Радянської влади в Угорщині у 1919 р. — Підготували <i>Г. І. СІЯРТОВА</i> і <i>Д. Е. ФОЛТІН</i> (Берегово, Закарпатської обл.)	115
Документи про революційну діяльність Владислава Гомулки. — Підготувала <i>Н. І. МІРОШНИЧЕНКО</i> (Львів)	119

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

<i>І. К. РИБАЛКА, М. К. КОЛІСНИК</i> (Харків) — Про деякі питання історії громадянської війни в СРСР	123
<i>І. Х. ГАНЖА</i> — Праця про першу Всеукраїнську селянську конференцію	130
<i>І. Ф. ЧЕРНІКОВ</i> — Потрібне дослідження з історії українсько-турецьких взаємовідносин	132
<i>А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ, Н. С. РАШБА</i> (Харків) — Книга про Хотинську війну	135
<i>А. М. СЛОБОДЕНКО</i> — Нові документи, що викривають мюнхенську зраду	141

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

<i>О. Б. СЛУЦЬКИЙ</i> — Повчальна сторінка історії	144
<i>О. О. ПЕТРОВСЬКИЙ</i> — Посібник для вчителів	146
<i>Я. Д. ІСАЄВИЧ, Я. С. МЕЛЬНИЧУК</i> (Львів) — Прикрі недоречності в корисній книзі	147

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- І. Г. ШОВКОПЛЯС — Важливе завдання археологів України (Про складання «Археологічної карти Української РСР») 149
А. З. БАРАБОЙ — Вище науковий рівень археологічних видань 151

ХРОНІКА

- О. П. ЛОЛА — Підсумки науково-дослідної роботи Інституту історії АН УРСР за 1958 р. 153
З. М. ГРОМОВА — Робота Інституту історії партії ЦК КП України в 1958 р. 155

ОБГОВОРЕННЯ ІІ ТОМА «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

- Ю. Я. БІЛАН, М. В. ДЕМЧЕНКО — Київ 157
Ю. Ю. СЛИВКА — Львів —
С. П. — Наукова сесія з питань історії молдавсько-російсько-українських зв'язків 159
В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ (Львів) — Зв'язки істориків Львова та Єревана —
С. Д. БАБИШИН (Хмельницький) — На Хмельниччині вчителі пишуть історію 746 сіл, колгоспів і шкіл 160
П. А. ТРОХИМЕЦЬ (Біла Церква), М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ — Археологічні спостереження Білоцерківського краєзнавчого музею 162
Ю. К. — Відповіді читачів на анкету «Українського історичного журналу» . . . 163

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- В. П. СКОРОБОГАТОВ — Развертывание массового социалистического соревнования рабочего класса Украины в начале 1929 г. 3
А. П. ОЛЕЙНИЧЕНКО — Руководство В. И. Ленина «Правдой» и правдивосткой печатью в годы нового революционного подъема (1910—1914) 18
В. А. МАРКИНА — О денежной и отработочной рентах на Правобережной Украине в последней четверти XVIII в. 33
Б. БЭЛТЯНУ (Румыния) — Отношения США с фашистским правительством Румынии (сентябрь 1940 г.— июль 1942 г.) 50

СООБЩЕНИЯ

- С. М. ЧАГИР (Сталино) — К вопросу об истории заводов-втузов на Украине . . 60
С. С. КОРКИН (Пятигорск, Ставропольского края) — Коммунистическая партия в борьбе за дальнейшее укрепление тыла в период усиления иностранной военной интервенции (ноябрь 1918 г.— апрель 1919 г.) 66
Е. И. ЛУГОВАЯ — К вопросу о численности сельскохозяйственного пролетариата на юге Украины в последней четверти XIX в. 77
И. С. СЛАБЕЕВ — Социальное расслоение среди чумаков в XVIII—XIX в. . . . 88
А. Н. ЛЕСКОВ — Тавры в Крыму (вторая половина IX—III в. до н. э.) 99

В ПОМОЩЬ УЧИТЕЛЮ

- Н. И. ДЕГТЯРЮК — Из опыта использования наглядности при изучении истории СССР в 8 классе 107
М. А. СКУРЫХИНА (Мукачево, Закарпатской обл.) — Воспитание у учеников навыков самостоятельной работы в процессе изучения истории 111

ДОКУМЕНТЫ

- Участие русских и украинцев в защите Советской власти в Венгрии в 1919 г.— Подготовили Г. И. СИЯРТОВА и Д. Э. ФОЛТИН (Берегово, Закарпатской обл.) 115
Документы о революционной деятельности Владислава Гомулки.— Подготовила Н. И. МИРОШНИЧЕНКО (Львов) 119

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

<i>И. К. РЫБАЛКА, Н. К. КОЛЕСНИК (Харьков)</i> — О некоторых вопросах истории гражданской войны в СССР	123
<i>И. Ф. ГАНЖА</i> — Работа о первой Всеукраинской крестьянской конференции	130
<i>И. Ф. ЧЕРНИКОВ</i> — Нужное исследование по истории украинско-турецких взаимоотношений	132
<i>А. П. КОВАЛЕВСКИЙ, Н. С. РАШБА (Харьков)</i> — Книга о Хотинской войне	135
<i>А. Н. СЛОБОДЕНКО</i> — Новые документы, разоблачающие мюнхенское предательство	141

ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

<i>А. Б. СЛУЦКИЙ</i> — Поучительная страница истории	144
<i>А. А. ПЕТРОВСКИЙ</i> — Пособие для учителей	146
<i>Я. Д. ИСАЕВИЧ, Я. С. МЕЛЬНИЧУК (Львов)</i> — Досадные несуразности в полезной книге	147

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

<i>И. Г. ШОВКОПЛЯС</i> — Важная задача археологов Украины (О составлении «Археологической карты Украинской ССР»)	149
<i>А. З. БАРАБОЙ</i> — Выше научный уровень археографических изданий	151

ХРОНИКА

<i>А. П. ЛОЛА</i> — Итоги научно-исследовательской работы Института истории АН УССР за 1958 г.	153
<i>З. М. ГРОМОВА</i> — Работа Института истории партии ЦК КП Украины в 1958 г.	155

ОБСУЖДЕНИЕ II ТОМА «ИСТОРИИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

<i>Ю. Я. БЕЛАН, М. В. ДЕМЧЕНКО</i> — Киев	157
<i>Ю. Ю. СЛИВКА</i> — Львов	—
<i>С. П.</i> — Научная сессия по вопросам истории молдавско-русско-украинских связей	159
<i>В. В. ГРАБОВЕЦКИЙ (Львов)</i> — Связи историков Львова и Еревана	—
<i>С. Д. БАБЫШИН (Хмельницкий)</i> — На Хмельниччине учителя пишут историю 746 сел, колхозов и школ	160
<i>П. А. ТРОХИМЕЦ (Белая Церковь), М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ</i> — Археологические наблюдения Белоцерковского краеведческого музея	162
<i>Ю. К.</i> — Ответы читателей на анкету «Українського історичного журналу»	163

— — — — —

НОВІ КНИГИ

БАБИЧЕВ Г., Поколение отважных, Комсомольцы Крыма — активные помощники партии в Великой Отечественной войне, Крымиздат, Симферополь, 1958, 200 с.

БЕЛОУСОВ В. І., На шляху до перемоги, З історії Комуністичної організації Закарпатської України, 1929—1938 рр., Ужгород, 1958, 238 с.

Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. Вид-во АН УРСР, К., 1958, 438 с.

Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. Сборник статей, Крымиздат, Симферополь, 1958, 315 с.

Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, Чернігів, 1958, 306 с.

Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР, 1917—1941. Документи й матеріали, Чернівці, 1958, 451 с.

В борьбе за Советский Крым. Воспоминания старых большевиков, Крымиздат, Симферополь, 1958, 184 с.

ВІРНИК Д. Ф., Комуністична партія України в боротьбі за створення і розквіт індустріально-колгоспної республіки, Вид-во АН УРСР, К., 1958, 83 с.

ВОЛКОВ Ф. Д., Англо-советские отношения, 1924—1929 гг., Госполитиздат, М., 1958, 464 с.

ГОЛЬДЕНБЕРГ В. А., Очерки по истории Римской империи в I веке н. э. Гражданская война 69 г. н. э., Изд-во Харьковського ун-та, 1958, 119 с.

ГЕНСЬОРСЬКИЙ А. І., Галицько-Волинський літопис, Вид-во АН УРСР, К., 1958, 101 с.

Деякі питання з історії Комуністичної партії України. Збірник наукових праць викладачів і аспірантів кафедри історії КПРС, присвячений 40-річчю Комуністичної партії України, Вид-во Київського ун-ту, 1958, 303 с.

ДМИТРУК ВОЛОДИМИР. Сторінки вікової дружби, З історії українсько-болгарських зв'язків XIX — початку XX століття, Вид-во Львівського ун-ту, 1958, 96 с.

З історії архівного будівництва на

Україні. Збірник статей, присвячений 40-річчю радянського архівного будівництва на Україні, Харків, 1958, 116 с.

З історії західноукраїнських земель. Збірник статей, вип. 3, Вид-во АН УРСР, К., 1958, 143 с.

ЕРМАК Б., Євпаторія, Історико-краєзнавчий нарис, Кримвидав. Симферополь, 1958, 131 с.

Інститут Історії партії ЦК КП Белорусі — філія Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПРС. У сурові гади падполля, Успамини былых членау КПЗБ—актыуных удзельнікау рэвалюційнага руху у Заходняй Беларусі, Мінськ, 1958, 359 с.

КЕЛЬНЕР Е., Героическая оборона Севастополя, 1941—1942, Крымиздат, Симферополь, 1958, 163 с.

КОВАЛЬ В. С., Боротьба в США з питань політики щодо СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (липень 1942 — червень 1943 рр.), Вид-во АН УРСР, К., 1958, 140 с.

КОЛІСНИК М. К., Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні, 1919—1920, Вид-во Харківського ун-ту, 1958, 204 с.

КОРНИЧУК Л. Я., МЕШКО І. М., Економічні погляди С. А. Подолинського, Вид-во АН УРСР, К., 1958, 193 с.

ЛИСЕНКО О. Я., Соціологічні погляди Івана Франка, Вид-во АН УРСР, К., 1958, 155 с.

МАЛАНЧУК В., Історія однієї зради, Львів, 1958, 70 с.

МАРЧЕНКО М. І., ПОЛУХІН Л. К., Видатний історик України О. М. Лазаревський, Вид-во АН УРСР, К., 1958, 44 с.

Пам'ятні місця Київської області. Короткий путівник, Київське обласне видавництво, К., 1958, 237 с.

Питання історії СРСР. Збірник статей, Вид-во Львівського ун-ту, 1958, 141 с.

ХОНИГСМАН Я. С., Проникнення іноземного капіталу в нафтову промисловість Західної України, Львів, 1958, 88 с.

Хроніка революційних подій в Одесі. Період боротьби за встановлення Радянської влади (лютий 1917 р. — січень 1918 р.), Одеса, 1958, 183 с.

ЧЕРНОМАЗ И. Ш., Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 — март 1918), Изд-во Харьковского ун-та, 1958, 169 с.